

ศึกษาการบำเพ็ญบารมีและการบรรลุธรรมของพระธัมมาเถรี
A STUDY OF THE CULTIVATION AND PERFECTION IN
ENLIGHTENMENT OF VENERABLE DHAMMĀTHERĪ

พระโตม อมโร (เจริญรัมย์)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๑

ศึกษาการบำเพ็ญบารมีและการบรรลุนิพพานของพระธัมมาเถรี

พระโตม อมโร (เจริญรัมย์)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๑

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

**A Study of the Cultivation and Perfection in
Enlightenment of Venerable Dhammātherī**

Phra Dom Amaro (Charoenram)

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of
the Requirement for the Degree of
Master of Arts
(Vipassana Meditation)

Graduate School
Mahachulalongkornrajavidyalaya University
C.E. 2018

(Copyright by Mahachulalongkornrajavidyalaya University)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้นักศึกษานิพนธ์ เรื่อง “ศึกษาการบำเพ็ญบารมีและการบรรลุธรรมของพระธัมมาเถรี” เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา

(พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร, ดร.)
คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบวิทยานิพนธ์

ประธานกรรมการ

(รศ.ดร.มานพ นักรการเรียน)

กรรมการ

(พระมหาบุญไทย ปุณณมโน, ดร.)

กรรมการ

(รศ.ดร.เวทย์ บรรณกรกุล)

กรรมการ

(พระครูพิพิธวรกีจานุกร, ดร.)

กรรมการ

(ดร.บุญชญา วิวิธจร)

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

พระครูพิพิธวรกีจานุกร, ดร.
ดร.บุญชญา วิวิธจร

ประธานกรรมการ

กรรมการ

ชื่อผู้วิจัย

(พระโตม อมโร)

ชื่อวิทยานิพนธ์ : ศึกษาการบำเพ็ญบารมีและการบรรลุธรรมของพระธัมมาเถรี

ผู้วิจัย : พระโดม อมโร (เจริญรัมย์)

ปริญญา : พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (วิปัสสนาภาวนา)

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

: พระครูพิพิธวรกิจจานุการ, ดร., ศน.บ., (ศาสนาและปรัชญา),
M.A. (Pali & Buddhist Studies), Ph.D. (Pali & Buddhist Studies)

: ดร.บุญชญา วิวิธขจร, บธ.บ. (การตลาด), ศน.ม. (พุทธศาสนศึกษา),
พธ.ม. (วิปัสสนาภาวนา), Ph.D. (Buddhist Studies)

วันสำเร็จการศึกษา : ๑๙ กรกฎาคม ๒๕๖๑

บทคัดย่อ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ มีวัตถุประสงค์ ๓ ประการ คือ เพื่อศึกษาการบรรลุธรรมในคัมภีร์พระพุทธานุชาดก เพื่อศึกษาการบำเพ็ญบารมีเพื่อการบรรลุธรรมในคัมภีร์พุทธานุชาดก และเพื่อศึกษาการบำเพ็ญบารมีและการบรรลุธรรมของพระธัมมาเถรี โดยการศึกษาข้อมูลจากคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา ปกรณ์วิเสส หนังสือ เอกสาร ตำรา ผลงานทางวิชาการ และรายงานการวิจัยต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง แล้วนำมาเรียบเรียง นำเสนอแบบบรรยาย และตรวจสอบโดยผู้เชี่ยวชาญ ผลการวิจัยพบว่า

การบรรลุธรรมในพุทธศาสนา คือ การรู้แจ้งอริยสัจ ๔ จิตมีสภาพดับกิเลส ตัณหาและอุปาทานที่เป็นเครื่องกั้น สามารถบรรลุถึงโลกุตตรธรรม สำเร็จเป็นพระอริยบุคคลได้ และการบำเพ็ญบารมีเพื่อการบรรลุธรรมในคัมภีร์พุทธานุชาดกต้องบำเพ็ญทศบารมี มีทานบารมีเป็นต้น เช่น การบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์เพื่อความตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า ต้องบำเพ็ญบารมีครบทั้ง ๓ ระดับ คือ บารมีระดับต้น (ทานบารมี) อุปบารมีระดับกลาง (ทานอุปบารมี) และปรมัตถบารมีระดับสูงสุด (ทานปรมัตถบารมี) ถึงจะสามารถตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าได้

การบรรลุธรรมของพระธัมมาเถรี ก็เช่นกัน ได้สร้างสมอบรมบารมีไว้เมื่อครั้งอดีต จึงได้เป็นอุปนิสัยให้บรรลุธรรมในปัจจุบันชาตินี้ โดยหลังจากที่สามีนางตายแล้ว นางได้ออกบวชและปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ตามหลักมหาสติปัฏฐาน ๔ วันหนึ่งนางได้เที่ยวบิณฑบาต โดยอาศัยไม้เท้าค้ำยัน ขณะที่กลับสู่วิหารของตนได้หกล้มลง เพราะเท้าทั้ง ๒ ไม่มีกำลัง ในขณะนั้นได้ใช้วิปัสสนาในการโยนิโสมนสิการที่เกิดขึ้นโดยวิปัสสนาปัญญา ปัญญาที่รู้แจ้งรูปรูปนามโดยความเป็นไตรลักษณ์ของกายสังขาร นางจึงได้บรรลุเป็นพระอรหันต์ด้วยการยกจิตขึ้นพิจารณาโทษของร่างกายด้วยหลักกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน

- Thesis Title** : A Study of the Cultivation and Perfection in Enlightenment of Venerable Dhammātherī
- Researcher** : Phra Dom Amaro (Charoenram)
- Degree** : Master of Arts (Vipassana Meditation)
- Thesis Supervisory Committee**
- : Phrakhru Pipithvarakijjanukarn, Dr., B.A. (Religion and Philosophy), M.A. (Pali & Buddhist studies), Ph.D. (Pali & Buddhist Studies)
 - : Dr. Boonchaya Wiwitkhajorn, B.A. (Marketing), M.A. (Buddhist Studies), M.A. (Vipassana Meditation), Ph.D. (Buddhist Studies)
- Date of Graduation** : July 19, 2018

Abstract

This thesis aims at three objectives; to study the Enlightenment in the Theravada Buddhist scripture, to study the accumulation of perfection for enlightenment in the Theravada Buddhist scripture, and to study of the cultivation and perfection in enlightenment of Venerable Dhammātherī. Clarified data had been taken from the Theravada Buddhist scriptures and other related documents, then composed, summarized, analyzed, explained in details, corrected and verified by Buddhist scholars. From the study it found that;

The enlightenment in Buddhism is to fully realize the Four Noble Truths, resulting dispassion, desire and attachment end, entering to transcendent state and became a Noble One. To accumulate the perfection, one must cultivate 10 perfections such as giving perfection etc. Bodhisatta must cultivate perfections with full 3 levels; ordinary, middle and absolute perfections for enlightenment as the Buddha being.

The attainment of enlightenment of Dhammātherī revealed that she had cultivated perfection in various past lives, finally attained enlightenment in last life. it was said that in last life, after her husband passed away, she decided to renounce the worldly life and became Bhikkhuni. She followed insight method based on 4 foundations of mindfulness. Once she went for arm-giving with stick, while returned to temple, falled on the ground, then applied such pains into insight development with mindfulness and awareness into Three Common Characteristics of her body, no longer she attained Arahantship in final by contemplation on body based principle of foundations of mindfulness.

กิตติกรรมประกาศ

เกล้าฯ ขอประทานโอกาสกราบขอบพระคุณพระเดชพระคุณท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ ศาสตราจารย์พิเศษ, ป.ธ.๙, M.A., Ph.D.) รองอธิการบดีมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม เป็นอย่างสูงยิ่ง ที่พระเดชพระคุณฯ ได้เปิดทำการเรียนการสอนในหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนานี้ขึ้น เพื่อให้โอกาสในการศึกษาและปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา อันส่งผลให้เกล้าฯ ได้เข้ารับการศึกษาศึกษาและปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาเป็นระยะเวลา ๗ เดือน ภายใต้การอุปถัมภ์ของพระเดชพระคุณ ตลอดมา

กราบขอบพระคุณคณาจารย์พระวิปัสสนาจารย์ทุกท่าน ที่เมตตาแนะนำวิธีปฏิบัติวิปัสสนาสถาบันวิปัสสนาธุระ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยทุกท่าน สยาดอ ภัททันตะ อุ จาญฉะ อัครมหาภิกษุญาณาวจรียะ สยาดอ วชิรปราณี และอุชินเวปุระ สำนักปฏิบัติธรรมมหาสิสาสนแยกต้า เมืองย่างกุ้ง สาธารณรัฐแห่งสหภาพเมียนมาร์ พระราชสิทธิอาจารย์ (ทองใบ ปกสุสโร) พระภาวนาธรรมาภินันท์ (บุญทัน อคคธมโม) วัดนาหลวง (อภิญาเทสิตรธรรม) จ.อุดรธานี และพระภาวนาพิศาลเมธี วิ. (ประเสริฐ มนต์เสวี) ผู้ช่วยฝึกอบรมหลักสูตรวิปัสสนาทุกท่าน

ขอกราบขอบพระคุณพระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร, ดร. คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย พระมหาโกมล กมล, ผศ. รักษาการผู้อำนวยการวิทยาลัยสงฆ์บาฬีศึกษาพุทธโฆส พระเทพสุวรรณเมธี, ดร. รักษาการผู้อำนวยการหลักสูตรบัณฑิตศึกษา พระมหานรงค์ฤทธิ์ ธมฺมโสภโณ รักษาการผู้อำนวยการสำนักวิชาการ และขอขอบคุณ รศ.ดร. เวทย์ บรรณกรกุล อาจารย์ผู้ให้ความรู้ด้านวิชาการ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จได้ ด้วยความเมตตาช่วยเหลืออย่างยิ่ง จากคณะกรรมการตรวจสอบวิทยานิพนธ์และคณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์ พระครูพิพิตรกิจจานุการ, ดร. และ ดร.บุญชญา วิวิธขจร ที่สละเวลาช่วยตรวจทานแก้ไข และให้คำแนะนำอันมีประโยชน์ ทำให้วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ถูกต้องและสมบูรณ์ขึ้น ขอขอบคุณอาจารย์ผู้ประสิทธิ์ประสาทวิชาความรู้ เจ้าหน้าที่ พร้อมทั้งเพื่อนนิสิตทุกท่านที่เสียสละเวลาให้การช่วยเหลืออย่างยิ่ง

ขอกราบขอบพระคุณพระมหาพิชิต ฐิริปญโญ เจ้าอาวาสวัดเทพนารี และเพื่อนกัลยาณมิตรทุกท่าน ที่ได้ช่วยเหลือสนับสนุนการศึกษาเสมอมา ขออานิสงค์ขารมีที่เกิดจากความวิริยอุตสาหะในการปฏิบัติธรรม ตลอดทั้งคุณประโยชน์แห่งวิทยานิพนธ์เล่มนี้ ขอน้อมนำสักการะ บูชาต่อคุณพระศรีรัตนตรัย และมอบเป็นกตเวทิตาคุณ แก่บิดามารดา ครูอุปัชฌาย์อาจารย์ และท่านผู้มีพระคุณทั้งหลาย ขอบุญกุศลนี้จงเป็นพลวปัจจัยให้ถึงมรรคผลนิพพานด้วยกันทุกท่าน ทุกคนเทอญฯ

พระโตม อมโร (เจริญรัมย์)

๑๙ กรกฎาคม ๒๕๖๑

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ข
กิตติกรรมประกาศ	ค
สารบัญ	ง
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	ฉ
บทที่ ๑ บทนำ	๑
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๓
๑.๓ ปัญหาที่ต้องการทราบ	๓
๑.๔ ขอบเขตการวิจัย	๓
๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย	๔
๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๔
๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย	๘
๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	๘
บทที่ ๒ หลักการบรรลุธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท	๙
๒.๑ ความหมายของการบรรลุธรรม	๙
๒.๒ ประเภทของการบรรลุธรรม	๑๖
๒.๓ ระดับการบรรลุธรรม	๑๙
๒.๔ ลักษณะของบุคคลผู้บรรลุธรรม	๒๒
๒.๕ หลักธรรมที่สำคัญต่อการบรรลุธรรม	๒๗
๒.๖ หลักการปฏิบัติเพื่อบรรลุธรรม	๓๑
๒.๗ หลักการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา	๓๘
๒.๘ การกำหนดรู้รูป – นามเพื่อการบรรลุธรรม	๔๖
๒.๙ สรุปรายบท	๕๘
บทที่ ๓ การบำเพ็ญบารมีเพื่อการบรรลุธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท	๖๐
๓.๑ ความหมายการบำเพ็ญบารมี	๖๐
๓.๒ ความแตกต่างในการบำเพ็ญบารมี	๖๕
๓.๓ ระดับของบารมี	๖๖

๓.๔	สรุปท้ายบท	๗๘
บทที่ ๔	การบำเพ็ญบารมีและการบรรลุนิพพานของพระอัมมาเถรี	๘๐
๔.๑	ประวัติความเป็นมาของพระอัมมาเถรี	๘๐
๔.๒	แนวทางการปฏิบัติธรรมของพระอัมมาเถรี	๘๑
๔.๓	การบรรลุนิพพานของพระอัมมาเถรี	๘๙
๔.๔	สรุปท้ายบท	๙๘
บทที่ ๕	สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ	๑๐๐
๕.๑	สรุปผลการวิจัย	๑๐๐
๕.๒	ข้อเสนอแนะ	๑๐๒
	บรรณานุกรม	๑๐๓
	ประวัติผู้วิจัย	๑๐๖

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

ก. คำย่อชื่อคัมภีร์พระไตรปิฎก

การอ้างอิงเอกสารชั้นปฐมภูมิในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ ได้อ้างอิงจากจากพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๓๙ และภาษาบาลี ฉบับสยามรัฐ เทปิฎก ๒๕๒๕ โดยระบุ เล่ม/ข้อ/หน้า หลังคำย่อชื่อคัมภีร์ เช่น

ที.สี. (บาลี) ๙/๒๗๖/๙๗. หมายถึง ทีฆนิกาย สীগฺขนฺชวคคฺปาลี พระไตรปิฎก ภาษาบาลี เล่ม ๙ ข้อ ๒๗๖ หน้า ๙๗

ที.สี. (ไทย) ๙/๔๗๒/๒๐๕. หมายถึง ทีฆนิกาย สীগฺขนฺชวคคฺปาลี พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม ๙ ข้อ ๔๗๒ หน้า ๒๐๕

พระวินัยปิฎก

เล่ม	คำย่อ		ชื่อคัมภีร์	ภาษา
๔-๕	วิ.ม. (บาลี)	=	วินัยปิฎก มหาวิภังค์	(ภาษาบาลี)
๔-๕	วิ.ม. (ไทย)	=	วินัยปิฎก มหาวรรค	(ภาษาไทย)

พระสุตตันตปิฎก

เล่ม	คำย่อ		ชื่อคัมภีร์	ภาษา
๑๐	ที.ม. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค	(ภาษาไทย)
๑๑	ที.ปา. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค	(ภาษาไทย)
๑๒	ม.ม. (บาลี)	=	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสกปาติ	(ภาษาบาลี)
๑๒	ม.ม. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก	(ภาษาไทย)
๑๓	ม.ม. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปณณาสก	(ภาษาไทย)
๑๔	ม.อุ. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อูปริปณณาสก	(ภาษาไทย)
๑๕	ส.ส. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สคาถวรรค	(ภาษาไทย)
๑๗	ส.ช. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย ชนวรรค	(ภาษาไทย)
๑๘	ส.สพ. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค	(ภาษาไทย)
๑๙	ส.ม. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค	(ภาษาไทย)
๒๐	อง.ทุก. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ทุกนิบาต	(ภาษาไทย)
๒๐	อง.ติก. (บาลี)	=	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ติกนิบาตปาติ	(ภาษาบาลี)
๒๐	อง.ติก. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ติกนิบาต	(ภาษาไทย)
๒๒	อง.ปญจก. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ปญจกนิบาต	(ภาษาไทย)
๒๒	อง.ฉก. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ฉกนิบาต	(ภาษาไทย)
๒๓	อง.นวก. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย นวกนิบาต	(ภาษาไทย)

๒๔	อง.ทสก.	(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	อังคตตรนิกาย	ทสกนินบาต	(ภาษาไทย)
๒๕	ขุ.ธ.	(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ธรรมบท	(ภาษาไทย)
๒๕	ขุ.อิตติ.	(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	อิตติวุตตกะ	(ภาษาไทย)
๒๖	ขุ.เถร.	(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	เถรคาถา	(ภาษาไทย)
๒๖	ขุ.เถรี.	(บาลี)	=	สุดตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	เถรีคาถาปาติ	(ภาษาบาลี)
๒๖	ขุ.เถรี.	(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	เถรีคาถา	(ภาษาไทย)
๒๗	ขุ.ชา.	(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	เอกกนินบาตชาดก	(ภาษาไทย)
๒๙	ขุ.ม.	(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	มหานิทเทศ	(ภาษาไทย)
๓๐	ขุ.จ.	(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	จุนิทเทศ	(ภาษาไทย)
๓๑	ขุ.ป.	(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ปฏิสัมภิทามรรค	(ภาษาไทย)
๓๒	ขุ.อป.	(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	อปทาน	(ภาษาไทย)
๓๓	ขุ.พุทธ.	(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	พุทธวงศ์	(ภาษาไทย)
๓๓	ขุ.จริยา.	(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	จริยาปิฎก	(ภาษาไทย)

พระอภิธรรมปิฎก

เล่ม	คำย่อ		ชื่อคัมภีร์	ภาษา	
๓๔	อภิ.สง.	(ไทย)	= อภิธรรมปิฎก	ธรรมสังคณี	(ภาษาไทย)
๓๕	อภิ.วิ.	(ไทย)	= อภิธรรมปิฎก	วิภังค์	(ภาษาไทย)
๓๖	อภิ.ธา.	(ไทย)	= อภิธรรมปิฎก	ธาตูกถาปาติ	(ภาษาไทย)
๓๖	อภิ.ปุ.	(ไทย)	= อภิธรรมปิฎก	ปุคคัลบัญญัติ	(ภาษาไทย)
๓๘	อภิ.ย.	(ไทย)	= อภิธรรมปิฎก	ยมก	(ภาษาไทย)

ข. คำย่อเกี่ยวกับคัมภีร์อรรถกถา

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ ใช้อรรถกถาภาษาไทย ฉบับพระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถา แปล ชุด ๙๑ เล่ม ฉบับมหาวิทยาลัยพุทธศักราช ๒๕๔๕ โดยระบุ เล่ม/ภาค/ตอน/หน้า หลังคำย่อชื่อคัมภีร์ เช่น ที.สี.อ. ๑๑/๑/-/๑๑๐. หมายถึง ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี สีสันชวรคอรรรถกถา เล่ม ๑๑ ภาค ๑ ตอน - หน้า ๑๑๐

อรรถกถาพระวินัยปิฎก

เล่มที่	เล่ม	ภาค	ตอน	คำย่อ	ชื่ออรรถกถา
๑๓	๒	๑	-	ที.ม.อ.	(ไทย) สุมังคลวิลาสินี มหาวรรคอรรถกถา
๑๗	๑	๑	-	ม.ม.อ.	(ไทย) ปปัญจสุทนี มุลปณณาสกอรรถกถา
๒๓	๓	๒	-	ม.อุ.อ.	(ไทย) ปปัญจสุทนี อุปรปณณาสกอรรถกถา

อรรถกถาพระวินัยปิฎก

เล่มที่	เล่ม	ภาค	ตอน	คำย่อ		ชื่ออรรถกถา
๓๔	๑	๓	-	อง.ติก.อ.	(ไทย)	มโนรัตตปุรณี ติกนิบาตอรรถกถา
๓๗	๔	-	-	อง.สตตก.อ.	(ไทย)	มโนรัตตปุรณี สัตตกนิบาตอรรถกถา
๓๙	๑	-	-	ขุ.ขุ.อ.	(ไทย)	ปรมัตตโชติกา ขุททกปาฐอรรถกถา
๔๐	๑	๒	๑	ขุ.ขุ.อ.	(ไทย)	ปรมัตตโชติกา คาถาธรรมบท
๔๑	๑	๒	๒	ขุ.ขุ.อ.	(ไทย)	ปรมัตตโชติกา คาถาธรรมบท
๔๕	๑	๔	-	ขุ.อิติ.อ.	(ไทย)	ปรมัตตโชติกา อิติวุตตกอรรถกถา
๔๖	๑	๕	-	ขุ.สุ.อ.	(ไทย)	ปรมัตตโชติกา สุตตนิบาตอรรถกถา
๕๔	๒	๔	-	ขุ.เถรี.อ.	(ไทย)	ปรมัตตโชติกา เถรีคาถาอรรถกถา
๖๗	๖	-	-	ขุ.จู.อ.	(ไทย)	สัทธัมมปัชโชติกา จุฬนิทเทศอรรถกถา
๖๘	๗	๑	-	ขุ.ป.อ.	(ไทย)	สัทธัมมปัชโชติกา ปฏิสัมภิทามรคอรรถกถา
๗๐	๘	๑	-	ขุ.อป.อ.	(ไทย)	วิสุทธรชนวิลาสินี อปทานอรรถกถา

อรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก

เล่มที่	เล่ม	ภาค	ตอน	คำย่อ		ชื่ออรรถกถา
๗๗	๒	๑	-	อภิ.วิ.อ.	(ไทย)	วิภังค์ สัมโมหวิโนทนีอรรถกถา
๗๙	๓	-	-	อภิ.ชา.อ.	(ไทย)	ชาตุกถา ปัญจปกรณอรรถกถา

ค. คำย่อเกี่ยวกับคัมภีร์ปกรณวิเสส

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ใช้ปกรณวิเสสภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย รูปแบบการอ้างอิงจะขึ้นต้นด้วยอักษรย่อชื่อคัมภีร์แล้วตามด้วยเล่ม/หน้า ตัวอย่าง วิสุทฺธิ. (บาลี) ๑/๑๐ หมายถึง วิสุทฺธิมคฺคปกรณ เล่มที่ ๑ หน้า ๑๐ พระพุทธโฆสเถระ, แปลโดย สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ), พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, พุทธศักราช ๒๕๕๔

ฎีกาปกรณวิเสส

คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	ภาษา
วิสุทฺธิ.ฎีกา	(ไทย) = ปรมัตตมัญชสา วิสุทฺธิมคฺคมหาฎีกา	(ภาษาไทย)

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

ในการศึกษาโดยทั่วไปมุ่งเน้นความเจริญทางด้านวัตถุเป็นตัวตั้ง แต่ในทางพระพุทธศาสนา เน้นการศึกษา ๓ ด้าน ตามหลักไตรสิกขา เพราะพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาแห่งการศึกษาและพัฒนาทั้ง ๓ ด้าน เมื่อศึกษาปฏิบัติตามแนวทางพระพุทธศาสนาย่อมมีความประพฤติดีงาม มีปัญญาที่หยั่งรู้ สภาวะธรรม บรรลุสันติสุข ซึ่งพระพุทธองค์เรียกว่า ธรรม ที่สำคัญในพระพุทธศาสนานี้มี ๒ อย่าง^๑ คือ คันถธรรมและวิปัสสนาธรรม, ธรรม คือ การเรียนนิกายหนึ่ง สองนิกาย หรือเป็นผู้ทรงพระไตรปิฎกก็ดี ตามสมควรแก่ปัญญาของตนแล้วทรงไว้ กล่าวบอกซึ่งพระพุทธวจนะนั้น นี้ชื่อว่า คันถธรรม ส่วนธรรม คือ การปรารภความสิ้นไปและความเสื่อมไปในอรรถภาพ เจริญวิปัสสนาอย่างต่อเนื่อง แล้วยึดเอาอรรถผล แห่งบุคคลที่ประพฤติขัดเกลา ยินดีในเสนาสนะอันสงบ นี้ชื่อว่า วิปัสสนาธรรม เป็นการพัฒนาให้บรรลุ เป้าหมาย ที่ดีงามตามลำดับ จนบรรลุถึงเป้าหมายสูงสุด คือ การบรรลุมรรคผลนิพพาน

ในการสร้างคุณงามความดีเพื่อการเข้าถึงความสุขอันยิ่งตามความหมายของพระพุทธศาสนา นั้นเรียกว่า บารมี ๑๐ หรือ ทศบารมี^๒ หมายถึง ปฏิบัติทานอันยอดเยี่ยม คุณธรรมที่ประพฤติปฏิบัติอย่าง ยั่งยืน คือ ความดีที่บำเพ็ญอย่างพิเศษ เพื่อบรรลุซึ่งจุดหมายอันสูง เช่น ความเป็นพระพุทธเจ้าและ ความเป็นมหาสาวก เป็นต้น ได้แก่ ทานบารมี ศีลบารมี เนกขัมมบารมี ปัญญา บารมี วิริยบารมี ขันติ บารมี สัจจบารมี อธิษฐานบารมี เมตตาบารมี อุเบกขาบารมี เป็นบารมีที่พระโพธิสัตว์บำเพ็ญมาอย่าง ยั่งยืน จึงได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า ทรงบำเพ็ญเป็น ๓ ชั้น (๑) บารมี ระดับสามัญ เช่น ทานบารมี ได้แก่ ให้ทรัพย์สินเงินทอง สมบัตินอกกาย (๒) อุปบารมี ระดับรองหรือจวนจะสูงสุด เช่น ทานอุปบารมี ได้แก่ การเสียสละอวัยวะเป็นทาน (๓) พรหมัตถบารมี ระดับสูงสุด เช่น ทานพรหมัตถบารมี ได้แก่ การเสียสละ ชีวิตเพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่น

การกระทำอันเป็นที่ตั้งแห่งการเห็นแจ้งในขั้น ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และ วิญญาณ โดยย่อ คือ รูปและนาม โดยการพิจารณาความเป็นพระไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง และ อนัตตา เป็นการพิจารณาที่ทำให้เข้าใจถึงอริยสัจ ๔ จนถึงการบรรลุ มรรค ผล นิพพาน หมายถึงการ ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ตามกำลังของวิปัสสนาญาณ ซึ่งมีปรากฏใน สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภีทามรรค^๓ และการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามแนวสติปัฏฐาน ๔ ที่ปรากฏใน สุตตันตปิฎก

^๑ ดูรายละเอียดใน ขุ.ขุ.อ. (ไทย) ๔๐/๒/-/๑๕.

^๒ ขุ.พุทธ. (ไทย) ๓๓/๑๒๒/๗๗๖.

^๓ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๖/๕๙๖.

ที่มณีกาย มหาบรรค พระผู้มีพระภาคได้ตรัสเรื่องนี้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ทางนี้เป็นทางเดียว เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อล่วงโสกะและปริเวชะ เพื่อดับทุกข์และโหมนัส เพื่อบรรลุนิพพาน เพื่อให้ แจ่งนิพพาน ทางนี้คือสติปัฏฐาน ๔”^๔ ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งสติหรือการปฏิบัติมีสติเป็นประธาน อีกนัยหนึ่ง สติปัฏฐาน แปลว่า ธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งสติ หมายถึงอารมณ์ของสติ ได้แก่ กาย เวทนา จิต ธรรม และทรงตรัสเรื่องการมีสติสัมปชัญญะ^๕ การมีสติสัมปชัญญะในการพิจารณาสภาพธรรมที่เกิดขึ้นย่อมยังวิชาและวิมุตติ^๖ ให้บริบูรณ์

การบรรลุธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท คือ การเกิดปัญญาเห็นแจ้งในโลกุตตรธรรม^๗ และขั้นสูงสุด คือ สำเร็จเป็นพระอรหันต์ ๔ จำพวก คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ ในการปฏิบัติวิปัสสนากาวนาขั้นสูงสุดบรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์ประเภทปัญญาวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ คือ ปัญญาในอรรถผลซึ่งหลุดพ้นจากกิเลสทั้งปวง สิ้นอาสวะเพราะเห็นด้วยปัญญา ในหลักคำสอนของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้นมีมากมาย ทั้งในส่วนสำหรับบุคคลทั่วไป สำหรับภิกษุและภิกษุณี ส่วนมากพระองค์มีพระประสงค์ให้นำหลักธรรมที่ทรงตรัสรู้เข้าไปประพฤติปฏิบัติเพื่อคลายราคะ^๘ เพื่อคลายกำหนัด เพื่อละสังโยชน์ เพื่อถอนอนุสัย เพื่อกำหนดรู้สังสารวัฏอันยืดยาว เพื่อความสิ้นอาสวะ เพื่อกระทำให้แจ่มซึ่งวิชาและวิมุตติ เพื่อญาณทัสสนะ เพื่ออนุปาทาปรินิพพาน และพระพุทธองค์ทรงนำหลักธรรมในแต่ละข้อนำมาแสดงแก่บุคคลนั้นก็ต้องเหมาะแก่อุปนิสัยของแต่ละท่าน เมื่อบุคคลนั้นได้ฟังแล้วน้อมนำเอาไปปฏิบัติไม่นานก็สามารถเห็นธรรมและบรรลุธรรมอันยิ่งขึ้นไป

บรรลุธรรมของพระธัมมาเถรี แม้พระเถรีองค์นี้ก็ได้สร้างสมบุญบารมีไว้ในพระพุทธเจ้าองค์ก่อน ๆ สังสมกุศลที่เป็นอุปนิสัยแห่งพระนิพพานไว้ในภพนั้น ๆ ได้รวบรวมบุญบารมีไว้แล้ว บังเกิดในเรือนตระกูล กรุงสาวัตถี เจริญวัยแล้วไปสู่เรือนของสามีที่สมควรกัน ได้ศรัทธาในศาสนาของพระศาสดา ประสงค์จะบวชแต่สามีไม่อนุญาต ภายหลังเมื่อสามีตายแล้ว นางได้ออกบวชและเจริญวิปัสสนา “วันหนึ่งเที่ยวภิกษาจารแล้ว กำลังเดินมาวิหารหกล้มลง จึงทำเรื่องนั้นแหละเป็นอารมณ์การปฏิบัติวิปัสสนากาวนา” พระธัมมาเถรีหลังจากออกบวชแล้วได้รับพุทธโอวาทเป็นแนวทางในการปฏิบัติวิปัสสนากาวนา วันหนึ่งได้ออกบิณฑบาตในเมือง โดยอาศัยไม้เท้าค้ำยันในการเดินหลังจากออกจากเมืองเพื่อกลับสู่วิหารของตนได้หกล้มลง เพราะเท้าทั้งสองไม่มีกำลัง ในขณะที่นั้นได้ใช้วิปัสสนาในการโยนิโสมนสิการที่เกิดขึ้นโดยวิปัสสนาปัญญา ปัญญาที่รู้หรือเห็นรูปนามไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ของกายสังขารและผลที่ได้จากการเจริญวิปัสสนานั้น นางได้บรรลุพระอรหันต์และได้กล่าวคาถาเป็นอุทานว่า “เราทพพลภาพ มีกายสันเทา ถือไม้เท้าเที่ยวบิณฑบาต ได้ล้มลงบนแผ่นดินตรงนั้นเอง ครั้งนั้น จิตของเราหลุดพ้นแล้ว เพราะเห็นโทษในกาย”^๙

^๔ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๔/๓๐๒.

^๕ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๖๐/๑๐๕.

^๖ อภ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๒๖/๑๓๙.

^๗ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๓/๕๑๑.

^๘ ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๑/๓๙.

^๙ ขุ.เถรี. (ไทย) ๒๖/๑๖-๑๘/๕๕๖.

จากประเด็นปัญหาที่ได้กล่าวมาในเบื้องต้น ผู้วิจัยจึงสนใจที่จะทำการศึกษาในเรื่องหลักการบรรลุธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท การบำเพ็ญบารมีเพื่อการบรรลุธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท และการบำเพ็ญบารมีและการบรรลุธรรมของพระธัมมาเถรี เพื่อให้มั่นใจได้ว่า การศึกษาครั้งนี้ไม่ได้ทิ้งหลักปริยัติและหลักปฏิบัติ นอกจากนี้ยังได้ค้นคว้าหาหลักเทียบเคียง โดยการอธิบายเชื่อมโยงให้เห็นในหลาย ๆ ด้านตามหลักฐานที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท ในลักษณะต่าง ๆ ต่อไป

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- ๑.๒.๑ เพื่อศึกษาหลักการบรรลุธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท
- ๑.๒.๒ เพื่อศึกษาการบำเพ็ญบารมีเพื่อการบรรลุธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท
- ๑.๒.๓ เพื่อศึกษาการบำเพ็ญบารมีและการบรรลุธรรมของพระธัมมาเถรี

๑.๓ ปัญหาที่ต้องการทราบ

- ๑.๓.๑ หลักการบรรลุธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาทเป็นอย่างไร
- ๑.๓.๒ การบำเพ็ญบารมีเพื่อการบรรลุธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาทเป็นอย่างไร
- ๑.๓.๓ การบำเพ็ญบารมีและการบรรลุธรรมของพระธัมมาเถรีเป็นอย่างไร

๑.๔ ขอบเขตการวิจัย

ในการวิจัยฉบับนี้เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) โดยผู้วิจัยได้กำหนดขอบเขตการวิจัยเป็น ๒ ส่วน คือ ขอบเขตด้านเอกสารเพื่อกำหนดเอกสารที่ใช้ในการวิจัยครั้งนี้ และขอบเขตด้านการศึกษาเพื่อกำหนดขอบเขตเนื้อหาประเด็นต่าง ๆ ที่จะศึกษาในการวิจัยครั้งนี้ มีรายละเอียดดังนี้

๑.๔.๑ ขอบเขตด้านเอกสาร

ในงานวิจัยครั้งนี้ผู้วิจัยแบ่งเอกสารสำหรับการศึกษาออกเป็น ๒ ส่วน คือ เอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary Source) ได้แก่ พระไตรปิฎก อรรถกถา โดยผู้วิจัยเลือกใช้เพียงคัมภีร์ต่อไปนี้ คือ

- ๑) พระไตรปิฎก ผู้วิจัยใช้พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๓๙ ฉบับที่พิมพ์เมื่อ มิถุนายน ๒๕๓๙
- ๒) อรรถกถา ผู้วิจัยใช้อรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย แปล ชุด ๙๑ เล่ม พุทธศักราช ๒๕๔๕

เอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary Source) ผู้วิจัยใช้เอกสาร หนังสือ ตำรา บทความ และสื่ออิเล็กทรอนิกส์ของพระเถระ นักปราชญ์ ผู้เชี่ยวชาญและนักวิชาการทางพระพุทธศาสนาใน ส่วนที่เกี่ยวข้องกับงานวิจัยนี้

๑.๔.๒ ขอบเขตด้านการศึกษา

ผู้วิจัยกำหนดขอบเขตการศึกษาในเรื่องการบรรลุธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท การบำเพ็ญบารมีเพื่อการบรรลุธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท ประวัติการบำเพ็ญบารมีและการบรรลุธรรม

ธรรมของพระธัมมาเถรีและประเด็นที่เกี่ยวข้องกับประวัติการบำเพ็ญบารมีและการบรรลุธรรมของพระธัมมาเถรี

๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย

๑.๕.๑ การบรรลุธรรม หมายถึง ลักษณะธรรมที่ปรากฏกับพระธัมมาเถรี อันเกิดจากการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา รู้แจ้งในอริยสัจ ๔

๑.๕.๒ วิปัสสนาภาวนา หมายถึง ปัญญาที่เห็นสภาวธรรมรูป สภาวธรรมนามหรือรูปกับนามในปัจจุบันขณะที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติ ตามความเป็นจริงว่า เป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา คือไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่ใช่อัตน ไม่สามารถบังคับบัญชาได้

๑.๕.๓ การบำเพ็ญบารมี หมายถึง คุณธรรมที่ประพฤติปฏิบัติอย่างยิ่งยวด คือ ความดีที่บำเพ็ญอย่างพิเศษ เพื่อบรรลุซึ่งจุดหมายอันสูง แห่งการบรรลุธรรม

๑.๕.๔ พระธัมมาเถรี หมายถึง พระภิกษุณีรูปหนึ่งในสมัยพุทธกาล ได้สร้างสมบุญบารมีไว้ในพระพุทธเจ้าองค์ก่อน ๆ ได้สั่งสมกุศลที่เป็นอุปนิสัยแห่งพระนิพพานไว้ในภพนั้น ๆ มีความศรัทธาในศาสนาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และได้ออกบวช เจริญวิปัสสนาจนบรรลุอรหัตต์พร้อมด้วยปฏิสัมภิตา

๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ในการศึกษาวิจัยฉบับนี้ ผู้วิจัยได้ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง โดยแบ่งเอกสารออกเป็นสองส่วน คือ เอกสารชั้นปฐมภูมิ ประกอบด้วยคัมภีร์สำคัญทางพระพุทธศาสนา ได้แก่ พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา และปกรณ์เสสวิสุทธิมรรค และเอกสารชั้นทุติยภูมิ ได้แก่ หนังสือ ตำรา บทความ เอกสารทางพระพุทธศาสนาที่เกี่ยวข้องกับการวิจัย ในส่วนของงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง เพื่อให้ได้ข้อมูลที่เป็นปัจจุบันผู้วิจัยได้ทบทวนรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้อง มีรายละเอียดดังนี้

๑.๖.๑ เอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary Source) ที่เกี่ยวข้อง

๑) คัมภีร์พระไตรปิฎก สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย เถรีคาถา มีเนื้อความกล่าวถึงพระธัมมาเถรีคาถา มีเนื้อความตอนหนึ่งว่า พระธัมมาเถรี รับพระพุทธโอวาทแล้วได้กล่าวภษิตนี้ว่า “เราทพพลภาพ มีกายสันเทา ถือไม้เท้าเที่ยวบิณฑบาตได้ล้มลงบนแผ่นดินตรงนั่นเอง คราวนั้น จิตของเราหลุดพ้นแล้ว เพราะเห็นโทษในกาย”^{๑๐} ในพระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค และในพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิตามรรค มีเนื้อความกล่าวถึง มหาสติปัฏฐานสูตร^{๑๑} วิปัสสนาภคา^{๑๒} สติปัฏฐานกถา^{๑๓} สติปัฏฐาน ๔ ประการ (๑) เป็นผู้พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติกำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลก (๒) เป็นผู้พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลาย

^{๑๐} ขุ.เถรี. (ไทย) ๒๖/๑๖-๑๘/๕๕๖.

^{๑๑} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๒/๓๐๑.

^{๑๒} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๖/๕๙๖.

^{๑๓} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๔-๓๕/๕๙๒.

อยู่ ฯลฯ (๓) เป็นผู้พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ ฯลฯ (๔) เป็นผู้พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลก

๒) **คัมภีร์อรรถกถา** มีเนื้อความกล่าวถึง อรรถกถาธัมมาเถรีคาถา สรุปได้ว่า คาถาว่า ปิณฑปาตํ จริตวาน เป็นต้น เป็นคาถาของพระเถรีชื่อธัมมาแม่พระเถรีองค์นี้ก็ได้สร้างสมบุญบารมีไว้ใน พระพุทธเจ้าองค์ก่อน ๆ สิ่งสมกุศลที่เป็นอุปนิสัยแห่งพระนิพพานไว้ในภพนั้น ๆ ได้รวบรวมบุญบารมีไว้แล้ว ในอดีตกาลบังเกิดในเรือนตระกูล กรุงสาวัตถี เจริญวัยแล้วไปสู่เรือนของสามีที่สมควรกัน ได้ศรัทธาในศาสนาของพระศาสดา ประสงค์จะบวชแต่สามีไม่อนุญาต ภายหลังเมื่อสามีตายแล้ว บวชเจริญวิปัสสนา วันหนึ่งเที่ยวภิกขาจารแล้ว กำลังเดินมาวิหารหกล้มลง จึงทำเรื่องนั้นแหละ เป็นอารมณ์เจริญวิปัสสนา บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยปฏิสัมภทา^{๑๔} สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค และในสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค

๓) **ปรกณวิเสส** ผู้วิจัยใช้ปรกณวิเสส วิสุทธิมรรค มีเนื้อความกล่าวถึง วิสุทธิมัคค^{๑๕} นั้น ท่านได้ให้อรรถาธิบายไว้อย่างแจ่มแจ้งชัดว่า คำว่า วิสุทธิ หมายถึงพระนิพพานอันเป็นจุดหมายปลายทางของพระพุทธศาสนา พระนิพพานที่ได้ชื่อเช่นนั้น โดยความหมายว่า เป็นสภาพที่บริสุทธิ์หมดจดกิเลสสมถินโดยสิ้นเชิง คำว่า มัคค หมายถึงเอาหนทางหรืออุบายเป็นเครื่องส่งให้ถึง เมื่อรวมเข้าเป็นคำเดียวกันว่า วิสุทธิมัคค ก็ได้ความหมายว่า ทางสู่พระนิพพานหรืออุบายเป็นเครื่องส่งให้ถึงพระนิพพาน

๑.๖.๒ เอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary Source) ที่เกี่ยวข้อง

๑) **สมเด็จพระพุทธชินวงศ์** (สมศักดิ์ อุปสโม) ได้เขียนหนังสือเรื่อง “วิปัสสนานัยเล่ม ๑, ๒” มีเนื้อความกล่าวถึง เส้นทางสุโสฬสญาณ มีเนื้อความตอนหนึ่งว่า ผู้น้อมจิตให้เชื่อตามความเป็นจริงที่ว่า “พระนิพพานอันเป็นสภาพดับทุกข์ทั้งปวงคือรูปนามหรือชั้น ๕ เป็นสภาพที่ประเสริฐ มรรคสามารถดับกิเลสได้อย่างสิ้นเชิงและรับรู้พระนิพพานเป็นอารมณ์ก็เป็นสภาพประเสริฐ และบุคคลย่อมบรรลุมรรคและนิพพาน ดังกล่าวได้อย่างแน่นอนด้วยหนทาง คือ วิปัสสนานี้” และควรพิจารณาต่อไป เพื่อให้เกิดกำลังใจว่า วิปัสสนาเป็นทางที่สัตบุรุษ คือ พระพุทธเจ้า พระอรหันต์ และพระอริยเจ้าทั้งหลาย ได้ดำเนินไปมาแล้วทั้งสิ้น^{๑๖}

๒) **พระโสภณมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต** (มหาสีสยาตอ) เขียนหนังสือเรื่อง “หลักการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน” มีเนื้อหากกล่าวถึง ลำดับญาณ มีเนื้อความตอนหนึ่งว่า (คำชี้แจง) วิธีการปฏิบัติได้เขียนไว้ในเล่มนี้ ย่อมเพียงพอ สำหรับบุคคลผู้มีปัญญาปานกลางได้อย่างดี ขอเพียงแต่ ให้มีศรัทธา ฉันทะ และวิริยะแล้วลงมือปฏิบัติอย่างจริงจัง ย่อมเข้าถึงวิปัสสนาญาณ มรรคญาณ และผลญาณ

^{๑๔} พุ.เถรี.อ. (ไทย) ๕๔/๔๑๘/-/๔๐-๔๑.

^{๑๕} พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลโดย สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๑๙.

^{๑๖} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), **วิปัสสนานัยเล่ม ๒**, แปลโดย พระคันธสาราภิวังค์, (นครปฐม: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ซีเอไอ เซ็นเตอร์ จำกัด, ๒๕๕๖), หน้า ๕.

อย่างแน่นอน^{๑๗}

๓) **พระพรหมคุณาภรณ์** (ป.อ.ปยุตฺโต) เขียนหนังสือเรื่อง “พุทธธรรม” มีเนื้อหา กล่าวถึง โยนิโสมนสิการ วิธีการแห่งปัญญา โยนิโสมนสิการ เป็นการใช้ความคิดอย่างถูกวิธี ตาม ความหมายที่กล่าวมาแล้ว เมื่อเทียบในกระบวนการพัฒนาปัญญา โยนิโสมนสิการ อยู่ในระดับที่เหนือ ศรัทธา เพราะเป็นขั้นที่ใช้ความคิดของตนเองเป็นอิสระ ส่วนในระบบการศึกษาอบรม โยนิโสมนสิการ เป็นการฝึกการใช้ความคิด ให้รู้การใช้ความคิดอย่างถูกวิธี คิดอย่างมีระเบียบ รู้จักคิดวิเคราะห์ ไม่ มองเห็นสิ่งต่าง ๆ อย่างตื้น ๆ ผิวเผิน เป็นขั้นสำคัญในการสร้างปัญญาที่บริสุทธิ์เป็นอิสระ ทำให้ทุกคน ช่วยตนเองได้ และนำไปสู่จุดมุ่งหมายของพุทธธรรมอย่างแท้จริง^{๑๘}

๔) **พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมมาจารย์** (ประเสริฐ มนต์เสวี) ได้เขียนหนังสือเรื่อง “วิปัสสนากาวนาที่ไม่ถูกเขียนไว้ในพระไตรปิฎก” มีเนื้อความกล่าวถึง การบรรลุดรรม การบรรลุดรรม คือ การเกิดปัญญาเห็นแจ้งโลกุตตรธรรม และอริยสัจ ๔ ขั้นสูงสุดคือการบรรลुวิชา และวิมุติ นั่นเอง สำเร็จเป็นพระอริยบุคคล ๔ จำพวก คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระ อรหันต์ โดยการปฏิบัติตามหลักไตรสิกขา เจริญสมณะและวิปัสสนาตามหลักการเจริญสติปัฏฐาน ๔ ให้เห็นพระไตรลักษณ์ตามความเป็นจริง เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าดำเนินตามวิปัสสนาวีถี ผู้ปฏิบัติ สามารถรู้แจ้งแทงตลอดอริยสัจ ๔ ละสังโยชน์ และอนุสัย ได้ตามกำลังของมรรค บรรลุมรรคผล นิพพาน สำเร็จเป็นพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนา^{๑๙}

๑.๖.๓ งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑) **พระมหาอำนาจ อานนโท** (จันทร์เปล่ง) ได้ทำการวิจัยเรื่อง “การศึกษาเรื่องการ บรรลุดรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท” ผลการวิจัยพบว่า การบรรลุดรรมนั้น สิ่งสำคัญประการแรก คือ การศึกษาถึงหลักธรรมที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงไว้ โดยเฉพาะโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ เป็นหลักธรรมที่นำไปสู่การปฏิบัติเพื่อการบรรลุดรรมโดยเฉพาะ การบรรลุมรรคผลจะไม่สามารถ เกิดขึ้นได้เลย เมื่อสามารถทำวิปัสสนาญาณให้แจ้งได้แล้วการบรรลุมรรคผลจึงจะเกิดขึ้น^{๒๐}

๒) **พระมหาสังเวช ธมเนตติโก** (เนตรนิมิต) ได้ทำการวิจัยเรื่อง “การศึกษาเชิง วิเคราะห์เรื่องชีวิตภิกษุณีกับการบรรลุดรรม: เฉพาะที่ปรากฏในเถรีคาถา” ผลการวิจัยพบว่า การ บรรลุดรรมเห็นผลของภิกษุณีแต่ละรูป มีส่วนสัมพันธ์กับภูมิหลังในอดีตชาติและภูมิหลังในชาติปัจจุบัน ในอดีตชาติภิกษุณีทุกรูปเคยพบพระพุทธเจ้า มีการศึกษา และอุปนิสัยแตกต่างกัน แต่บริบททางสังคม

^{๑๗} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), **หลักการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน**, (กรุงเทพมหานคร: ห้าง หุ่นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๖), หน้า ๔๗.

^{๑๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย**, พิมพ์ครั้งที่ ๓๗, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์พลีธรรม, ๒๕๕๗), หน้า ๖๖๗.

^{๑๙} พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมมาจารย์ (ประเสริฐ มนต์เสวี), **วิปัสสนากาวนา ที่ไม่ถูกเขียนไว้ใน พระไตรปิฎก**, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ่นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๗), หน้า ๓๕๑.

^{๒๐} พระมหาอำนาจ อานนโท (จันทร์เปล่ง), “การศึกษาเรื่องการบรรลุดรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสนมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒), หน้า ๖.

เหล่านี้ก็มีได้เป็นอุปสรรคต่อการบรรลุอรหัตผลแต่อย่างใด^{๒๑}

๓) **พระวรมน ขนติโก** (วัตถุมา) ได้ทำการวิจัยเรื่อง “ศึกษาสัมมปปธาน ๔ อันเป็นองค์แห่งการบรรลุธรรม” ผลการวิจัยพบว่า เมื่อศึกษาการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาทพบว่า การเจริญวิปัสสนา คือ การเจริญสติปัฏฐาน ๔ เมื่อศึกษาสัมมปปธาน ๔ ที่เกื้อหนุนต่อการบรรลุธรรม พบว่า สัมมปปธาน ๔ นั้น มีปรากฏในพระไตรปิฎกทั้ง ๓ หมวด กล่าวคือ พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก ส่วนใหญ่แล้วเป็นหลักธรรมที่เกี่ยวข้องกับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา เพราะเป็น ๑ ใน ๗ ของโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ^{๒๒}

๔) **นางทัศนีย์ วงศ์เย็น** ได้ทำการวิจัยเรื่อง “ศึกษาวิเคราะห์การปฏิบัติกัมมัญฐานตามแนวกายคตาสติในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท” ผลการวิจัยพบว่า พระพุทธเจ้าทรงสอนกายคตาสติกัมมัญฐานทั้งแก่บรรพชิต และคฤหัสถ์ เพื่อให้ปฏิบัติอบรมจิตให้เป็นสมาธิ ด้วยการตั้งสติพิจารณาอาการ ๓๒ ให้เห็นความไม่งาม ความเป็นสิ่งปฏิญกุล และความแปรผันของสังขาร เกิดความเบื่อหน่ายคลายกำหนด ละความสำคัญว่า งาม มีผู้ปฏิบัติได้บรรลุมรรคผลจำนวนมาก การได้บรรลุมรรคผลขึ้นอยู่กับอุปนิสัยที่สั่งสมมา^{๒๓}

๕) **นายไพรัช ลาวัณยากุล** ได้ทำการวิจัยเรื่อง “การศึกษาเชิงวิเคราะห์วิธีการศึกษาเพื่อบรรลุธรรมของพระราหุลเถระ” ผลการวิจัยพบว่า การบรรลุธรรมของพระราหุลเถระ พระสารีบุตร บรรพชาให้พระราหุลเถระแล้ว ได้สอนพระราหุลตามแนวทางที่พระบรมศาสดาทรงวางไว้ โดยให้สามเณรสมาทานศีล ๑๐ พร้อมกับสอนเรื่องอินทริยสังวร (การสำรวมอินทริย) การเป็นผู้รู้ประมาณในการบริโภคอาหาร การพิจารณาปัจจัย ๔ การศึกษาประวัติพระราหุลได้พบว่า พระบรมศาสดาทรงสนพระทัยต่อพัฒนาการของพระราหุลอยู่ตลอดเวลา และทรงสั่งสอนแนะนำอยู่เป็นเวลาหลายปีจนกระทั่งพระราหุลได้สำเร็จพระอรหัตผล^{๒๔}

จากการทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ทำให้ผู้วิจัยมองเห็นว่า การบำเพ็ญบารมีเพื่อการบรรลุธรรมนั้น สิ่งสำคัญประการแรก คือ การศึกษาถึงหลักธรรมที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงไว้ เป็นหลักธรรมที่นำไปสู่การบำเพ็ญบารมีเพื่อการบรรลุธรรม แต่ทั้งนี้ยังไม่มีปรากฏการศึกษาวิจัยในเชิงเอกสารเรื่อง การบำเพ็ญบารมี และการบรรลุธรรมของพระธัมมาเถรี จึงเป็นเหตุให้ผู้วิจัยสนใจที่จะนำมาศึกษาให้มีความชัดเจนยิ่งขึ้น

^{๒๑} พระมหาสังเวช วัฒนตติโก (เนตรนิมิต), “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องชีวิตภิกษุณีกับการบรรลุอรหัตผล: เฉพาะที่ปรากฏในเถรคาลา”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖), หน้า ๑๓๕.

^{๒๒} พระวรมน ขนติโก (วัตถุมา), “ศึกษาสัมมปปธาน ๔ อันเป็นองค์แห่งการบรรลุธรรม”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), หน้า ๑๐๑

^{๒๓} นางทัศนีย์ วงศ์เย็น ได้ทำการวิจัยเรื่อง, “ศึกษาวิเคราะห์การปฏิบัติกัมมัญฐานตามแนวกายคตาสติในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐), หน้า ๕๐.

^{๒๔} นายไพรัช ลาวัณยากุล, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์วิธีการศึกษาเพื่อบรรลุธรรมของพระราหุลเถระ”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙), หน้า ๔๒.

๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย

ในการศึกษาวิจัยฉบับนี้ เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) ผู้วิจัยได้กำหนดขั้นตอนการวิจัย ดังนี้

๑.๗.๑ รวบรวมข้อมูลจากเอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary source) ได้แก่ พระไตรปิฎก อรรถกถา

๑.๗.๒ รวบรวมข้อมูลจากเอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary source) ได้แก่ และหนังสือ ตำรา วารสาร บทความทางวิชาการ และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑.๗.๓ เรียบเรียงข้อมูลและตรวจสอบความถูกต้องกับคัมภีร์พระไตรปิฎก

๑.๗.๔ สรุปให้ตอบปัญหาการวิจัยที่ตั้งไว้

๑.๗.๕ ตรวจสอบความถูกต้องสมบูรณ์โดยอาจารย์ที่ปรึกษาและผู้เชี่ยวชาญ

๑.๗.๖ แก้ไข ปรับปรุง นำเสนอผลงาน

๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

๑.๘.๑ ทำให้ทราบหลักการบรรลุธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

๑.๘.๒ ทำให้ทราบการบำเพ็ญบารมีเพื่อการบรรลุธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

๑.๘.๓ ทำให้ทราบการบำเพ็ญบารมีและการบรรลุธรรมของพระธัมมาเถรี

บทที่ ๒

หลักการบรรลุธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

การบรรลุธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท หมายถึง บุคคลผู้ผ่านการปฏิบัติดีแล้วเกิดปัญญาเห็นแจ้งในโลกุตตรธรรม ๙ และขั้นสูงสุด คือ สำเร็จเป็นพระอริยบุคคล ๔ จำพวก คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ ทั้งหมด ในบทนี้ ผู้วิจัยจึงกำหนดประเด็นในการศึกษาไว้ดังนี้ คือ

- ๒.๑ ความหมายของการบรรลุธรรม
- ๒.๒ ประเภทของการบรรลุธรรม
- ๒.๓ ระดับการบรรลุธรรม
- ๒.๔ ลักษณะของบุคคลผู้บรรลุธรรม
- ๒.๕ หลักธรรมที่สำคัญต่อการบรรลุธรรม
- ๒.๖ หลักการปฏิบัติเพื่อบรรลุธรรม
- ๒.๗ หลักการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา
- ๒.๘ การกำหนดรู้รูป - นามเพื่อการบรรลุธรรม
- ๒.๙ สรุปท้ายบท

๒.๑ ความหมายของการบรรลุธรรม

การบรรลุธรรม แยกออกเป็น ๒ ศัพท์ คือคำว่า “การบรรลุ” และคำว่า “ธรรม” ดังพุทธภาษิตที่ตรัสว่า “อโฆ อายสฺมา อณฺเฎโกณฺทณฺโณ ทิฏฺฐณฺโม่ ปตฺตณฺโม่”^๑ แปลว่า ครั้งนั้น พระอัญญาโกณฑัญญะ ได้เห็นธรรมแล้ว ได้บรรลุธรรมแล้ว คำว่า บรรลุ มาจากภาษาบาลีว่า “อริคม” (ในรูปกริยา เป็น อริคจฺฉติ เป็นต้น) และ “ปตฺติ” (รูปกริยาและคุณนามที่ใช้กับนิพพาน คือ ปตฺต) ทั้งสองคำนี้ พบที่ใช้กับนิพพานหลายแห่ง^๒ แต่ที่รองลงมา และส่วนมากใช้ในคำร้อยกรองคือคาถา

การบรรลุธรรม เฉพาะพระสัมมาสัมพุทธเจ้า นิยมใช้คำว่า “ตรัสรู้” ดังที่ปรากฏในคัมภีร์เถรวาทหลายแห่ง เช่น “สมัยนั้น พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้า เมื่อแรกตรัสรู้”^๓ หมายถึง ทรงรู้อริยสัจ ๔ ได้ด้วยพระองค์เองโดยชอบ โดยไม่เคยได้เรียนรู้จากผู้อื่น

^๑ วิ.ม. (บาลี) ๔/๑๘/๑๖., วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๘/๒๕.

^๒ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, พิมพ์ครั้งที่ ๓๗, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม์, ๒๕๕๗), หน้า ๓๖๕.

^๓ วิ.ม. (บาลี) ๔/๑/๑., วิ.ม. (ไทย) ๔/๑/๑.

คำว่า “ธรรม” ในคำว่า การบรรลุธรรมนี้ หมายถึง โลกุตตรธรรม ได้แก่ มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑ ดังพระพุทธดำรัสว่า “ผู้เห็นธรรมอันสูงสุดแม้มีชีวิตอยู่วันเดียว ก็ประเสริฐกว่าผู้ไม่เห็นธรรมอันสูงสุด แม้จะมีชีวิตอยู่ถึง ๑๐๐ ปี”^๔

การบรรลุธรรม ในความหมายทางพระพุทธศาสนาเถรวาท หมายถึง การรู้แจ้งอริยสัจ ๔ กล่าวโดยย่อ คือ บรรลุโลกุตตรธรรม ๙ กล่าวคือ บรรลุ มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑ เข้าถึงความเป็นพระอริยบุคคล เมื่อเรียงลำดับจากต่ำสุดไปถึงสูงสุด ได้แก่ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ พระอรหันต์ผู้ประเสริฐสูงสุดกว่าพระอรหันต์ทั้งหลาย คือ พระสัมมาสัมพุทธเจ้า การบรรลุธรรมเป็นพระอริยบุคคลนั้นมีได้ทั้งผู้เป็นนักบวชและผู้ที่ไม่ใช่ นักบวช ทั้งที่เป็นเทวดาและพรหม ทั้งผู้ที่เป็นเด็กตั้งแต่อายุ ๗ ขวบขึ้นไป ทั้งบุรุษมีสังกัจจายน์สามเณร เป็นต้น และสตรีมีนางวิสาขา มหาอุบาสิกา เป็นต้น (พวกบัณฑิตหรือกะเทย เป็นต้น ไม่อาจบรรลุธรรมได้) คำว่า “พระอริยบุคคล” ท่านอธิบายไว้ว่า “เป็นผู้ไกลจากกิเลสไม่ดำเนินไปในทางเสื่อม ดำเนินไปแต่ในทางเจริญ เป็นผู้ที่ชาวโลกและเทวโลกควรดำเนินตาม^๕ เป็นผู้รู้แจ้งแทงตลอดในอริยสัจธรรมทั้ง ๔ ด้วย โลกุตตรปัญญา” แต่ก่อนที่ปัญญาดังกล่าวจะเกิดขึ้น ปัญญาในขั้นโลกียะในโสฬสญาณจะต้องเกิดขึ้นก่อน^๖

การบรรลุธรรม เป็นพระอริยบุคคลระดับโสดาบัน สกทาคามี อนาคามี หรือพระอรหันต์ก็ดี การตรัสรู้เป็น พระปัจเจกพุทธเจ้า หรือพระสัมมาสัมพุทธเจ้าก็ดี ขึ้นอยู่กับระดับความเข้าใจในอริยสัจ ๔ กล่าวคือ เมื่อเข้าใจอริยสัจ ๔ เป็นครั้งแรก ย่อมก้าวล่วงความเป็นปุถุชนขึ้นสู่ความเป็นพระอริยบุคคล ปัญญาญาณที่เป็นเครื่องหยั่งรู้อริยสัจจึงมีคุณค่าหาสิ่งใดเปรียบมิได้มีคุณค่ายิ่งกว่าสมบัติใด ๆ ในมนุษย เทวดา มาร พรหม คัมภีร์เนตติอรรถกถากล่าวว่า พระดำรัสของพระผู้มีพระภาคแม้มีเพียงคาถาเดียวก็ไม่พ้นจากสัจจะ ๔

ระดับขั้นของปัญญา นอกจากนี้ ปัญญา^๗ ในพระพุทธศาสนาเถรวาท ยังอาศัยระบบการรับรู้ที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติแล้ว จึงเริ่มพัฒนาจากระดับเบื้องต้น (โลกียปัญญา) ไปสู่ความรู้ระดับสูงขึ้นไป (โลกุตระปัญญา) แบ่งได้ ๖ ระดับดังต่อไปนี้

๑. ปัญญาระดับวิญญาน คือ ความรู้แจ้งอารมณ์อันเป็นความรู้เริ่มแรกเมื่อเห็น ได้ยิน ได้กลิ่น ลิ้มรส ภายภาคต้องสัมผัส เป็นต้น ซึ่งจะกลายเป็นเวทนาต่อไป เป็นความรู้ที่เกิดขึ้นโดยอาศัยทวารทั้ง ๖ เป็นฐานตั้งนี้ ตาสัมผัสกับรูปเกิดความรู้ขึ้น เรียกว่า จักขุวิญญาน หูสัมผัสกับเสียงเกิดความรู้ขึ้นเรียกว่า โสทวิญญาน จมูกสัมผัสกับกลิ่นเกิดความรู้ขึ้น เรียกว่า ฆานวิญญาน ลิ้นสัมผัสกับรสเกิดความรู้ขึ้น เรียกว่า ชิวหาวิญญาน ภายสัมผัสกับโณภูมิจึงเกิดความรู้ขึ้น เรียกว่า กายวิญญาน ใจสัมผัสกับธรรมเกิดความรู้ขึ้น เรียกว่า มโนวิญญาน ความรู้ระดับวิญญานนี้เป็นความรู้ที่มีความบริสุทธิ์เนื่องจากเป็น

^๔ ข.ธ. (บาลี) ๒๕/๑๑๕/๓๗., ข.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๑๕/๖๖.

^๕ ม.ม. (บาลี) ๑๒/๒/๑., ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒/๒.

^๖ พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ ป.ธ. ๙), **คู่มือสอบอารมณ์กรรมฐาน**, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐), หน้า ๑.

^๗ พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลโดย สมเด็จพระพุทธทาสภิกขุ (อาจ อาสภมหาเถระ), พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัทธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๗๓๑.

การรู้โดยตรงในระยะแรกยังไม่มีรายละเอียด หรือความหมายอะไร เมื่อตาเห็นรูปก็รู้เพียงว่าเห็นเท่านั้น แต่ไม่รู้ว่าเป็นรูปอะไร การเกิดขึ้นของความรู้ระดับวิญญาณนี้จะเกิดขึ้นได้ต้องมีองค์ประกอบ ๓ อย่าง คือ อายตนะ อารมณ และจิตทำหน้าที่จดจ่อในอารมณ ๖

ความรู้ระดับวิญญาณเปรียบได้กับความรู้ของชาวบ้านที่รู้ว่า นอกจากจะมีรูปลักษณะอย่างไรแล้ว ยังสามารถนำมาใช้เป็นที่สามารถนำมาซื้อขายแลกเปลี่ยนได้ แต่ไม่ทราบว่ามีที่มาจากอะไร เหยี่ยวจริงปลอม แตกต่างกันอย่างไรร

๒. ปัญหาระดับสัญญา หมายถึง การกำหนดให้จำได้หมายรู้ เป็นความรู้ระดับกำหนดรู้ว่าการเครื่องหมายลักษณะต่าง ๆ อันเป็นเหตุให้จำอารมณ์นั้น ๆ ได้ มีความละเอียดกว่าความรู้ระดับวิญญาณเกิดขึ้นโดยอาศัยการเทียบเคียงระหว่างประสบการณ์เดิม หรือความรู้เก่ากับความรู้ใหม่ แบ่งออกเป็น ๖ อย่างตามทางแห่งการรับรู้ คือ รูปสัญญา สัทสัญญา คันธสัญญา รสสัญญา โผฏฐัพพสัญญา และธัมมสัญญา ความรู้ระดับสัญญานี้ เป็นกระบวนการเรียกเก็บรวบรวมและสะสมข้อมูลของการเรียนรู้และวัตถุดิบสำหรับความคิดนั่นเอง

๓. ปัญหาระดับทัญญู หมายถึง ความเห็นซึ่งรวมถึงความเชื่อถือความเข้าใจตามนัยเหตุผล ความรู้ที่เป็นทฤษฎีแนวคิดหรือทฤษฎีต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นหลังจากการฟัง การคิด ที่เป็นไปตามกระบวนการทางเหตุผล หรืออนุมาน เป็นการเห็นความจริงรวบยอดที่อยู่เบื้องหลังปรากฏการณ์ต่าง ๆ ซึ่งเป็นความรู้ที่ได้จากการคิดแบบวิเคราะห์เปรียบเทียบ แล้วทำการสังเคราะห์ สรุปรวบยอดกลายเป็นทฤษฎี มโนภาพ หรือความเข้าใจ เป็นความรู้ที่เกิดขึ้นจากการฟัง หรือสุตามยปัญญา และการคิดที่เรียกว่า จินตามยปัญญา ตามทฤษฎีของพุทธปรัชญาแบ่งความรู้ระดับทัญญูออกเป็น ๒ ประเภท คือ มิจฉาทัญญู คือ ความเห็นที่ผิดจากความเป็นจริงเป็นไปเพื่อสร้างโลกสร้างกิเลส และสัมมาทัญญู คือ ความเห็นชอบเห็นความจริง ได้แก่ การเห็นที่ถูกต้องตามอริยสัจ ๔ ดังพระพุทธเจ้าตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย สัมมาทัญญู คือ ความรู้ในทุกข์ ความรู้ในสมุทัย ความรู้ในทุกข์นิโรธ ความรู้ในทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา นี้เรียกว่า สัมมาทัญญู สัมมาทัญญูเท่านั้นจึงจะถือว่าเป็นปัญญาที่ตรงตามทฤษฎีของพุทธปรัชญาเถรวาท

๔. ปัญหาระดับอภิญญา คือ ความรู้ที่เกิดขึ้นจากความสามารถพิเศษทางจิต โดยการฝึกจิตให้มีพลังโดยไม่ต้องอาศัยประสาทสัมผัสใด ๆ ทั้งสิ้น เป็นสิ่งที่สามารถรับรู้ได้โดยไม่ขึ้นกับกาลเวลา การรับรู้ระดับนี้เมื่อเกิดขึ้นสามารถที่จะรับรู้สิ่งต่าง ๆ ได้เกินวิสัยสามัญของมนุษย์ เรียกความรู้แบบนี้ว่า อภิญญามี ๖^๕ ประการ คือ

- ๑) อิทธิวิธี คือ ความสามารถแสดงฤทธิ์ได้หลายอย่าง เช่น คนเดียวทำให้เป็นหลายคน
- ๒) ทิพพโสตะ คือ ความสามารถในการได้ยินเสียงทั้งเสียงทิพย์เสียงมนุษย์ทั้งระยะใกล้ไกล
- ๓) เจโตปริยญาณ คือ การรู้ใจคนอื่น สามารถทำนายได้ว่าเขาคิดอย่างไร
- ๔) ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ คือ ความสามารถระลึกชาติในอดีตได้
- ๕) ทิพพจักขุ คือ ความสามารถในการมองเห็นสัตว์ทั้งหลายผู้จุติเป็นอันมาก
- ๖) อาสวักขยญาณ คือ ความรู้ที่ทำให้สิ้นอาสวะกิเลส

ความรู้ระดับอภิญญาทั้ง ๖ นี้ อภิญญา ๕ ข้อแรกจัดเป็นโลกียอภิญญา คือ เป็นความรู้

^๕ ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๕๒/๓๐๐.

ระดับสามัญทั่วไป ผู้ที่ได้อภิญาเหล่านี้อาจเป็นสัมมาทิฏฐิ หรือมิจฉาทิฏฐิก็ได้ อภิญาข้อที่ ๖ คือ อาสวัภยญาณ จัดเป็นโลกุตตรอภิญา เป็นความรู้ระดับสูง ผู้ที่ได้อภิญาข้อนี้จะเป็นสัมมาทิฏฐิ เท่านั้น

๕. ปัญหาระดับญาณ คือ ความหยั่งรู้ด้วยปัญญาประจักษ์แจ้ง เป็นความรู้ที่เกิดขึ้นจากการหยั่งรู้สภาวะแห่งความจริงทั้งหลาย ตามความเป็นจริง เป็นความรู้ที่เกิดขึ้นเฉพาะภายในตัวของ ผู้รู้เท่านั้น เป็นการเรียนรู้โดยประสบการณ์ตรง โดยผ่านขั้นตอนการปฏิบัติตามหลักไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ความรู้ระดับญาณนี้มีเกิดขึ้นแก่ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาล้วน หรือที่เรียกว่า การเจริญสุทธญาณิก วิปัสสนาตามลำดับ มี ๑๖ ประการ ได้แก่

๑) นามรูปปริจเฉทญาณ^๔ คือ ญาณที่กำหนดจนรู้เห็นรูป เห็นนาม ว่าเป็นคนละสิ่งคนละส่วน ซึ่งไม่ได้ปนกันจนแยกกันไม่ได้ เป็นต้น

๒) ปัจจัยปริคคหญาณ คือ ญาณที่กำหนดจนรู้เห็นเหตุถึงปัจจัยที่ทำให้เกิดรูป เกิดนาม คือ รูปเกิดจาก กรรม จิต อุตุ อาหาร ส่วนนามเกิดจากอารมณ์ วัตถุ มนสิการ เป็นต้น

๓) สัมมสนญาณ คือ ญาณพิจารณานามรูป ปัญญาที่กำหนดจนรู้เห็นไตรลักษณ์ กล่าวคือ ความเกิดดับของรูปนาม แต่ที่รู้ว่ารูปนามดับไปก็เพราะ เห็นรูปนามใหม่เกิดสืบต่อแทนขึ้นมาแล้ว เห็นอย่างนี้ เรียกว่า สันตติยังไม่ขาดและยังอาศัยจินตามยปัญญาอยู่ อีกนัยหนึ่งว่า สัมมสนญาณ เป็นญาณที่ยกรูปนามขึ้นสู่ไตรลักษณ์

๔) อุทัพพยญาณ คือ ญาณที่เล็งเห็นนามรูปว่า มีลักษณะเกิดขึ้นและเสื่อมไปเสมอ ๆ เหมือนฟองน้ำและหยับแดดที่เกิดขึ้นจากเหตุปัจจัยแล้วแตกดับไป

๕) ภังคญาณ คือ ญาณที่เล็งเห็นนามรูปว่า มีลักษณะเคลื่อนที่สลายไปเหมือนกระแสน้ำไหลต่อกันไปเรื่อย ๆ เห็นความเกิดดับว่ามีลักษณะอย่างเดียวกันโดยตลอดและเปลี่ยนจากสภาพหนึ่งไปสู่สภาพหนึ่ง

๖) ภยตูปัญฐานญาณ คือ ญาณที่เล็งเห็นนามรูป ว่าเป็นสิ่งที่น่าสะพรึงกลัว เหมือนคนกลัวสัตว์ร้าย ปรากฏประหนึ่งว่าเป็นทุกข์โทษมีภัยนานาชนิด ซึ่งเมื่อเกิดมีนามรูปขึ้นมาแล้วจะไม่ให้เกิดทุกข์นั้นเป็นไปไม่ได้

๗) อาทิวญาณ คือ ญาณที่เล็งเห็นนามรูป ว่าเต็มไปด้วยทุกข์โทษที่น่าเบื่อหน่ายที่สุด เป็นที่ประชุมของโรคภัยไข้เจ็บทุกชนิดไม่น่าอภิรมย์ยินดีแต่อย่างใด

๘) นิพพิทาญาณ คือ ญาณที่เล็งเห็นนามรูป ว่าเป็นสิ่งที่น่าเบื่อหน่ายยิ่งขึ้น จนถึงถอนจากกามราคะออกจากนามรูปได้รู้สึกเบื่อหน่ายต่อนามรูปนั้นเป็นอย่างมาก

๙) มุญจิตุกัมยตาญาณ คือ ญาณที่เล็งเห็นเหตุผล ว่าเมื่อไม่มีนามรูป ภัยอันตรายทั้งที่ น่ากลัวทั้งหลายย่อมไม่มีจึงเกิดความพอใจใคร่จะหนีไปให้พ้นจากนามรูปนั้นเสีย

๑๐) ปฏิสังขญาณ คือ ปัญญาที่กำหนดจนรู้เห็นเพื่อหาทางที่จะหนี หาอุบายที่จะเปลื้องตนให้พ้นจากปัญจขันธ์ เป็นญาณที่ข้มักเขม้น เพื่อให้พ้นจากการครองรูปนาม

๑๑) สังขารุเปกขาญาณ คือ ญาณที่เล็งเห็นเหตุผล ว่านามรูปเป็นไปตามเหตุปัจจัย

^๔ พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธทาสภิกขุ (อาจ อาสภมหาเถระ), พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, หน้า ๘๗๘.

ของมันและเป็นธรรมดาต้องมีการเปลี่ยนแปลง เป็นสิ่งบีบคั้นไม่อยู่ในอำนาจของใคร แล้ววางใจเป็นกลางในนามรูป ไม่ดีใจหรือเสียใจในความเปลี่ยนแปลงของสังขาร^{๑๐}

๑๒) สัจจานุโลมิกญาณ คือ ญาณที่เล็งเห็นอริยสังขาร ๔ ประการอย่างแจ่มชัดตามกำลังของญาณทรศณะนั้น แล้วกำจัดกิเลสให้ขาดไปตามกำลังของอริยมรรคญาณ ที่เกิดขึ้นถึง ๔ ชั้นตามลำดับ ขั้นสุดท้ายสามารถทำลายอัสวะให้เด็ดขาดไปจากตัวเองโดยสิ้นเชิง ผู้บรรลุถึงขั้นนี้ เรียกว่า พระอรหันต์

๑๓) โคตรภูญาณ^{๑๑} ปัญญาที่กำหนดจรรู้เห็นพระนิพพาน ตัดขาดจากโคตรปุถุชนเป็นโคตรอริยชน เป็นญาณที่ตัดโคตรปุถุชนให้ขาดออก เพื่อเข้าสู่ความเป็นอริยบุคคล

๑๔) มรรคญาณ ปัญญาที่กำหนดจรรู้เห็นพระนิพพานและตัดขาดจากกิเลสเป็นสมุจเฉทประหามณ เป็นญาณในอริยมรรค

๑๕) ผลญาณ ปัญญาที่กำหนดจรรู้เห็นพระนิพพานโดยเสวยผลแห่งสันติสุข เป็นญาณในอริยผล

๑๖) ปัจจเวกขณญาณ^{๑๒} ปัญญาที่กำหนดจรรู้เห็นใน มรรคจิต ผลจิต นิพพาน กิเลสที่ละแล้ว และกิเลสที่ยังคงเหลืออยู่

๖. ปัญญาระดับตรัสรู้ หรือ สัมโพธิ คือ ความรู้ระดับญาณชั้นสูงสุดในพุทธปรัชญา เป็นญาณที่รู้ว่าตนหลุดพ้นจากสภาวะธรรมฝ่ายสังขตะทั้งปวง และเมื่อได้บรรลุโลกุตตรธรรมก็รู้ว่าตนได้อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว กิจที่จะพึงทำทุกอย่างก็ได้ทำเสร็จแล้ว ได้บรรลุถึงความเป็นอิสระจากโลกียธรรมทั้งหมดโดยสมบูรณ์ ไม่มีกิจที่ต้องทำอีกต่อไป ความรู้ระดับนี้จะเกิดขึ้นได้ต้องมีเงื่อนไข ๓ ประการ คือ ได้ปฏิบัติตามอริยมรรคมีองค์ ๘ บริบูรณ์ด้วยดี มีความรู้ระดับญาณเกิดขึ้นแล้วโดยสมบูรณ์ และเกิดความเปลี่ยนแปลง ๕ ประการ คือ เปลี่ยนแปลงทางปัญญา เปลี่ยนแปลงทางคุณภาพจิต เปลี่ยนแปลงทางอารมณ์ เปลี่ยนแปลงทางทัศนคติ และเปลี่ยนแปลงทางพฤติกรรม

ความรู้ระดับวิญญูญาณ ระดับสัญญา ระดับทัญญู ระดับอภิญญา ๕ ข้อแรก และระดับญาณตั้งแต่นามรูปปริเฉทญาณ จนถึงสัจจานุโลมิกญาณ จัดเป็นความรู้ระดับโลกียะ ส่วนอภิญญาข้อที่ ๖ คือ อาสวักขยญาณ กับความรู้ระดับญาณเบื้องสูง ตั้งแต่มรรคญาณ ผลญาณ ปัจจเวกขณญาณ และความรู้ระดับตรัสรู้หรือสัมโพธิ จัดเป็นความรู้ระดับโลกุตระ การแบ่งความรู้ออกเป็นแบบนี้เพื่อจำแนกระดับภูมิความรู้ของแต่ละบุคคลตามหลักคำสอนในพระพุทธศาสนาเถรวาท

เพื่อการเข้าถึงพระนิพพาน คือ ความดับทุกข์ ดับตัณหา และกองทุกข์ แห่งโลกุตตรธรรม เป็นพระอริยบุคคล ภาวะปลอดทุกข์เพราะไม่มีทุกข์ที่จะเกิดขึ้นได้ การบรรลุเป็นพระอริยบุคคลขั้นใดขั้นหนึ่งคือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ ผู้ที่บรรลุเป็นพระอริยบุคคล ท่านรู้แจ้งแทงตลอด ในอริยสังขาร ๔ โดยอาศัยปัญญาหยั่งรู้รูปรูปนามตามลำดับแห่งวิปัสสนาญาณ แจ่มแจ้ง

^{๑๐} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธทาสภิกขุ (อาจ อาสภมหาเถระ), พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, หน้า ๑๐๙๖.

^{๑๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๓๑.

^{๑๒} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๖๕/๑๐๖.

ในไตรลักษณ์ จนจิตปล่อยวางความยึดติดถือมั่น สามารถละตัณหาและอวิชชาได้ การบรรลุธรรมนั้นเป็นไปตามลำดับ จนถึงที่สุดเมื่อบรรลุอรหัตผล

การตัดมูลแห่งวิภวาท เหตุที่ทำให้สัตว์โลกต้องเวียนว่ายตายเกิดเป็นเครื่องกีดกัน องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงได้ตรัสรู้ในอริยสัจ ๔^{๑๓} แปลว่า ความจริงอันประเสริฐ ความจริงของพระอริยะ หรือความจริงที่ทำให้ผู้เข้าถึงกลายเป็นอริยะ มีอยู่ ๔ ประการ คือ

๑. ทุกข์ คือ สภาพที่ทนได้ยาก ภาวะที่ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ สภาพที่บีบคั้น ได้แก่ ขาด การเกิด ชรา การแก่ มรณะ การตาย การสลายไป การสูญสิ้น การประสบกับสิ่งอันไม่เป็นที่รัก การพลัดพรากจากสิ่งอันเป็นที่รัก การปรารถนาสิ่งใดแล้วไม่สมหวังในสิ่งนั้น กล่าวโดยย่อ ทุกข์ก็คือ อุปาทานขันธหรือขันธ ๕

๒. ทุกขสมุทัย คือ สาเหตุที่ทำให้เกิดทุกข์ ได้แก่ ตัณหา ๓ คือ กามตัณหา ความทะยานอยากในกาม ความอยากได้ทางกามารมณ์ ภวตัณหา ความทะยานอยากในภพ ความอยากเป็นโน่นเป็นนี่ ความอยากที่ประกอบด้วยภวทิฏฐิ หรือสัสสตทิฏฐิ และวิภวตัณหา ความทะยานอยากในความปราศจากภพ ความอยากไม่เป็นโน่นเป็นนี่ ความอยากที่ประกอบด้วยวิภวทิฏฐิ หรืออุจเฉททิฏฐิ

๓. ทุกขนิโรธ คือ ความดับทุกข์ ได้แก่ ดับสาเหตุที่ทำให้เกิดทุกข์ กล่าวคือ ดับตัณหาทั้ง ๓ ได้อย่างสิ้นเชิง

๔. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา คือ แนวปฏิบัติที่นำไปสู่หรือนำไปถึงความดับทุกข์ ได้แก่ มรรคอันมีองค์ประกอบอยู่ ๘^{๑๔} ประการ คือ

- ๑) สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ
- ๒) สัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ
- ๓) สัมมาวาจา เจรจาชอบ
- ๔) สัมมากัมมันตะ ทำการงานชอบ
- ๕) สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีพชอบ
- ๖) สัมมาวายามะ พยายามชอบ
- ๗) สัมมาสติ ระลึกรู้ชอบ
- ๘) สัมมาสมาธิ ตั้งใจมั่น

ซึ่งรวมเรียกอีกชื่อหนึ่งได้ว่า “มัชฌิมาปฏิปทา” หรือทางสายกลาง มรรคมองค์ ๘ นี้สรุปลงในไตรสิกขา ได้ดังนี้

๑. อริสัสสิกขา ได้แก่ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะ
๒. อริจิตสิกขา ได้แก่ สัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ
๓. อริปัญญาสิกขา ได้แก่ สัมมาทิฏฐิและสัมมาสังกัปปะ

อริยสัจ ๔ นี้ เรียกสั้น ๆ ว่า ทุกข์ สมุทัย นิโรธ และมรรค หนทางนี้มีใช้ทางที่บุคคลทั่วไปที่ประมาทและเกียจคร้านอยู่ แต่เป็นทางดำเนินไปของพระอริยะเจ้า ผู้หวังความพ้นทุกข์จึงควรเพียร

^{๑๓} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๕๕/๙๙.

^{๑๔} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๔/๒๑.

ปฏิบัติอย่างจริงจัง เพื่อให้ได้รับผลอันเป็นนิพพาน

การบรรลุมรรคผลนิพพาน จุดหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนาคือการบรรลุนิพพาน บุคคลที่หมายตำแหน่ง ของพระอริยวงศ์ล้วนแต่ต้องใช้ปัญญาพิจารณาเห็นความจริงให้เกิดความเบื่อหน่าย ในกองทุกข์ หักงลื้อของวิญญูะมีความบริสุทธิ์โดยสิ้นเชิง หมายถึง การดับกิเลสหรือการหมดสิ้นไป ของสังสารทุกข์อันเป็นวนเวียนของกิเลส เป็นวนเวียนของกรรม เป็นวนเวียนของวิบาก^{๑๕}

ประเภทของนิพพาน นิพพานมีลักษณะอย่างเดียวคือความสงบ แต่จำแนกออกเป็น ๒ อย่างตามบุคคล คือ

๑. นิพพานของพระอรหันต์รู้แจ้งพระนิพพาน แต่ชั้น ๕ ยังไม่ได้ดับไป เรียกว่า สอุปาทิเสสนิพพาน คือ ความดับกิเลสที่ยังมีชั้นเหลืออยู่^{๑๖}

๒. นิพพานของพระอรหันต์ซึ่งดับทั้งชั้น ๕ และกิเลส เรียกว่า อนุปาทิเสสนิพพาน คือ ความดับกิเลสที่ไม่มีชั้นเหลือ^{๑๗}

ดังนั้น ควรเข้าใจว่านิพพานที่เป็นอารมณ์ของมรรคญาณ และผลญาณเป็นนิพพานสามัญ ส่วนสอุปาทิเสสนิพพานและอนุปาทิเสสนิพพานนั้น เป็นนิพพานที่พิเศษกว่า โดยนับเข้าในนิพพานที่เป็นอารมณ์ของมรรคผล นิพพานนั้นประกอบด้วยสันติ^{๑๘} สุขที่สงบจากกิเลส และชั้น ในบรรดา สภาวะธรรมที่มีลักษณะเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปนั้น อรหัตผลจิตเป็นธรรม ที่ประเสริฐสูงสุด ส่วนปรมาตถธรรมที่พ้นไปจากลักษณะทั้งสามนั้น คือ นิพพาน พระพุทธเจ้าทั้งหลายจึงตรัสยกย่องนิพพานว่า เป็นธรรมที่ประเสริฐสูงสุด เมื่ออรหัตผลจิตเกิดขึ้นรับเอานิพพานที่ดับรูปนามเป็นอารมณ์ พระอรหันต์จะบรรลุถึงสันติสุขที่ดับรูปนามได้ในขณะนั้น ท่านจะรู้สึกเป็นสุขอย่างยิ่ง และต่อมาเมื่อรับเอานิพพานเป็นอารมณ์ในขณะที่เข้าผลสมาบัติ ท่านก็ยิ่งรู้สึกเป็นสุขมากยิ่งขึ้นไปอีก

ลักษณะของพระนิพพาน เพื่อความแจ่มชัด ขอคัดข้อความพระบาลีเรื่องนี้มาลงไว้ดังนี้ “นิพพานธาตุ ๒ อย่างเหล่านี้ พระผู้ทรงจักขุ ผู้คงที่ ไม่ขึ้นต่อสิ่งใด ได้ทรงประกาศไว้แล้ว คือ นิพพานธาตุอย่างหนึ่ง เป็นทิวฏฐิธัมมิกะ มีในปัจจุบัน หรือ ทันตาเห็น ชื่อว่า สอุปาทิเสส เพราะสิ้นตัณหาเครื่องนำไปสู่ภพ ส่วนนิพพานธาตุอีกอย่างหนึ่ง เป็นสัมปรายิกะ มีในเบื้องหน้า หรือ เป็นของล้ำ เป็นภพทั้งหลายดับไปหมดสิ้น ชื่อว่า อนุปาทิเสส”^{๑๙}

การบรรยายอาการหรือลักษณะแห่งการเกี่ยวข้องกับนิพพาน คือ กล่าวถึงนิพพานเท่าที่ เกี่ยวข้องกับบุคคลผู้บรรลุ พุทธอีกอย่างหนึ่งว่า ใช้บุคคลผู้บรรลุนิพพาน เป็นอุปกรณ์สำหรับทำความเข้าใจเกี่ยวกับนิพพาน มิใช่เป็นการบรรยายภาวะของนิพพานล้วน ๆ โดยตรง ทั้งนี้ เพราะภาวะของนิพพานเองแท้ ๆ เป็นสันติวิญญูะ อันผู้บรรลุจะเห็นได้เอง และเป็นปัจเจกตัง เวทิตัพพัง วิญญูหิ อันวิญญูชน

^{๑๕} ขุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๒๐๙/๕๔๘.

^{๑๖} ขุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๔๔/๓๙๓.

^{๑๗} ขุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๔๔/๓๙๓.

^{๑๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์บริษัทสหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๓), หน้า ๔๓๐.

^{๑๙} ขุ.อิติ.อ. (ไทย) ๔๕/๒๑๕/๒๕๘.

รู้ได้จำเพาะที่ตัวเอง^{๒๐}

อย่างไรก็ตามก่อนพิจารณาเรื่องนี้ต่อไปอีก ขอย้ำความที่พระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ โดยปริมาตร คือ ความหมายสูงสุด หรือ ความหมายที่แท้จริง นิพพานไม่มีการแบ่งประเภท แต่ที่แบ่งเป็นสองนั้น ก็เป็นการแบ่งโดยปริยายเท่านั้น

พระอรหันต์ที่ยังเห็นพระนิพพานว่าไม่มีธาตุทั้ง ๔ ไม่มีความสว่างและความมืด เมื่อดับขันธปรินิพพานแล้วย่อมหลุดพ้นจากปฏิสนธิในภูมิที่มีรูป คือ กามภูมิและรูปภูมิ อีกทั้งไม่เกิดในภูมิที่ปราศจากรูปคือมีแต่นามเท่านั้น และหลุดพ้นจากสังขารทุกขที่เหล่าสัตว์สำคัญว่า เป็นสุขเป็นทุกข์

การบรรลุ หมายถึง ท่านรู้แจ้งแทงตลอดในอริยสัจธรรมทั้ง ๔ โดยอาศัยปัญญาหยั่งรู้รูปนาม ตามลำดับแห่งวิปัสสนาญาณ ตามหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาทั้งหมดเป็นกระบวนการฝึกกาย วาจา ใจ เพื่อพัฒนามนุษย์ ดังนั้น มนุษย์ที่เข้าสู่กระบวนการฝึกตนแล้ว ย่อมประสบผลสำเร็จ คือ เข้าถึงจุดมุ่งหมาย ในการบรรลุธรรม เพื่อเป็นพระอริยบุคคล การดับกิเลสตัดมหากุปาทานเป็นการบรรลุธรรมหักงอแห่งวิญญูฯ เข้าสู่กระแส พระนิพพาน ข้ามเครื่องกั้นแต่ละข้อเป็นพระอริยเจ้า ตั้งแต่ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ เป็นผู้รู้แจ้งแทงตลอดในอริยสัจธรรมทั้ง ๔ รู้ชัดในไตรลักษณ์ โดยการปฏิบัติมรรคมืองค์ ๘ เป็นทางเอกประเสริฐสุด

๒.๒ ประเภทของการบรรลุธรรม

การบรรลุธรรม คือ การหลุดพ้นจากกิเลส โดยผู้บรรลุธรรมสามารถจำแนกเป็น ๒ ประเภทตามความหมาย เจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติ กล่าวโดยวิมุตติ ความหลุดพ้นนั้น ในระดับโดยทั่วไปแบ่งไว้ ๕ อย่าง^{๒๑} คือ

๑. วิกขัมภณวิมุตติ ความหลุดพ้นด้วยการข่มไว้ หมายถึงการระงับนิรวรณเป็นต้นได้ด้วยอำนาจสมาธิ ได้แก่ สมาบัติ ๘ คือ รูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔ เป็นวิกขัมภณวิมุตติ เพราะพ้นจากนิรวรณเป็นต้นโดยตนข่มไว้เอง

๒. ตทังควิมุตติ ความหลุดพ้นชั่วคราว หมายถึงการพ้นจากอกุศลอย่างหนึ่งด้วยธรรมที่เป็นคู่ปฏิบัติกัน ได้แก่ อนุปัสสนา ๗ มีอนิจจานุปัสสนาเป็นต้น คือ พิจารณาความไม่เที่ยง ทำให้พ้นจากนิจจสัญญาความสำคัญหมายว่าเป็นของเที่ยง โดยกำหนดตัดด้วยอำนาจเป็นข้าศึกต่อธรรมนั้น ๆ เองเป็นต้น วิมุตติตามความหมาย ๒ อย่างแรกนี้เป็นโลกีย์วิมุตติ

๓. สมุจเฉทวิมุตติ ความหลุดพ้นอย่างเด็ดขาด หมายถึง การทำลายกิเลสที่ผูกมัดไว้หลุดพ้นเป็นอิสระออกไปได้ด้วยญาณ ได้แก่ วิมุตติในความหมายที่เป็นมรรค กิเลสที่ถูกตัดขาดไปแล้วย่อมไม่กลับมาเกิดได้อีก คือ อริยมรรค ๘ เพราะว่าพ้นจากกิเลสที่ตนตัดขาดแล้วเอง

๔. ปฏิปัสสทธิวิมุตติ หลุดพ้นอย่างสงบ หมายถึง การหลุดพ้นด้วยสงบระงับเรียบสนิทหรือราบคาบไป คือ ความเป็นผู้หลุดพ้นออกไปได้แล้ว ความเป็นอิสระอยู่ เพราะกิเลสที่เคยผูกมัด

^{๒๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, พิมพ์ครั้งที่ ๓๗, หน้า ๔๓๗.

^{๒๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๓๘.

หรือครอบงำถูกจำกัดราบคาบไปแล้ว ได้แก่ วิมุตติในความหมายที่เป็นผล

๕. นิสสรณวิมุตติ หลุดพ้นด้วยเป็นภาวะหลุดรอดปลอดโปร่ง หมายถึง ภาวะแห่งความเป็นอิสระที่ผู้หลุดพ้นเป็นอิสระแล้วประสพอยู่ ชื่นชมหรือเสวยรสอยู่ และซึ่งทำให้ผู้นั้นปฏิบัติกิจอื่น ๆ ได้ด้วยดีต่อ ๆ ไป ได้แก่ วิมุตติในความหมายที่เป็น นิพพาน วิมุตติตามความหมาย ๓ อย่าง (๓-๔-๕) เป็นอสามายิกเจโตวิมุตติและเป็นโลกุตตรวิมุตติ ว่าโดยสาระแท้ ๆ วิมุตติ ๕ นี้ คือ สมณะ วิปัสสนา มรรค ผล และนิพพาน ตามลำดับ

วิมุตติในระดับสูง ใช้ในความหมายต่างกันแยกได้เป็น ๓ อย่าง คือ การหลุดพ้น กิริยาที่หลุดพ้นออกมาได้ หรืออาการที่เป็นไปในขณะหลุดพ้นเป็นอิสระ วิมุตติในความหมายอย่างนี้ ท่านเรียกว่าเป็นมรรค อย่างที่สอง ความเป็นผู้หลุดพ้น คือ ความเป็นอิสระในเมื่อหลุดพ้นออกมาได้แล้ว วิมุตติในความหมายอย่างนี้ ท่านเรียกว่าเป็นผล และอย่างที่สาม ภาวะแห่งความเป็นผู้หลุดพ้น

ภาวะแห่งความเป็นอิสระที่ผู้หลุดพ้น หรือผู้เป็นอิสระนั้นเข้าถึง และรู้สึกได้ ซึ่งอำนวยความสะดวกต่าง ๆ มีความสุขสบายปลอดโปร่งโล่งใจ เป็นต้น และภาวะแห่งความเป็นอิสระเช่นนั้น ที่มีผู้ยังไม่หลุดพ้นกำหนดเป็นอารมณ์ เช่น นึกถึงคำนึงถึง หนองเอาเป็นจุดหมายในใจ เป็นต้น วิมุตติในความหมายอย่างนี้ คือ ที่ใช้เป็นไวพจน์ของนิพพาน คือ หมายถึงนิพพานนั่นเองอย่างไรก็ตามในความหมายสามอย่างนั้น ข้อที่ถือว่า เป็นความหมายจำเพาะกว่าอย่างอื่น หรือ เป็นเรื่องของวิมุตติเองแท้ ๆ คือ วิมุตติในความหมายที่เป็นผล และคำว่า ผลในที่นี้ ตามปกติหมายถึงอรรถผล ความสำเร็จ เป็นพระอรหันต์ ในเมื่อละสังโยชน์ได้หมดสิ้น จิตพ้นจากอาสวะทั้งหลายแล้ว ส่วนในความหมายที่เป็นมรรค ก็มีธรรมข้ออื่นเป็นเจ้าของเรื่องอยู่แล้ว โดยเฉพาะวิชาและวิราคะ มักมาคู่กันกับวิมุตตินี้ โดยวิชาเป็นมรรค หรือไม่ก็วิราคะเป็นมรรค วิมุตติเป็นผล ส่วนในความหมายที่เป็นนิพพาน วิมุตติก็เป็นเพียงไวพจน์ซึ่งมีนิพพานเป็นคำยืนอยู่แล้ว วิมุตติที่เป็นผล โดยเฉพาะอรรถผลท่านมักแยกให้เห็นเด่นชัดเป็น ๒ ด้าน คือ เป็นเจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติ

๑. เจโตวิมุตติ^{๒๒} คือ ความหลุดพ้นทางด้านจิต^{๒๓} แปลว่า ความหลุดพ้นแห่งจิต หรือ ความหลุดพ้นด้วยกำลังจิต คือ ด้วยสมาธิ หมายถึง ภาวะจิตที่ประกอบด้วยสมาธิซึ่งกำราบราคะลงได้ ทำให้หลุดพ้นจากกิเลสเครื่องผูกมัดทั้งหลาย ราคะในที่นี้ ไม่มีความหมายแคบอย่างที่เข้าใจกันในภาษาไทย คือ ไม่ใช่เรื่องกามเท่านั้น แต่หมายถึง ความติดใจ ความใคร่ ในอารมณ์ต่าง ๆ ทั้งรูปธรรม และนามธรรมเป็นไวพจน์ของตัณหาและกินความถึงโทสะด้วย เพราะโทสะก็ คือ แรงผลักดันที่เป็นปฏิริยาของราคะนั่นเอง ดังนั้นเพราะสำรอกราคะได้ จึงจะมีเจโตวิมุตติ

เจโตวิมุตติ ได้แก่ ผลสมาธิ หรืออรรถผลสมาธิ อรรถผลจิต คือ สมาธิหรือจิตอันตั้งมั่นที่เป็นผลแห่งการสำเร็จเป็นพระอรหันต์ ซึ่งหลุดพ้นจากเครื่องผูก คือ กิเลสทั้งปวง เป็นสมาธิในอรรถผล ผู้เจริญสมณะเพื่อให้เกิดสมาธิได้มาน คือ รูปฌาน ๔ ในจตุกกนัย หรือรูปฌาน ๕ ในปัญจกนัย และอรุฌาน ๔ ผู้ปฏิบัติธรรมจะบำเพ็ญแต่สมณะอย่างเดียวกันได้ และสมณะที่บำเพ็ญเช่นนั้นย่อม

^{๒๒} อ.ฉก. (ไทย) ๒๒/๗๑/๑๑๙.

^{๒๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์บริษัท เอส. อาร์. พรินติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๔๕), หน้า ๗๔.

สามารถให้เกิดสมาธิขั้นสูง ถึงฌานสมาบัติ ซึ่งในภาวะเช่นนั้น กิเลสทั้งหลายย่อมสงบระงับไปเป็นการหลุดพ้นได้อย่างหนึ่ง แต่หลุดพ้นได้เพียงชั่วคราว ผู้บำเพ็ญสมณะจึงต้องก้าวต่อไปสู่วิปัสสนา คือ เจริญปัญญาด้วยจึงจะหลุดพ้นได้แท้จริง ความข้อนี้นี้ชี้ให้เห็นว่า เจโตวิมุตติอาจมีได้ในกรณีอื่น แม้ที่ไม่มีไชบรรลุมรรคผล เช่น เมตตาเจโตวิมุตติ ในการเจริญเมตตาเพื่อทำสมาธิ หมายถึงอุปปาสนาสมาธิ และอัปนาสมาธิ โดยถ้าผู้ปฏิบัติทำให้มากในเมตตาเข้าถึงอัปนาสมาธิ ย่อมเป็นเมตตาเจโตวิมุตติ แต่เจโตวิมุตติ ในกรณีเช่นนั้นย่อมจะมีไชเจโตวิมุตติที่เด็ดขาดแน่นอน

ดังนั้น ตัวตัดสินที่แท้จริง จึงได้แก่ ปัญญาวิมุตติ ซึ่งทำลายอวิชชาลงไปโดยลำดับ กำจัดกิเลสเด็ดขาดไปเป็นขั้น ๆ โดยปัญญาวิมุตติมาเมื่อใด ก็หมายถึงวิมุตติที่เด็ดขาดแท้จริงเมื่อนั้น ยังมีคำว่า อนาสวะ ประกอบด้วยก็หมายถึงวิมุตติขั้นสูงสุดที่สมบูรณ์สิ้นเชิง แต่การที่ปัญญาวิมุตติมาควบคู่กับเจโตวิมุตติ ก็เพราะต้องอาศัยเจโตวิมุตติเป็นเครื่องเตรียมจิตใจพร้อมเท่านั้นเอง แล้วใช้ฌานเจริญวิปัสสนา เมื่อบรรลุเป็นอรหัตตผล ท่านก็ได้ชื่อว่า อุภโตภาควิมุต คือ ผู้หลุดพ้นทั้งสองส่วน กล่าวคือ ท่านผู้หลุดพ้นจากรูปกายด้วยอรุปรสมาบัติ และหลุดพ้นจากนามกายด้วยอริยมรรค ได้แก่ พระอรหันต์ ผู้บำเพ็ญสมณกัมมัฏฐานได้สัมผัสวิโมกข์ ๘ ประการ คือ ฌานสมาบัติและนิโรธสมาบัติ ด้วยนามกาย ท่านย่อมได้เจโตวิมุตติ ขึ้นอรุปรสมาบัติ และสิ้นอาสวะเพราะเห็นด้วยปัญญาเป็นพระอรหันต์ผู้ได้ปัญญาวิมุตติ ดังนั้น พระอรหันต์ประเภทอุภโตภาควิมุต ย่อมได้ทั้ง เจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติ

๒. ปัญญาวิมุตติ^{๒๔} คือ ความหลุดพ้นด้านปัญญา^{๒๕} แปลว่า ความหลุดพ้นด้วยปัญญาแต่ควรจะแปลว่า ความหลุดพ้นแห่งปัญญาด้วย เพราะหมายถึง ปัญญาบริสุทธิ์ หรือความรู้ถูกต้องสมบูรณ์ไม่มีกิเลสบดบัง หรือปิดเบียน ซึ่งเกิดขึ้นแก่ผู้บรรลุอรหัตตผล ในเมื่อปัญญานั้นกำจัดอวิชชาได้แล้ว ทำให้ผู้นั้นหลุดพ้นจากกิเลสเครื่องผูกมัดทั้งปวง ดังนั้นเพราะสำรอกอวิชชาได้ จึงจะมีปัญญาวิมุตติ

ปัญญาวิมุตติ ได้แก่ ผลญาณ หรือผลปัญญา หรืออรหัตตผลญาณ หรืออรหัตตผลปัญญา คือ ญาณ หรือปัญญา ที่เป็นผลแห่งการสำเร็จเป็นอรหันต์ ความหลุดพ้นด้วยปัญญา ความหลุดพ้นด้วยอำนาจการเจริญปัญญา ความหลุดพ้นแห่งจิตจากจากอวิชชา ด้วยปัญญาที่รู้เห็นตามความเป็นจริงท่านผู้เป็นปัญญาวิมุตติ หมายถึง พระอรหันต์ผู้บำเพ็ญวิปัสสนาล้วน ๆ มิได้สัมผัสวิโมกข์ ๘ แต่สิ้นอาสวะเพราะเห็นด้วยปัญญา (สุขขวิปัสสก) ซึ่งดูเสมือนจะให้แปลว่า ผู้ได้ปัญญาวิมุตติอย่างเดียวนั้น อันที่จริง ย่อมได้เจโตวิมุตติด้วย เพราะการได้ปัญญาวิมุตติส่อความคุมถึงอยู่แล้วว่า ต้องได้เจโตวิมุตติด้วย โดยหมายถึงเจโตวิมุตติ แบบที่อาศัยสมาธิเพียงเท่าที่จำเป็น ซึ่งจะต้องมีเป็นธรรมดาอยู่แล้ว ก่อนที่จะได้ปัญญาวิมุตติ จึงไม่ต้องระบุให้เด่นชัดออกมา เหมือนกับพูดว่า ผู้เจริญวิปัสสนาอย่างเดี่ยวแต่ความจริงก็ คือ ต้องอาศัยสมณะเพื่อใช้สมาธิเท่าที่จำเป็นด้วยนั่นเอง

พระอรหันต์ผู้ที่เจริญวิปัสสนาล้วน ๆ ก็ได้เฉพาะรูปฌานก็ดี ได้ทั้งรูปฌานและอรุปรฌาน และนิโรธสมาบัติก็ดี ย่อมได้ทั้ง เจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติทั้งหมด ซึ่งเป็นผลของสมณะและวิปัสสนา แสดงให้รู้ว่า สมณะและวิปัสสนา เป็นธรรมคู่กันทั้งในขณะ มรรค และผล โดยเจโตวิมุตติเป็นผลของสมณะ ปัญญาวิมุตติเป็นผลของวิปัสสนา ถ้าได้อรุปรสมาบัติแล้วบรรลุพระอรหัตตผล ได้ชื่อว่า อุภโต

^{๒๔} อภ.ธ.อ. (ไทย) ๗๙/๔๑/-/๒๒๒.

^{๒๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, หน้า ๗๔.

ภาควิมุต และผู้ที่เจริญวิปัสสนาล้วน ๆ แล้วบรรลुพระอรหัตตผล ได้ชื่อว่า ปัญญาวิมุต และท่านที่เป็นปัญญาวิมุตได้มานานด้วยก็มี โดยได้มานานไม่เกินรูปมาน ๔

๒.๓ ระดับการบรรลุธรรม

ลำดับขั้นของการบรรลุธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท หมายถึง อริยบุคคลมี ๔^{๒๖} ระดับ ได้แก่ พระโสดาบัน^{๒๗} พระสกทาคามี พระอนาคามี พระอรหันต์ เรียงตามลำดับตั้งแต่ระดับเริ่มต้นจนถึงระดับสูงสุด อริยบุคคลจะต้องมีความรู้และความสามารถทางธรรม ในการละสังโยชน์ทั้ง ๑๐ ข้อ เป็นขั้น ๆ คือ ละตั้งแต่สังโยชน์เบื้องต่ำจนถึงละสังโยชน์เบื้องสูง ซึ่งจัดได้ว่า เป็นแนวทางการปฏิบัติธรรมเพื่อความพ้นทุกข์ในระดับต่าง ๆ ทางพระพุทธศาสนาได้กำหนดว่า บุคคลผู้ที่จะบรรลุธรรมเป็นพระอริยบุคคลนั้นจะต้อง ละสังโยชน์คือกิเลสเป็นเครื่องมัดสรรพัสตว์ไว้กับทุกข์ พร้อมไปกับความเจริญก้าวหน้าในการบำเพ็ญไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ซึ่งละสังโยชน์ ๑๐ ประการ^{๒๘} คือ

๑. สักกายทิฏฐิ คือ ความเห็นว่าเป็นตัวของตน ได้แก่ เห็นรูป เวทนา สัญญา สังขารและวิญญาณ เป็นตัวตน มีความเที่ยงยั่งยืน เป็นต้น

๒. วิจิกิจฉา คือ ความลังเลสงสัย ได้แก่ ความลังเลสงสัย ไม่แน่ใจ ในเรื่องการเวียนว่ายตายเกิดเรื่องกรรมดีกรรมชั่วมีผลจริง หรือไม่ เป็นต้น

๓. สีลัพพตปรามาส คือ ความถือมั่นศีลพรต ได้แก่ ความถือมั่นรักษาศีลพรต โดยสักว่าทำตามกันไปอย่างงมงาย เห็นว่าจะบริสุทธิ์หลุดพ้นได้ก็อาศัยศีล และวัตรเท่านั้น

๔. กามฉันทะ คือ ความพอใจในกาม ได้แก่ ความกำหนัดยินดีในกามคุณ ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส เป็นต้น

๕. พยาบาท คือ ความยินร้าย ได้แก่ ความกระทบกระทั่งใจ หรือความหงุดหงิดขัดเคืองใจ เป็นต้น

๖. รูปราคะ คือ ความติดใจในอารมณ์แห่งรูปมาน ได้แก่ ความติดใจปรารถนาอยากเกิดในรูปภพ เป็นต้น

๗. อรูปราคะ คือ ความติดใจในอารมณ์แห่งอรูปมาน ได้แก่ ความติดใจ หรือความปรารถนาอยากเกิดในอรูปภพ เป็นต้น

๘. มานะ คือ ความถือตัว ได้แก่ ความสำคัญตนว่า เป็นนั่น เป็นนี่ เป็นต้น

๙. อุทธัจจะ คือ ความฟุ้งซ่าน ได้แก่ ความที่จิตสัตส่าย หรือจิตวอกแวก เป็นต้น

๑๐. อวิชชา คือ ความไม่รู้แจ้ง ได้แก่ ความหลง หรือความไม่รู้แจ้งตามความเป็นจริงในอริยสัจ ๔ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ และมรรค เป็นต้น

^{๒๖} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๓๓/๓๔๑.

^{๒๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, หน้า ๗๘.

^{๒๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔๔.

การละสังโยชน์ ๕^{๒๙} ประการคือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีสัพพตปรามาส กามฉันทะ และ พยาบาท เป็นสังโยชน์เบื้องต่ำชั้นหยาบ เรียกว่า โอรัมภาคิยสังโยชน์ การละสังโยชน์ ๕ ประการ คือ รุปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชา เป็นสังโยชน์เบื้องสูงชั้นละเอียด เรียกว่า อุทัมภาคิยสังโยชน์ พระพุทธศาสนาได้แบ่งระดับการบรรลุลหรรณมออกเป็น ๔ ระดับ จัดเป็นคู่ได้ ๔ คู่ คือ มรรค ๔ ผล ๔ ดังนี้

๑. การบรรลุลหรรณมระดับที่ ๑ เรียกว่า พระโสดาบัน หมายถึง ผู้เข้าถึงกระแสมรรค หรือผู้เดินตามทางที่ถูกต้องอย่างแท้จริง^{๓๐} คือ ปฏิบัติถูกต้องตามอริยมรรคอย่างแท้จริง การบรรลุลหรรณมระดับนี้เป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในศีล ทำได้พอประมาณในสมาธิทำได้พอประมาณในปัญญาสามารถละสังโยชน์ได้ ๓ อย่าง คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีสัพพตปรามาส การบรรลุลหรรณมในระดับนี้ ระดับมรรค เรียกว่า โสดาปัตติมรรค ระดับผล เรียกว่า โสดาปัตติผล พระอริยบุคคลผู้บรรลุมีชื่อว่า พระโสดาบัน พระอริยบุคคลระดับพระโสดาบันนี้ ต้องละสังโยชน์ ๓ ประการ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีสัพพตปรามาส ได้อย่างเด็ดขาดไม่มีเหลืออยู่ในจิตสันดาน ต้องเวียนว่ายตายเกิดในโลกนี้อีกไม่เกิน ๗^{๓๑}ชาติพระโสดาบันมี ๓ ประเภท คือ

๑) เอกพีชีโสดาบัน หมายถึง พระโสดาบันผู้มีพีชคืออตภาพเดียว คือ เกิดอีกครั้งเดียวก็จะได้บรรลุลหรรณมสำเร็จเป็นพระอรหันต์

๒) โกลังโกลโสดาบัน หมายถึง พระโสดาบันผู้เมื่อจะเกิดในภพใหม่เป็นเทวดา หรือมนุษย์ก็ได้ ๒ หรือ ๓ ภพ และถ้าเกิดเป็นมนุษย์ก็ไม่เกิดในตระกูลต่ำคือเกิดในตระกูลที่มีโภคสมบัติมากเท่านั้น ก็จะได้บรรลุลหรรณมสำเร็จเป็นพระอรหันต์^{๓๒}

๓) สัตตักขัตตุปรมโสดาบัน หมายถึง พระโสดาบันผู้ละสังโยชน์เบื้องต่ำ ๓ ประการได้แล้ว เป็นผู้ไม่ตกไปในอบาย ๔ มีความแน่นอนที่จะตรัสรู้มรรค ๓ เบื้องสูง เมื่อจะเกิดในภพใหม่เป็นเทวดาหรือมนุษย์ก็ได้ไม่เกิด ๗ ครั้งก็จะได้บรรลุเป็นพระอรหันต์

๒. การบรรลุลหรรณมระดับที่ ๒ เรียกว่า พระสกทาคามีหมายถึงผู้กลับมาสู่โลกนี้อีกครั้งเดียวก็สามารถกำจัดทุกข์ให้สิ้นไปได้ผู้ได้บรรลุลหรรณมระดับนี้ เป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในศีล ทำได้พอประมาณในสมาธิและปัญญา ทำสังโยชน์ ๓ อย่าง คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีสัพพตปรามาส ให้หมดสิ้นไปและทำราคะ โทสะ และโมหะให้เบาบางลง การบรรลุลหรรณมระดับนี้ระดับมรรคเรียกว่า สกทาคามีมรรคระดับผล เรียกว่า สกทาคามีผล พระอริยบุคคลผู้บรรลุมีชื่อว่า พระสกทาคามี

พระอริยบุคคลระดับพระสกทาคามีนี้ ต้องละสังโยชน์ ๓ ประการ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีสัพพตปรามาส ได้อย่างเด็ดขาดไม่มีเหลืออยู่ในจิตสันดาน และทำราคะ โทสะ โมหะ ให้เบาบางลง

^{๒๙} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๘๑/๑๐๖.

^{๓๐} อัมพร จันทรตัน, “การศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างการศึกษาปฏิบัติถูกต้องกับการบรรลุลหรรณมในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖), หน้า ๑๑๐.

^{๓๑} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธทาสภิกขุ (อาจ อาสภมหาเถระ), พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, หน้า ๑๑๓๗.

^{๓๒} อภิ.ป. (ไทย) ๓๖/๑๓๒/๑๕๔.

จะกลับมาเกิดอีกเพียงชาติเดียวเท่านั้น ก็จะดับขันธปรินิพพาน แต่การจะเกิดที่ไหนนั้นได้จำแนกไว้ ๕ ประเภท

๑) ผู้บรรลุในโลกนี้แล้ว ปรินิพพานในโลกนี้เองหมายถึง บางท่านสำเร็จเป็นพระสกทาคามีในโลกมนุษย์นี้แล้ว จุตินไปเกิดในเทวโลก แล้วจุตินจากเทวโลก ๘๙ มาเกิดในโลกมนุษย์นี้บรรลุเป็นพระอรหันต์แล้วดับขันธปรินิพพานในโลกมนุษย์นี้

๒) ผู้บรรลุในโลกนี้แล้ว ปรินิพพานในเทวโลก หมายถึง บางท่านสำเร็จเป็นพระสกทาคามีแล้วก็กระทำความเพียรเจริญวิปัสสนาจนบรรลุอรหัตตผลสำเร็จเป็นพระอรหันต์แล้วดับขันธปรินิพพานในโลกมนุษย์นี้เอง

๓) ผู้บรรลุในโลกนี้แล้ว ปรินิพพานใน เทวโลก หมายถึง บางท่านสำเร็จเป็นพระสกทาคามีแล้ว จุตินไปเกิดในเทวโลกแล้วได้บรรลุอรหัตตผล สำเร็จเป็นพระอรหันต์แล้วดับขันธปรินิพพานในเทวโลกนั่นเอง

๔) ผู้บรรลุในโลกนี้แล้ว เกิดในโลกนี้ จึงปรินิพพาน หมายถึง บางท่านเป็นเทวดาสำเร็จเป็นพระสกทาคามีในเทวโลก แล้วบรรลุอรหัตตผลสำเร็จเป็นพระอรหันต์แล้วดับขันธปรินิพพานในเทวโลกนั่นเอง

๕) ผู้บรรลุในโลกนี้แล้ว ไปบังเกิดในเทวโลกหมดอายุแล้ว กลับมาเกิดในโลกนี้จึง ปรินิพพาน หมายถึง บางท่านเป็นเทวดาสำเร็จเป็นพระสกทาคามีในเทวโลก จุตินมาปฏิสนธิในโลกมนุษย์แล้วบรรลุอรหัตตผลสำเร็จเป็นพระอรหันต์แล้วดับขันธปรินิพพานในโลกมนุษย์นี้เอง^{๓๓}

๓. การบรรลุธรรมระดับที่ ๓ เรียกว่า พระอนาคามี หมายถึง ผู้จะปรินิพพานในที่สุดไม่เวียนกลับมาอีก ผู้ได้บรรลุธรรมในระดับนี้ เป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ใน ศีลและสมาธิ ทำได้พอประมาณในปัญญาทำสังโยชน์ ๕ อย่าง คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปราส กามราคะ และพยาบาท ให้หมดสิ้นไป การบรรลุธรรมระดับนี้ ระดับมรรค เรียกว่า อนาคามีมรรค ขึ้นผลเรียกว่า อนาคามีผล พระอริยบุคคลผู้บรรลุมีชื่อว่า พระอนาคามี พระอริยบุคคลระดับพระอนาคามีนี้ต้องละสังโยชน์ ๕ ประการ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปราส กามราคะ และพยาบาท ได้อย่างเด็ดขาดไม่มีเหลืออยู่ในจิตสันดานเมื่อพระอนาคามีไปบังเกิดในพรหมโลก บรรลุอรหัตตผลสำเร็จเป็นพระอรหันต์ แล้วดับขันธปรินิพพานในพรหมโลกนั้น พระอนาคามีมี ๕ ประเภท^{๓๔}

๑) พระอนาคามีผู้ปรินิพพานในระหว่าง คือ เกิดในสุทธาวาสภพใดภพหนึ่งแล้วอายุยังไม่ถึงกึ่งก็ปรินิพพานมี ๓ จำพวก^{๓๕} คือ

(๑) เกิดในสุทธาวาสชั้นอวิหาเป็นต้น ซึ่งมีอายุ ๑,๐๐๐ กัป ก็บรรลุพระอรหัตตผลในวันที่เกิด ถ้าไม่ บรรลุในวันที่เกิดได้ ก็บรรลุไม่เกินภายใน ๑๐๐ กัป

(๒) พวกที่เมื่อไม่สามารถบรรลุอรหัตตผลสำเร็จเป็นพระอรหันต์ในวันเกิดก็บรรลุภายใน ๒๐๐ กัป

(๓) พวกที่เมื่อไม่สามารถบรรลุอรหัตตผลสำเร็จเป็นพระอรหันต์ในวันเกิดก็บรรลุ

^{๓๓} วิสุทธิ-ปฏิภา (ไทย) ๓/๓๒๖/๕๖๙.

^{๓๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, หน้า ๗๙.

^{๓๕} ส.ม.อ. (ไทย) ๓๐/๑/-/๒๐๑.

ภายใน ๔๐๐ กัป

๒) พระอนาคามีผู้เกิดในสุทธาวาสภพใดภพหนึ่งแล้วจวนจะถึงปรินิพพาน คือ อายุพ้นกึ่งแล้วจวนจะถึงสิ้นอายุจึงปรินิพพาน

๓) พระอนาคามีผู้เกิดในสุทธาวาสภพใดภพหนึ่งแล้วปรินิพพานโดยไม่ต้องใช้ความเพียรมาก

๔) พระอนาคามีผู้เกิดในสุทธาวาสภพใดภพหนึ่งแล้วปรินิพพานโดยต้องใช้ความเพียรมาก

๕) พระอนาคามีผู้มีกระแสเบื้องบนไปสู่ อภิญญา คือ เกิดในสุทธาวาสจนถึงอภิญญาแล้วปรินิพพานในภพนั้น พระอนาคามีผู้ที่แก่กล้าในสัทธินทรีย์ เกิดในพรหมโลกชั้นอวิหาภูมิ ผู้ที่แก่กล้าในวิริยินทรีย์ เกิดในชั้นอตปภาภูมิ ผู้ที่แก่กล้าในสติทรีย์ เกิดในชั้นสุทสสาภูมิ ผู้ที่แก่กล้าในสมาธิในทรีย์ เกิดในชั้นสุทสสิภูมิ ผู้ที่แก่กล้าในปัญญาในทรีย์ เกิดในอภิญญาภูมิ

๔. การบรรลุธรรมระดับที่ ๔ เรียกว่า พระอรหันต์ หมายถึง พระอริยบุคคลชั้นสูงสุด ผู้ได้บรรลุธรรมในระดับนี้ เป็นผู้หมดสิ้นอาสวะกิเลส สามารถทำให้บริบูรณ์ในไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ และปัญญา ทำสังโยชน์ ๑๐^{๓๖} อย่าง คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส กามฉันทะ พยาบาท รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชา ให้หมดสิ้นไป การบรรลุธรรมระดับนี้ ระดับมรรค เรียกว่า อรหัตตมรรค ระดับผล เรียกว่า อรหัตตผล พระอริยบุคคลผู้บรรลุมีชื่อว่า พระอรหันต์ พระอริยบุคคลระดับพระอรหันต์นี้ นอกจากจะประหารกิเลสได้โดยสิ้นเชิง และตัดสังโยชน์ทั้ง ๑๐ ประการ ได้อย่างเด็ดขาดแล้ว ท่านยังสามารถเข้าอรหัตตผลสมบัติ เสวยอารมณ์พระนิพพานได้ตามจิตปรารถนา และเมื่อท่านหมดกิเลสอยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ไม่เกิดอีกต่อไป พอถึงอายุขัยแล้วท่านก็จะดับขันธปรินิพพาน พระอรหันต์นั้นมีหลายประเภทดังที่ได้กล่าวแล้ว

๒.๔ ลักษณะของบุคคลผู้บรรลุธรรม

ในพระพุทธศาสนา ปุถุชนเปรียบเหมือนผู้ที่ว่ายน้ำฝ่ากระแสคลื่นลมอยู่ในทะเลใหญ่ บุคคลผู้ที่สามารถว่ายน้ำขึ้นฝั่งได้แล้ว เปรียบกับผู้ที่ได้บรรลุอรหัตผล หรือได้บรรลุพระนิพพาน ผู้บรรลุอรหัตผลนั้นย่อมมีความแตกต่างทางปัญญา ทางจิต และทางการดำเนินชีวิตไปจากปุถุชนทั้งหลาย ผู้บรรลุธรรมย่อมจะมองเห็นโลกเห็นชีวิตไปตามความรู้ของตน เรียกว่า ยถาภูตญาณทัสสนะ คือ เห็นสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริงของมัน เมื่อท่านมองเห็นสิ่งทั้งหลายแตกต่างจากปุถุชน ความรู้สึกของท่านจึงนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงทางบุคลิกภาพด้วย บุคลิกภาพของพระอรหันต์นั้นเปรียบเหมือนดอกบัวคือท่านมีชีวิตอยู่ในโลก แต่ก็ไม่ติดโลกไม่แปดเปื้อนโลก โลกฉาบเทาท่านไม่ได้

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต)^{๓๗} กล่าวถึงวิถีชีวิตของพระอรหันต์ไว้ว่า มีระบบความเป็นอยู่ของตนเอง ที่อาศัยความมีจิตใจอิสระเป็นพื้นฐาน และแก้แค้นแก้แค้นด้วยการดำรงสืบทอดธรรมให้แก่สังคม และด้วยระบบชีวิตที่เป็นอิสระนั้น สมาชิกของชุมชนนี้ไม่รับเอาผลประโยชน์ตอบ

^{๓๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, หน้า ๔๓๐.

^{๓๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย, พิมพ์ครั้งที่ ๓๗, หน้า ๓๔๓.

แทนการทำงานของตน เป็นอยู่เพียงด้วยทักษิณาอันเกิดจากการเจียดส่วนอุทิศ บูชาธรรมของตนในสังคัมใหญ่ ในรูปที่เรียกว่า บิณฑบาต เป็นต้น โดยไม่ทำให้เกิดกระทบกระเทือนแก่ความเป็นอยู่ หรือชีวิตประจำวันของเขา อาศัยผู้อื่นทั่ว ๆ ไปเป็นอยู่ จึงมีพันธะ โดยธรรม และจึงเป็นอิสระที่จะประพฤติเพื่อประโยชน์สุขของคนทั่ว ๆ ไป ชีวิตของท่านขึ้นต่อทุกคนแต่ไม่ขึ้นต่อใครเลย ท่านอาศัยทุกคนจึงเป็นของทุก ๆ คน แต่ไม่เป็นคนของใครเลย

พระอรหันต์แม้ว่าจะทำกรรมอยู่แต่ก็ไม่ได้สั่งสมกรรม เพราะท่านพ้นจากการเข้าใจผิดในตัวตน พ้นจากตัณหาที่จะทำให้เกิดการต่อเนื่องและความมีความเป็น พ้นจากกิเลสอาสวะทั้งหลายทั้งปวง ไม่มีการเกิดใหม่สำหรับพระอรหันต์ บุคลิกภาพของพระอรหันต์จึงเรียกว่า ลอยอยู่พ้นโลกธรรม พระอรหันต์ย่อมเข้าถึงพัฒนาการที่สูงขึ้นไปจากปุถุชน พระอรหันต์ย่อมมีท่าทีต่อโลก และชีวิตแตกต่างไปจากปุถุชน ภาวะของผู้บรรลุธรรมสามารถวิเคราะห์ได้โดยวิเคราะห์ตามหลัก ๓ ประการ คือ ภาวะทางปัญญา ภาวะทางจิต และภาวะของการดำเนินชีวิต^{๓๘}

๑. ภาวะทางปัญญา ลักษณะที่สำคัญที่เป็นพื้นฐานทางปัญญาของผู้บรรลุนิพพาน คือ การมองเห็นทั้งหลายตามที่มันเป็น หรือ เห็นตามความเป็นจริง เริ่มตั้งแต่การรับรู้อารมณ์ทางอายตนะ ด้วยจิตใจที่มีท่าทีเป็นกลาง และมีสติ ไม่หวั่นไหว ถูกชักจูงไปตามความชอบใจ ไม่ชอบใจ สามารถตามดูรู้ อารมณ์นั้น ๆ ไปตามสภาวะของมันตั้งแต่ต้นจนตลอดสาย ไม่ถูกความติดพัน ความข้องขัดขุ่นมัว หรือความกระทบกระเทือนที่เนื่องจากอารมณ์นั้น ๆ ฉุดรั้งให้เขวออกไปเสียก่อน^{๓๙} ลึกซึ้งลงไปอีก คือ ปัญญาที่รู้เท่าทันสังขาร รู้สามัญลักษณะที่เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา รู้เท่าทันสมมติบัญญัติ ไม่ถูกหลอกให้หลงไปตามรูปลักษณ์ภายนอกของสิ่งทั้งหลาย และยอมรับความจริงทุกด้าน มิใช่ติดอยู่เพียงแง่หนึ่งแง่ใด ความรู้เห็นตามที่มันเป็นจริงขั้นนี้ จะช่วยแก้ไขความเข้าใจผิดว่า พระพุทธศาสนาเป็นลัทธิมองโลกในแง่ร้ายได้โดยสิ้นเชิง เช่น ผู้เข้าถึงพุทธธรรมรู้ว่า ชั้นธ ๕ มิใช่เป็นทุกข์ หรือเป็นสุขเพียงด้านเดียว อย่างใดอย่างหนึ่งโดยส่วนเดียว รู้ว่า ความอยากย่อมนใจที่เกิดจากความนึกคิดของตนเป็นกามอารมณ์อันวิจิตรทั้งหลาย ในโลกหาชื่อว่ากามไม่ อารมณ์อันวิจิตรทั้งหลายในโลก ย่อมตั้งอยู่ตามสภาพของมัน

อย่างความรู้เท่าทันสมมติบัญญัตินั้น รวมไปถึงการรู้เข้าใจวิถีแห่งภาษาที่เรียกว่า โวหารโลกรู้จักใช้ภาษาเป็นเครื่องหมายสื่อความหมาย โดยไม่ยึดติดในสมมติของภาษา ภิกษุผู้มีจิตหลุดพ้นแล้ว ย่อมไม่กล่าวเข้าข้างกับใคร ไม่กล่าวทู่เมียงกับใคร อันใดเขาพูดกันในโลก ก็กล่าวไปตามนั้น ไม่ยึดถือภิกษุอรหันตชินาสพ จะพึงกล่าวว่า ฉันพูดดังนี้ก็ดี เขากับฉันดังนี้ก็ดี เธอเป็นผู้ฉลาด รู้ถ้อยคำที่เขาพูดกันในโลก ก็พึงกล่าวไปตามโวหารเท่านั้น ภิกษุทั้งหลายเราไม่ขัดแย้งกับใครในโลก โลกต่างหากขัดแย้งกับเรา ธรรมวาที ผู้กล่าวธรรม ผู้พูดตามธรรม ย่อมไม่ขัดแย้งกับใครในโลก สิ่งใดบัณฑิตในโลกสมมติกันว่าไม่มี เราก็ก้าวสิ่งนั้นว่าไม่มี สิ่งใดบัณฑิตในโลกกล่าวกันว่าเรามี เราก็ก้าวว่าสิ่งนั้นมี เหล่านี้เป็น

^{๓๘} พระมหาสังเวช ธรรมเนตติโก (เนตรนิมิตร), “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่อง ชีวิตภิกษุณีกับการบรรลุอรหันต์ผล: เฉพาะที่ปรากฏในเถรีคาถา”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสนมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖), หน้า ๑๐๖-๑๐๗.

^{๓๙} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑๓๔/๑๖๘.

โลกสมัญญา เป็นโลกนิรุตติ เป็นโลกโหวหาร เป็นโลกบัญญัติ ซึ่งตถาคตใช้พูดจา แต่ไม่ยึดถือ

ลักษณะทางปัญญาอีกอย่างหนึ่งของผู้เข้าถึงสังขารธรรมแล้ว คือ ไม่ต้องเชื่อ ไม่ต้องมีศรัทธา หรือไม่ต้องอาศัยศรัทธา เพราะรู้เห็นสิ่งนั้น ๆ แจ่มแจ้งประจักษ์ด้วยตนเองแล้ว รู้เองเห็นเอง แล้วไม่ต้องรู้เห็นผ่านคนอื่น ไม่ต้องอาศัยความรู้ของผู้อื่น ในเมื่อรู้เห็นอยู่แล้วอย่างนั้นจะต้องไปเชื่อใครอีก หรือจะต้องให้ใครมาบอกอีก ดังพระผู้มีพระภาคเจ้าอธิบายว่า เกี่ยวกับธรรมที่รู้แน้อยู่ด้วยตนเอง ประจักษ์กับตนเอง เธอ ไม่เชื่อต่อใครอื่น ไม่ว่าจะป็นสมณะพราหมณ์ เทวดา มาร หรือพรหม คือไม่เชื่อต่อใคร ๆ เกี่ยวกับธรรมที่รู้แน้อยู่เอง ประจักษ์กับตัวเอง สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวงมิใช่เป็นตัวตน เพราะอริขาคเป็นปัจฉิมสังขารจึงมี^{๔๐} หรือที่พระสารีบุตรทูลพระพุทธเจ้าว่า ในเรื่องนี้ ข้าพระองค์ มิใช่ถือตามไปด้วยศรัทธาต่อพระผู้มีพระภาคเจ้า เรื่องนี้ข้าพระองค์ทราบแล้ว เห็นแล้ว รู้ชัดแล้ว ทำให้ประจักษ์แจ่มแล้ว สัมผัสแล้วด้วยปัญญา จึงไม่มีความสงสัย ไม่มีความคลางแคลงใจ

๒. ภาวะทางจิต ภาวะทางจิตที่สำคัญเป็นพื้นฐาน คือ ความเป็นอิสระ หรือเรียกตามคำพระว่า ความหลุดพ้น ภาวะนี้เป็นผลสืบเนื่องจากปัญญา คือ เมื่อเห็นตามความเป็นจริง รู้เท่าทันสังขารแล้ว จิตจึงพ้นจากอำนาจครอบงำกิเลส จิตที่ปัญญาบ่มงอมแล้ว ย่อมหลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลาย^{๔๑} เมื่อรู้อย่างนี้จิตย่อมหลุดพ้นแม้จากกามาสวะ แม้จากภวาสวะ แม้จากอวิชชาสวะ

ลักษณะด้านหนึ่งของความเป็นอิสระ เมื่อไม่ถูกกิเลสครอบงำ คือ การไม่ตกเป็นทาสของอารมณ์ที่เข้ายวนหรือยั่วยุ อย่างที่ท่านเรียกว่า อารมณ์เป็นที่ตั้งของราคะ หรือโลภะ โทสะ โมหะ ต่อไปอีก กล่าวคือ ทำให้ไม่มีความหวาดเสียว สะดุ้ง สะท้าน หวั่นไหว สามารถเป็นนายของอารมณ์ถึงขั้นที่เรียกว่า เป็นผู้บรมอินทรีย์แล้ว คือ เมื่อรับรู้อารมณ์ เช่น รูป เสียง กลิ่น รส เป็นต้นเกิดความรูสึกขึ้นมาว่า น่าชอบใจ ไม่น่าชอบใจ หรือเป็นกลาง ๆ ก็ตาม สามารถบังคับสัญญาของตนได้ ให้เป็นของปฏิกุศล วางใจเฉยเป็นกลางอยู่อย่างมีสติสัมปชัญญะ ก็ทำได้ตามต้องการ เป็นผู้มีความควบคุมตนเองได้ เรียกว่า เป็นคนที่ฝึกแล้ว หรือขณะตนเองซึ่งเป็นยอดของผู้ชนะสงคราม^{๔๒}

อีกด้านหนึ่งของความหลุดพ้นเป็นอิสระ คือ ความไม่ติดในสิ่งต่าง ๆ ซึ่งท่านมักเปรียบกับใบบัวที่ไม่ติดน้ำ ไม่เปียกน้ำ แม้นดอกบัวจะเกิดจากเปลือกกตมในน้ำ แต่ก็สะอาดบริสุทธิ์ เริ่มตั้งแต่ไม่ติดในกาม ไม่ติดในบุญบาป ไม่ติดในอารมณ์ต่าง ๆ อันจะเป็นเหตุให้ต้องรำพึงถึงความหลัง วาดหวังในอนาคต ดังพระบาลีว่า “ผู้ถึงธรรม ไม่เศร้าโศกถึงสิ่งที่ล่วงมาแล้ว ไม่ฝันเพื่อถึงสิ่งที่ยังมาไม่ถึง ดำรงอยู่ด้วยสิ่งที่เป็นปัจจุบัน ฉะนั้น ฌีวพรรณของท่านจึงผ่องใส”^{๔๓}

ลักษณะของพระอรหันต์อีกอย่างหนึ่ง คือ ความเป็นสุข มีคำแสดงภาวะของนิพพานว่าเป็นสุข มากมาย เช่น “นิพพานเป็นบรมสุข”^{๔๔}

แม้ผู้บรรลุนิพพานจะเป็นสุข แต่ผู้บรรลุพระนิพพานก็ไม่ติดอยู่ในความสุข ไม่ว่าจะชนิดใด ๆ

^{๔๐} ชุ.ม. (ไทย) ๒๙/๘๘/๒๗๑.

^{๔๑} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๔๒/๘๙.

^{๔๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, พิมพ์ครั้งที่ ๓๗, หน้า ๒๔๔.

^{๔๓} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๐/๑๐.

^{๔๔} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๑๕/๒๕๕.

รวมทั้งไม่ติดใจเปลิดเพลินในนิพพานด้วย เมื่อรับรู้อารมณ์ต่าง ๆ ภายนอก ทางตา ทางหู ทางจมูก เป็นต้น พระอรหันต์ยังเสวยเวทนาที่เนื่องจากอารมณ์เหล่านั้น ทั้งที่เป็นสุข เป็นทุกข์ และไม่สุขไม่ทุกข์ เช่นเดียวกับคนทั่วไป แต่มีข้อพิเศษตรงที่ท่านเสวยเวทนาอย่างไม่มีกิเลสร้อยรัด ไม่ติดเพลินหรือข้องขังอยู่กับเวทนานั้น ๆ เวทนานั้นไม่ทำให้เกิดตัณหา เป็นการเสวยเวทนาขั้นเดียว เรียกว่าเสวยแต่เวทนาทางกาย ไม่เสวยเวทนาทางจิต

๓. ภาวะทางความประพฤติหรือการดำเนินชีวิต ประการแรก พระอรหันต์เป็นผู้ดับกรรมหรือสิ้นกรรม การกระทำของท่านไม่เป็นกรรมอีกต่อไป ในคัมภีร์อภิธรรมเรียกรกระทำของท่านว่าเป็น กิริยา ที่ว่าดับกรรมนั้น หมายถึง ไม่กระทำการต่าง ๆ โดยมีอวิชชา ตัณหา และอุปาทานครอบงำ หรือชักจูง แต่ทำด้วยจิตใจที่เป็นอิสระ มีปัญญารู้แจ้งชัดตามเหตุผล เลิกทำการอย่างปุถุชน เปลี่ยนเป็นการทำการอย่างอริยชน ทำไปตามวัตถุประสงค์ของกิจการนั้น ๆ ตามเหตุผลของเรื่องนั้น ๆ ตามที่มันควรจะเป็นของมันล้วน ๆ จึงเป็นการกระทำที่ลอยพ้นเหนือกรรมดีขึ้นไปอีก ภาวะด้านการดำเนินชีวิตของผู้บรรลุนิพพานนั้น สามารถแยกได้เป็น ๒ ประการ คือ

๑) การทำกิจกรรมหรือการงานเนื่องด้วยชีวิตส่วนตัวส่วนหนึ่ง

๒) กิจกรรมการงานเพื่อส่วนรวมอีกอย่างหนึ่ง ดังคำสอนที่พระพุทธองค์ทรงส่งสาวกออกประกาศพระศาสนาว่า เธอจงไปเพื่อประโยชน์สุขของพหุชน เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก เพื่อประโยชน์เกื้อกูลและความสุขแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย ความข้อนี้ถือเป็นวัตถุประสงค์สำคัญของพรหมจรรย์^{๔๕} คือ พระศาสนานี้เป็นหลักวัดความประพฤติปฏิบัติของภิกษุสาวก และเป็นคุณประโยชน์ที่พึงเกิดจากบุคคลที่ถือว่าเลิศ หรือประเสริฐตามคำสอนในพระพุทธศาสนา ดังนั้น กิจ หรืองานหลักของผู้บรรลุนิพพานแล้ว จึงได้แก่ การแนะนำสั่งสอน การให้ความรู้ การส่งเสริมสติปัญญา และคุณธรรมต่าง ๆ ตลอดจนการดำเนินชีวิตและประพฤติตัวเป็นแบบอย่างในทางที่มีความสุข มีคุณธรรม และเป็นชีวิตที่ดีงาม^{๔๖}

ข้อปฏิบัติต่าง ๆ ที่ต้องปฏิบัติเพื่อบรรลุนิพพาน เมื่อท่านบรรลุนิพพานแล้ว จะเลิกเสียไม่ปฏิบัติต่อไปก็ย่อมได้ แต่ก็ปรากฏว่า เพื่อเป็นการสมเหตุผลท่านก็ปฏิบัติต่อไป ทั้งนี้ในด้านส่วนตัวเพื่อความอยู่สบายในปัจจุบันที่เรียกว่า ทิฐฐธรรมสุขวิหาร และในด้านที่เกี่ยวกับผู้อื่น เพื่ออนุเคราะห์คนที่เกิดตามมาภายหลัง เพื่อเป็นแบบอย่างอันดีที่ชนภายหลังจะได้ถือปฏิบัติตาม (ทิฐฐานุคติ) เช่น ในกรณีที่พระพระพุทธเจ้าเสพเสนาสนะในราวป่า และพระมหากัสสปะถือธุดงค์ เป็นต้น

การดำเนินชีวิตของพระอรหันต์ ทั้งด้านกิจการงาน และความประพฤติส่วนตัวมุ่งประโยชน์ของพหุชน และคำนึงถึงความเป็นแบบอย่างที่ดีสำหรับชนรุ่นหลัง ซึ่งเป็นการบำเพ็ญปรัตถะ หรือปรหิตปฏิบัติ สอดคล้องกับคุณธรรม คือ ความกรุณาที่เป็นแรงจูงใจ ผู้ที่ปฏิบัติธรรมจนบรรลุพระอรหันต์นั้น จะใช้วิปัสสนาล้วน ๆ จนสำเร็จพระอรหันต์ผล หรือ เจริญสมณะก่อนแล้วจึงหันมาทำวิปัสสนาก็ได้ เช่นเดียวกัน จึงทำให้เกิดมีพระอรหันต์ ๒ ประเภท คือ

๑. พระปัญญาวิมุตติ คือ ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา ได้แก่ ผู้บำเพ็ญแต่วิปัสสนา อาศัยสมณะ

^{๔๕} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๕๕/๑๐๐.

^{๔๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, พิมพ์ครั้งที่ ๓๗, หน้า ๒๕๕.

เพียงแค่สมาธิเท่าที่จำเป็นเท่านั้น เพื่อแก้บาทของวิปัสสนาให้บรรลุอาสาชกขยญาณเท่านั้น ได้สมณะไม่
เกินรูปฌาน ๔ ไม่มีความสามารถพิเศษ เช่น เข้านิโรธสมาบัติไม่ได้ ไม่ได้โลกียอภิญญา ๕ เป็นต้น
จำแนกได้ดังนี้

๑) พระสุกขวิปัสสกะ ผู้เจริญวิปัสสนาล้วน ได้สมาธิระดับฌานต่อเมื่อถึงขณะแห่ง
มรรค

๒) พระปัญญาวิมุตติ ผู้ได้ฌาน ๔ อย่างน้อยหนึ่งขั้นหนึ่งก่อน แล้วจึงเจริญวิปัสสนาที่
ให้บรรลุอรหัตผล

๓) ปฏิสัมภีที่ปตตะ ผู้บรรลุปฏิสัมภี ๔ คือ

(๑) อตถปฏิสัมภี ปัญญาแตกฉานในอรรถ หรือปริชาแจ่งเจนในความหมาย

(๒) ธัมมปฏิสัมภี ปัญญาแตกฉานในธรรม หรือปริชาแจ่งเจนในหลัก

(๓) นิรุตติปฏิสัมภี ปัญญาแตกฉานในนิรุต หรือปริชาแจ่งเจนในภาษา

(๔) ปฏิภาณปฏิสัมภี ปัญญาแตกฉานในปฏิภาณ หรือปริชาแจ่งเจนในความคิดทันทันการ^{๔๗}

๒. อุภโตภาควิมุตติ แปลว่า ผู้หลุดพ้นในส่วนทั้งสอง คือ หลุดพ้นจากรูปกายด้วยอรุ
สมาบัติ และหลุดพ้นจากนามกายด้วยอริยมรรค เป็นการหลุดพ้น ๒ วาระ คือ ด้วยวิกขัมภณะ (ข่มกิเลส
ไว้ด้วยกำลังสมาธิฌาน) หนหนึ่ง และด้วยสมุจเฉท (ตัดกิเลสถอนรากเหง้าด้วยปัญญา) อีกหนหนึ่งจำแนก
ได้ดังนี้

๑) พระอุภโตภาควิมุตติ คือ พระอรหันต์ผู้ได้สมณะถึงอรุฌานอย่างน้อยหนึ่งขั้นแต่
ไม่ได้โลกียวิชา โลกียอภิญญา

๒) พระเตวิชชะ พระอรหันต์ผู้ได้วิชา ๓ คือ พระอุภโตภาควิมุตตินั้น ผู้ได้วิชา ๓
ด้วย คือ

(๑) ปุพเพนิวาสานุสติญาณ ญาณเป็นเหตุระลึกได้ซึ่งขั้นที่เคยอาศัยอยู่ในกาลก่อน
แปลงาย ๆ ว่า ระลึกชาติได้

(๒) จุตูปปาตญาณ ญาณหยั่งรู้การจติและอุปติของสัตว์ทั้งหลายที่เป็นไปตามกรรม
ถือกันว่า ตรงกับทิพพจักขุ หรือ ทิพยจักขุ

(๓) อาสวักขยญาณ ญาณหยั่งรู้ธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย หรือความรู้ที่
ทำให้สิ้นอาสวะ

๓) พระฉฬภิญญะ พระอรหันต์ผู้ได้อภิญญา ๖ คือ พระอุภโตภาควิมุตตินั้นผู้ได้อ
ภิญญา ๖ คือ พระอุภโตภาควิมุตตินั้นผู้ได้อภิญญา ๖ ด้วย คือ

(๑) อิทธีวิธี ความรู้ที่ได้แสดงฤทธิ์ต่าง ๆ ได้

(๒) ทิพโสตญาณ ที่ทำให้มีหูทิพย์

(๓) เจโตปริยญาณ ญาณที่ทำให้กำหนดใจคนอื่นได้ คือ หายใจเราได้

(๔) ปุพเพนิวาสานุสติญาณ ญาณที่ทำให้ระลึกชาติได้

(๕) ทิพพจักขุ ญาณที่ทำให้มีตาทิพย์

^{๔๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, พิมพ์ครั้งที่ ๓๗, หน้า ๒๙๖.

(๖) อาสวักขยญาณ ญาณที่ทำให้อาสวะสิ้นไป

๓. พระปฏิสัมภีที่ปตตะ พระอรหันต์อุกโตะภาควิมุตติผู้บรรลุปฏิสัมภี ๔ อย่างที่กล่าวมาแล้วข้างต้น^{๔๘}

พระอรหันต์องค์ใดเป็นทั้งฉฬภิญโญและปฏิสัมภีที่ปตตะ ย่อมเป็นผู้มีคุณสมบัติครบถ้วนบริบูรณ์ ครบคลุมทั้งหมด

การบรรลุธรรมสูงสุด คือ การสำเร็จเป็นพระอรหันต์ต้องสามารถกำจัดกิเลสออกอยู่ในสันดานที่เรียกว่า สังโยชน์ ๑๐ ประการได้ เมื่อบรรลุธรรมแล้ว ภาวะทางความคิด ภาวะทางปัญญา และดำเนินชีวิต คุณสมบัติพิเศษต่าง ๆ ดังกล่าวแล้ว เป็นผลของการบรรลุธรรมที่ผ่านกระบวนการเรียนรู้ การปฏิบัติตามหลักของโพธิปักขิยธรรมนั้น แม้ว่าแต่ละท่านที่บรรลุธรรมจะใช้หลักธรรมใด ช้า หรือเร็วเพียงใดก็ขึ้นอยู่กับวาสนาบารมีของแต่ละท่านได้สะสมมาในอดีต และประกอบกับการปฏิบัติในปัจจุบัน ความแตกต่างในช่วงจังหวะของการบรรลุธรรมของแต่ละท่านเป็นที่น่าสนใจทั้งเป็นประโยชน์อย่างยิ่งในการปฏิบัติธรรม จึงขอนำภาวะการบรรลุธรรมของพระสาวก ที่สำคัญ และน่าสนใจมาแสดงพร้อมทั้งข้อวิเคราะห์แง่มุมต่าง ๆ ในการบรรลุธรรมในบทต่อไป

๒.๕ หลักธรรมที่สำคัญต่อการบรรลุธรรม

หลักธรรมที่สำคัญต่อการบรรลุธรรม คือ โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ ซึ่งเป็นหลักธรรมที่เกื้อหนุนแก่อริยมรรค เป็นข้อปฏิบัติเพื่อการตรัสรู้ พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ว่า การปฏิบัติตามโพธิปักขิยธรรม เพื่อบรรลุพระนิพพาน ดังพระดำรัสว่า “ทั้งกษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ ศูทร และสมณะผู้สรวมกาย สรวมวาจา สรวมใจ อาศัยการเจริญโพธิปักขิยธรรม ๗ หมวดแล้ว จะปรินิพพานในโลกนี้แน่นอน”

จากพระพุทธานุญาตนี้ สรุปได้ว่า บุคคลที่เจริญโพธิปักขิยธรรม ๗ หมวดเหล่านั้นแล้ว ไม่ว่าจะกษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ ศูทร (พวกทาสและกรรมกร) สามารถจะบรรลุมรรค ผล และนิพพานในปัจจุบันชาตินี้ได้

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคอธิบายว่า โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ จำแนกเป็น ๗ หมวด ได้แก่ สติปัญญา ๔, สัมมปธาน ๔, อิทธิบาท ๔, อินทรีย์ ๕, พละ ๕, โพชฌงค์ ๗ และอริยมรรคมีองค์ ๘ ในจำนวนธรรม ๓๗ ประการเหล่านี้ ถ้านับตัวสภาวะธรรมแท้ ๆ ตัดจำนวนที่ซ้ำออกไปมีเพียง ๑๔ ประการเท่านั้น คือ สติ วิริยะ ฉันทะ จิตตะ ปัญญา สัทธา สมาธิ ปิติ ปัสสัทธิ อุเบกขา สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมาภังคะ สัมมาอาชีวะ อาจกล่าวโดยสังเขปในแต่ละหมวดดังนี้

๑. สติปัญญา ๔^{๔๙} ได้แก่ การตั้งสติสัมปชัญญะ เพียรพิจารณากาย เวทนา จิต และธรรม เพื่อกำจัดอภิชฌา และโทมนัสในโลกให้ได้ ในมหาสติปัญญาสูตรพระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ทางนี้เป็นทางเดียว เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อล่วงโสกะและปริเทวะ เพื่อบรรลุอุบายธรรม เพื่อทำให้แจ้งนิพพาน ทางนี้คือสติปัญญา ๔ ประการ อธิบายว่า ในการปฏิบัติแยกพิจารณาเป็น ๔ ประการ

^{๔๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, พิมพ์ครั้งที่ ๓๗, หน้า ๒๙๖.

^{๔๙} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๒-๓๗๓/๓๐๑.

๑) การพิจารณาภายในกาย แบ่งออกเป็น ๖ หมวด คือ พิจารณาลมหายใจเข้า ลมหายใจออก (อานาปานสติ) พิจารณาอิริยาบถ พิจารณาสัมผัสสัญญา พิจารณาสิ่งปฏิภูล พิจารณาธาตุ พิจารณาชากศพ ให้รู้เห็นตามความเป็นจริงว่าเป็นเพียงกาย ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา

๒) การพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลาย คือ พิจารณาความรู้สึกสุขทุกข์ ไม่ใช่สุขไม่ใช่ทุกข์ (อุเบกขา) ในตัวเอง แบ่งเป็น ๘ ประการ ให้รู้เห็นตามความเป็นจริงว่า เป็นแต่เพียงเวทนา ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา

๓) การพิจารณาเห็นจิตในจิต คือ พิจารณาจิตของตนให้เห็นสถานะตามที่ปรากฏในขณะนั้น ๆ และรู้ชัดตามความเป็นจริง แบ่งเป็น ๑๐ ประการ ตามสถานะของจิต เช่น จิตมีราคะก็รู้ชัดว่า จิตมีราคะ จิตปราศจากราคะ ก็รู้ชัดว่า จิตปราศจากราคะ เป็นต้น ตามที่เป็นไปในขณะนั้น

๔) การพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ พิจารณาในขณะนั้น ๆ ว่า มีธรรมอะไรเกิดอยู่ในจิตของตน ก็รู้ชัดธรรมนั้น ๆ แบ่งเป็น ๕ หมวด คือ นิรวณ ๕, ชันธ ๕, आयตนะ ๑๒, โพชฌงค์ ๗, อริยสัจ ๔ ว่า คืออะไร เป็นอย่างไร มีตัวตนหรือไม่ เกิดขึ้นเจริญบริบูรณ์ และดับไปได้อย่างไร ตามที่เป็นจริงของมันอย่างนั้น ๆ

มีคำอธิบายว่า “สติปัฏฐาน” เป็นคำไวพจน์ของสัมมาสติ คือ การระลึกชอบ สัมมาสตินี้ พระพุทธองค์ตรัสว่า มีอารมณ์ ๔ ประเภท คือ กอรูป เวทนา จิต และธรรม การปฏิบัติธรรมแม้สติปัฏฐานจะมี ๔ อย่าง แต่ทรงเน้นเรื่องการเจริญกายานุปัสสนามากกว่าสติปัฏฐานอื่น สติปัฏฐาน ๔ นี้ครอบคลุมวิธีปฏิบัติวิปัสสนาทั้งหมดทุกข้อ จึงกล่าวว่าเป็นทางสายเอก (เอกายโน มคโค)

๒. สัมมปปธาน^{๕๐} คือ ความเพียรชอบ มีความหมายเหมือนสัมมาวายามะในอริยมรรคมีองค์ ๘ และในพระสูตรบางแห่งพบว่า “อาตาปะ” คือ ความเพียรเพิกกิเลสมี ๔ อย่าง เรียกชื่อสั้น ๆ ว่า สังวรปธาน ปหานปธาน ภาวนापธาน และอนุรักษนาปธาน

๑) สร้างฉันทะ พยายาม บรรเทาความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น เพื่อป้องกันบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดขึ้น (สังวรปธาน)

๒) สร้างฉันทะ พยายาม บรรเทาความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น เพื่อละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว (ปหานปธาน)

๓) สร้างฉันทะ พยายาม บรรเทาความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น เพื่อทำกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น (ภาวนापธาน)

๔) สร้างฉันทะ พยายาม บรรเทาความเพียรประคองจิตมุ่งมั่นเพื่อความดำรงอยู่ไม่เลือนหาย ภิญโญภาพไฟบุลย์เจริญเต็มที่แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว (อนุรักษนาปธาน)

๓. อิทธิบาท^{๕๑} คือ ทางแห่งความสำเร็จ มี ๔ ประการ คือ

๑) ฉันทะ	ความพอใจในธรรม
๒) วิริยะ	ความขยันหมั่นเพียรในการปฏิบัติธรรม
๓) จิตตะ	ความตั้งใจฝึกฝนในธรรม

^{๕๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, หน้า ๑๒๑.

^{๕๑} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๘๑๓/๓๗๗.

๔) วิมังสา ความใคร่ครวญในธรรม

ความสำเร็จในทางธรรมนั้น แตกต่างจากความสำเร็จในทางโลก จำแนกเป็น ๕ อย่าง คือ

- ๑) อภิญญาอิทธิ ความสำเร็จแห่งการรู้อย่าง
- ๒) ปริญาอิทธิ ความสำเร็จแห่งการกำหนดรู้ทุกขสัจ
- ๓) ปหานอิทธิ ความสำเร็จแห่งการละสมุทัย
- ๔) สัจฉิกิริยาอิทธิ ความสำเร็จแห่งการกระทำให้แจ้งนิโรธสัจ
- ๕) ภาวนาอิทธิ ความสำเร็จแห่งการอบรมมรรคสัจ

๔. อินทรีย์ คือ ธรรมที่เป็นใหญ่ในกิจของตน โดยเป็นเจ้าของในการทำหน้าที่ และเป็นหัวหน้านำสัมปยุตตธรรมในการครอบงำ และกำจัตธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ มี ๕ ประการ นิยมเรียกชื่อตรงตามชื่อธรรมนั้น ๆ เช่น สัทธินทรีย์ (สทธา + อินทรีย์) เป็นต้น

๑) สัทธินทรีย์^{๕๑} ศรัทธาเป็นใหญ่ในความเชื่อมั่นเลื่อมใสในคุณของพระรัตนตรัย กรรมและผลของกรรม โดยไม่หวั่นไหวในการปฏิบัติธรรม

๒) วิริยินทรีย์ วิริยะเป็นใหญ่ในความเพียรที่ไม่ย่อท้อ ไม่ให้เกิดความเกียจคร้านในการปฏิบัติธรรม

๓) สตินทรีย์ สติเป็นใหญ่ในการทำจิตให้รู้เท่าทันสภาวะธรรมปัจจุบันได้อย่างชัดเจนในการปฏิบัติธรรม

๔) สมาธินทรีย์ สมาธิเป็นใหญ่ในการตั้งมั่นในสภาวะธรรมปัจจุบัน ไม่ซัดส่ายฟุ้งซ่านไปในอารมณ์อื่นจากอารมณ์ที่กำหนดอยู่ในการปฏิบัติธรรม

๕) ปัญญินทรีย์ ปัญญาเป็นใหญ่ในการหยั่งรู้สภาวะธรรมตามความเป็นจริง โดยไม่หลงงมงายไปในสภาวะธรรมเหล่านั้นในการปฏิบัติธรรม

๕. พละ คือ ธรรมอันเป็นกำลังในการกำจัดกิเลส ทำให้บรรลุถึงการตรัสรู้ธรรมในพระพุทธศาสนา มี ๕ ประการ และมักเรียกชื่อเต็มตามชื่อธรรมนั้น ๆ ว่า สัทธาพละ (สทธา+พล) เป็นต้น

- ๑) สัทธาพละ ความเชื่อมั่นเลื่อมใสที่มีกำลัง
- ๒) วิริยพละ ความเพียรที่มีกำลัง
- ๓) สติพละ ความระลึกที่มีกำลัง
- ๔) สมาธิพละ สมาธิที่มีกำลัง
- ๕) ปัญญาพละ ความหยั่งรู้ที่มีกำลัง

๖. โภชณงค์ คือ ธรรมที่เป็นองค์แห่งการรู้อริยสัจทั้ง ๔ มี ๗ ประการ คือ

- ๑) สติสัมโพชณงค์ องค์แห่งการตรัสรู้คือสติ
- ๒) ธรรมวิจยสัมโพชณงค์ องค์แห่งการตรัสรู้คือธรรมวิจย
- ๓) วิริยสัมโพชณงค์ องค์แห่งการตรัสรู้คือวิริยะ
- ๔) ปิตติสัมโพชณงค์ องค์แห่งการตรัสรู้คือปิติ

^{๕๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, หน้า ๒๖๘.

- ๕) ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ องค์แห่งการตรัสรู้คือปัสสัทธิ
 ๖) สมานีสัมโพชฌงค์ องค์แห่งการตรัสรู้คือสมานี
 ๗) อุเบกขาสัมโพชฌงค์ องค์แห่งการตรัสรู้คืออุเบกขา

๗. อริยมรรค แปลว่า ทางอันประเสริฐที่นำไปสู่ความหลุดพ้นคือการบรรลุมรรคผลนิพพาน หมายถึง อริยมรรคมีองค์ ๘ ประการ^{๕๓} คือ

๑) สัมมาทิฐิ คือ ความรู้ในทุกข์ ในทุกขสมุทัย ในทุกขนิโรธ และความรู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา

๒) สัมมาสังกัปปะ คือ ความดำริในการออกจากกาม การไม่พยาบาท และความดำริในการไม่เบียดเบียน

๓) สัมมาวาจา คือ เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการพูดเท็จ จากการพูดส่อเสียด จากการพูดคำหยาบ จากการพูดเพ้อเจ้อ

๔) สัมมากัมมันตะ คือ เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการฆ่าสัตว์ จากการลักทรัพย์ จากการประพฤติดีในกาม

๕) สัมมาอาชีวะ คือ การละมิจฉาอาชีพะ เลี้ยงชีพด้วยสัมมาอาชีวะ

๖) สัมมาวายามะ คือ ความเพียรในสัมมปปธาน ๔

๗) สัมมาสติ คือ สติในการปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐาน ๔

๘) สัมมาสมาธิ คือ การบรรลุฌานปฐมฌานจนถึงจตุตถฌาน

โพธิปักขิยธรรม ๓๗ นี้ เมื่อบุคคลปฏิบัติธรรมะหมวดใดหมวดหนึ่งก็เป็นอันเจริญครบทุกหมวด เพราะโพธิปักขิยธรรมทั้งหมดนั้น เนื่องอยู่กับมรรคมีองค์ ๘ ดังมีพระพุทธดำรัสรับรองว่า “เมื่อบุคคลเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ นี้อย่างนี้ ทั้งสติปัฏฐาน ๔, สัมมปปธาน ๔, อิทธิบาท ๔, อินทรีย์ ๕, พละ ๕, โพชฌงค์ ๗ ย่อมถึงความเจริญเต็มที่ ธรรมทั้ง ๒ นี้ คือ สมณะและวิปัสสนาของเขาย่อมเคียงคู่กันไป” พระพุทธโฆสจารย์ได้อธิบายไว้ว่า “แต่ในเวลามรรคญาณทั้ง ๔ นี้ แต่ละญาณเกิดขึ้น โพธิปักขิยธรรม ๓๗ เหล่านี้ ได้มีพร้อมกันในจิตดวงเดียวกัน ส่วนในขณะผลจิตได้โพธิปักขิยธรรมที่เหลือ ๓๓ เว้นสัมมปปธาน ๔” และมีคำที่ท่านอธิบายไว้ว่า การปฏิบัติตามมรรคมีองค์ ๘ เท่ากับรวมการปฏิบัติหมวดอื่นเข้าไว้ทั้งหมดทั้งสติปัฏฐาน ๔, สัมมปปธาน ๔, อิทธิบาท ๔, อินทรีย์ ๕, พละ ๕, โพชฌงค์ ๗, รวมอยู่ในมรรคมีองค์ ๘, แม้ในหมวดสติปัฏฐาน ๔ อันได้แก่ กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน และธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน มีวิธีปฏิบัติ ๒๑ ปีพพะ ย่อมรวมลงในโพธิปักขิยธรรมทั้ง ๓๗ ประการ คือ รวมเอาองค์ธรรมในหมวดอื่น ๆ ไว้ทั้งหมด ซึ่งเป็นความสอดคล้องของหลักธรรมในการปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรม^{๕๔}

^{๕๓} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๓/๒๑.

^{๕๔} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๓๘/๑๐๑.

๒.๖ หลักการปฏิบัติเพื่อบรรลุตธรรม

ในการเจริญวิปัสสนานั้น จะต้องปฏิบัติตามสติปัฏฐาน ๔ และธรรมที่เป็นอุปการะต่อการเจริญวิปัสสนา ได้แก่ วิสุทธิ ๗ และโพชฌงค์ ๗ และโยนิโสมนสิการ กล่าวโดยสังเขปดังนี้ คือ

ก. วิสุทธิ แปลว่า ความบริสุทธิ์ ในที่นี้หมายถึง พระนิพพาน ซึ่งเป็นธรรมอันหมดจดจากมลทินมีรากะเป็นต้น ในทางพระพุทธศาสนา มีการกล่าวถึงวิสุทธิ ๗ ว่าเป็นความบริสุทธิ์ที่สูงขึ้นไปตามลำดับ เป็นการทำให้บริสุทธิ์ ด้วยการฝึกฝนตนเองตามหลักไตรสิกขาไปโดยลำดับจนบรรลุถึงจุดมุ่งหมายสูงสุด กล่าวคือ พระนิพพาน มีวิธีปฏิบัติ ๗ ชั้น คือ

๑. สีลวิสุทธิ หมายถึง ความบริสุทธิ์แห่งศีลมี ๔ วิธี ได้แก่

๑) ปาฏิโมกข์สังวรศีล บริสุทธิ์ด้วยการปฏิบัติสำรวมตามพระบัญญัติที่มาในพระปาติโมกข์มีปาราชิก ๔ เป็นต้น

๒) อินทริยสังวรศีล บริสุทธิ์ด้วยการสำรวมอินทริยทั้ง ๖ คือ ด้วยการสำรวม ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ องค์ธรรม ได้แก่ สติเจตสิกที่ประกอบในมหากุศลจิตขณะ ที่มีการสำรวมในการรับอารมณ์ทางทวารทั้ง ๖ การสำรวมในการรับอารมณ์ทางทวารทั้ง ๖ นั้น ท่านมิให้ถือเอานิमितและอนุพยัญชนะ คือ มิให้ถือเอาบัญญัติอารมณ์ เฉพาะส่วนใดส่วนหนึ่ง เช่น ศีรษะ แขน ขา และมือ เป็นต้น เรียกว่า “อนุพยัญชนะ” และมีให้ถือเอาบัญญัติรวม เช่น บัญญัติรวมทั้งรูปร่างกายทั้งหมด โดยความเป็นคน เป็นสัตว์ เป็นหญิง หรือชาย เป็นต้น เรียกว่า “นิमित” ท่านให้ถือเอาสภาวะปรมาตถ์เท่านั้นเป็นอารมณ์ ได้แก่ นามธรรมและรูปธรรมที่กำลังปรากฏอยู่เฉพาะหน้า เป็นปัจจุบันอารมณ์

๓) อาชีวาปารีสุทธิศีล บริสุทธิ์ด้วยการเลี้ยงชีพชอบ ฆราวาสพึงเว้นจากมิจฉาชีพต่าง ๆ ที่เนื่องด้วยกายทุจริตและวจีทุจริตด้วยวิริยะ อดกลั้นต่อทุจริตและมิจฉาชีพ ฝ่ายบรรพชิตพึงเว้นกุกุสกกรรม (ประจบประแจงเพื่อให้เขาเลื่อมใสตน) และอนเสนา (การแสวงหาโดยวิธีต่าง ๆ ที่ไม่เป็นไปตามพระวินัยบัญญัติ)

๔) ปัจจัยสันนิสสิตศีล ศีลที่บริสุทธิ์ด้วยการมีสติพิจารณาใช้สอยปัจจัย ๔ เช่น การบริโภคอาหารเพื่อขจัดความทุกข์จากความหิว ใช้จีวร เป็นต้น เพื่อปกปิดอวัยวะที่ทำให้เกิดความละอายและเพื่อป้องกันลมแดด เป็นต้น อีกนัยหนึ่ง ศีลย่อมบริสุทธิ์ด้วยเหตุ ๔ ประการ คือ

(๑) เทสนาสุทธิ บริสุทธิ์ด้วยการแสดงอาบัติ

(๒) สังวรสุทธิ บริสุทธิ์ด้วยการสำรวมอินทริย ๖

(๓) ปริเยฐฐิสุทธิ บริสุทธิ์ด้วยการงดเว้นจากการแสวงหาที่ผิดพระธรรมวินัย

(๔) ปัจจเวกชนสุทธิ บริสุทธิ์ด้วยการพิจารณาตามพระวินัยบัญญัติ^{๕๕}

วิธีปฏิบัติต้องเป็นนิจศีล คือ การรักษาศีลอยู่เป็นประจำ จึงชื่อว่า “สีลวิสุทธิ” กล่าวคือ คุฤหัสถ์ทั่วไปรักษาศีล ๕ อุบาสกและอุบาสิกรักษาศีลอุโบสถ สามเณรรักษาศีล ๑๐ ภิกษุรักษาศีล ๒๒๗ จึงได้ชื่อว่า สีลวิสุทธิ การรักษาศีลเป็นนิยต์เป็นสิ่งทำได้ยาก และปุถุชนไม่อาจรักษาเป็นนิยต์ได้ เว้นแต่ท่านผู้เป็นพระอรหันต์บุคคลเท่านั้น

^{๕๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, หน้า ๓๘๒.

๒. จิตตวิสุทธิ ความบริสุทธิ์แห่งจิต คือ การชำระจิตให้ปราศจากกิเลสนิวรณ์ หมายถึง ความบริสุทธิ์ที่เกิดจากสมาธินั่นเอง จิตตวิสุทธินี้ ย่อมเกิดแก่พระโยคาวจรที่เป็นผู้เจริญสมณะเรียกว่า “สมถยานิก” ส่วนผู้เจริญวิปัสสนาล้วน ๆ เรียกว่า “วิปัสสนายานิก” ในการเข้าถึงจิตตวิสุทธินั้น ผู้ปฏิบัติเพื่อชำระจิตให้บริสุทธิ์ จำแนกกล่าวโดยสรุปมี ๒ จำพวก คือ สมถยานิก ได้แก่ ผู้ปฏิบัติได้สมาธิ ๒ ชั้น คือ อุปจารสมาธิ กับอัปปนาสมาธิ แล้วเจริญวิปัสสนาเพื่อให้ได้บรรลุผลต่อไป และวิปัสสนายานิก ได้แก่ ผู้ปฏิบัติได้ขณิกสมาธิเท่านั้น แล้วเจริญวิปัสสนาเพื่อให้ได้บรรลุผลต่อไป จิตตวิสุทธิ หรือสมาธิที่บริสุทธิ์นั้น เป็นสมาธิที่ปราศจากกิเลสนิวรณ์ มีกามฉันทนิวรณ์ เป็นต้น

๓. ทิณฺฐวิสุทธิ ความบริสุทธิ์ที่เกิดจากความเห็นถูกต้อง ได้แก่ การรู้เห็นรูปธรรมนามธรรมตามความเป็นจริง หมายความว่า ปัญญาที่กำหนดรู้สภาวะลักษณะของรูปธรรมและนามธรรมว่ามีเฉพาะรูปและนามเท่านั้น ที่มีอยู่เป็นอยู่ตามความเป็นจริง ในญาณ ๑๖ ได้แก่ นามรูปปริจเฉทญาณ ปัญญาที่เห็นนามรูปตามสภาวะที่เป็นความจริงนี้ ชื่อว่า “ทิณฺฐวิสุทธิ” เพราะความรู้เห็นนี้ บริสุทธิ์จากสักกายทิณฺฐิ คือ ความสำคัญผิดว่า รูปนามชนธ์ ๕ ว่า เป็นอัตตา ตัวตน ว่าเป็นเราของเรา เป็นต้น

๔. กังขาวิตรณวิสุทธิ ความบริสุทธิ์ที่เกิดจากปัญญาที่ข้ามพ้นจากความสงสัย ปัญญาที่รู้เหตุปัจจัยของนามรูปทั้ง ๒ ชื่อว่า กังขาวิตรณวิสุทธิ หมายความว่า ปัญญาที่รู้ว่า ธรรมทั้งหลาย คือ นามและรูป เหล่านี้ เกิดขึ้นเพราะอาศัยอวิชชา ตัณหา เป็นต้น เป็นเหตุ และเป็นปัจจัยให้เกิดขึ้นทั้งในชาตินี้ และชาติหน้าก็ตาม หากมีพระผู้เป็นเจ้าบันดาลให้เกิดขึ้นได้ไม่ ปัญญา ชื่อว่า “กังขาวิตรณวิสุทธิ” เพราะสามารถทำลายความเห็นผิดในรูปนามเป็นต้น ชื่อว่า “อิสสรนิมมานวาททิณฺฐิ”^{๕๖} คือ สำคัญว่า มีผู้ยิ่งใหญ่ เป็นผู้สร้างสัตว์และโลกขึ้น ความเห็นผิดและความสงสัยนี้ ถูกทำลายลงด้วยปัญญาที่เห็นปัจจัยของนามและรูปตามสภาวะที่เป็นจริง กังขาวิตรณวิสุทธินี้ ในญาณ ๑๖ ได้แก่ ปัจจยปริคคญาณ ซึ่งเป็นญาณที่รู้เห็นปัจจัยของนามรูป ทำให้สิ้นความสงสัยในกาลทั้ง ๓ ว่า ในอดีตเราเคยเกิดมา หรือไม่หนอ ชาตินี้เราเกิดมาได้อย่างไรหนอ และชาติต่อไปเราจะเกิดขึ้นอีก หรือไม่หนอ ความสงสัยเช่นนี้ จะไม่เกิดแก่ผู้ปฏิบัติที่เข้าถึงญาณที่ ๒ (ปัจจยปริคคญาณ) ในวิสุทธิ ๗ เรียกว่า กังขาวิตรณวิสุทธิ

๕. มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ คือ ความบริสุทธิ์ของปัญญาที่รู้ถูกต้องว่า ทางนี้ใช่ทางหรือไม่ใช่ทาง ที่จะดำเนินไปสู่พระนิพพาน ดังนั้น มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธินี้ จึงหมายถึง ปัญญาของผู้ที่มีความรู้ถูกต้องแน่นอนว่า อารมณฺ์นี้ เป็นอารมณฺ์ที่จะดำเนินไปสู่พระนิพพานหรือไม่ มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธินี้ ในญาณ ๑๖ ได้แก่ อุทฺยัพพญาณ (ญาณที่ ๔) เบื้องต้น เรียกว่า ตรุณอุทฺยัพพญาณ คือ ปัญญาที่เห็นความเกิดและความดับไปของนามรูป ชนิดสันตติยไม่ขาด เมื่อเพ่งอารมณฺ์ด้วยสมาธิที่กำลังมากเกินกว่าปัญญา ทำให้วิปัสสนูปกิเลส ๑๐ อย่าง อย่างไม่อย่างหนึ่ง เกิดขึ้นเป็นอารมณฺ์ปะปนอยู่กับนามรูป ที่อยู่ภายใต้ไตรลักษณ์ ในอุทฺยัพพญาณนั้น วิปัสสนูปกิเลสที่จัดเป็นกิเลสของวิปัสสนาได้นั้น จะต้องเกิดกับวิปัสสนาที่จัดเข้าในปฏิปทาที่แท้จริงเท่านั้น ข้อที่ไม่ใช่แนวทางของวิปัสสนานั้น มัคคามัคคญาณ จะเกิดขึ้นไม่ได้เลย เพราะญาณนี้จะต้องรู้เห็นอย่างถูกต้อง ว่าอะไรที่ไม่ใช่อารมณฺ์ของมรรค อะไรที่

^{๕๖} อัง.ติก.อ. (ไทย) ๓๔/๓/-/๒๖๘.

เป็นอารมณ์ของมรรคที่แท้จริง เรียกว่า มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ อารมณ์ที่แท้จริงนั้น ได้แก่ นามรูปที่เป็นไตรลักษณ์ ในอุทยัพพญาณ ส่วนอารมณ์ที่ไม่ใช่ทางนั้น ได้แก่ วิปัสสนูปกิเลส ๑๐

๖. ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ ความบริสุทธิ์ของปัญญาที่รู้ในข้อปฏิบัติที่ดำเนินไปสู่พระนิพพานได้แน่นอน ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธินี้จัดเป็นวิปัสสนาญาณโดยแท้จริง ซึ่งสามารถสงเคราะห์ญาณ ๑๖ เข้าในวิปัสสนาญาณ ๙ ดังนี้ คือ

- ๑) พลวอุทยัพพญาณ
- ๒) ภัังคญาณ
- ๓) ภยตูปัญฐานญาณ (ภยญาณ)
- ๔) อาทีนวญาณ
- ๕) นิพพิทาญาณ
- ๖) มุญจितุกัมมตาญาณ
- ๗) ปฏิสังขยาญาณ
- ๘) สังขารุเปกขาญาณ
- ๙) อนุโลมญาณ (สังจານุโลมิกญาณ)^{๕๗}

ญาณทั้ง ๙ นี้ เป็นวิปัสสนาญาณโดยตรง (เริ่มตั้งแต่ญาณที่ ๔ ในญาณ ๑๖) ซึ่งเรียกว่า พลวอุทยัพพญาณ แปลว่า อุทยัพพญาณที่มีกำลัง คือ ปัญญาที่เห็นนามรูปโดยความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ที่พ้นมาจากวิปัสสนูปกิเลส ๑๐ อย่างเป็นต้นมาแล้ว จนถึงอนุโลมญาณ วิปัสสนาญาณทั้ง ๙ นี้ ในวิสุทธิ ๗ ท่านเรียกชื่อว่า ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ เพราะเป็นการปฏิบัติเพื่อทำลายวิปัสสนาธรรมทั้งปวง มีอตตวิปัสสนาเป็นต้น ทำให้เข้าถึงความพ้นทุกข์ได้ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ

๗. ญาณทัสสนวิสุทธิ ความบริสุทธิ์ของปัญญาที่รู้แจ้งแทงตลอดในอริยสัจธรรมทั้ง ๔ โดยสมบูรณ์^{๕๘} ญาณทัสสนวิสุทธินี้ เป็นโลกุตตรปัญญา ส่วนวิสุทธิที่ ๑-๖ จัดเป็นโลกียปัญญา เฉพาะในปัจจุบันกณญาณ ที่พิจารณาอารมณ์ ๑๙ อย่างนั้น จัดเป็นโลกียปัญญา แต่สงเคราะห์ไว้ในวิสุทธิ ๗ ที่ชื่อว่า ญาณทัสสนวิสุทธินี้ เพราะปัจจุบันกณญาณมีการพิจารณามรรค ผล นิพพาน ซึ่งเป็นโลกุตตรธรรมด้วย

พระพุทธองค์ได้ตรัสถึงการบรรลุธรรมว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราไม่กล่าวการบรรลุหรือหัตตผลด้วยชั้นเดียวเท่านั้น แต่การบรรลุหรือหัตตผลนั้น ย่อมมีได้ด้วยการบำเพ็ญสิกขา^{๕๙} โดยลำดับ ด้วยการบำเพ็ญกิริยาโดยลำดับ ด้วยการบำเพ็ญปฏิบัติโดยลำดับ ฯลฯ”

^{๕๗} ธนิต อยู่โพธิ์, วิปัสสนาภิรมย์, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๕๑.

^{๕๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, หน้า ๓๘๒.

^{๕๙} ม.ม. (บาลี) ๑๓/๑๘๓/๑๕๙, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๘๓/๒๑๒.

พระพุทธดำรัสนี้ เป็นการยืนยันในแนวทางของการปฏิบัติเพื่อบรรลุมรรคผลและนิพพาน ว่า มีลำดับขั้นตอนและมีธรรมที่สนับสนุนทำให้บรรลุธรรม พระพุทธองค์ได้ทรงแสดงไว้ในที่ทั้งหลายว่า การบรรลุธรรม จะต้องเกิดจากการบำเพ็ญไตรสิกขา^{๖๐} ดังที่ตรัสไว้ว่า “ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๓ ประการนี้แล ย่อมมีความสำเร็จสูงสุด มีความเกษมสูงสุด ประพฤติพรหมจรรย์ลู่วางถึงที่สุด แห่งที่สุด ประเสริฐกว่าเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย”

วิสุทธิ ๗ และไตรสิกขาจึงมีความสอดคล้องกัน เป็นหลักธรรมที่จะนำพาผู้ปฏิบัติให้ถึงฝั่ง คือพระนิพพานได้ เมื่อปฏิบัติตามหลักวิสุทธิ ๗ แล้ว ญาณ ๑๖ ก็เกิดขึ้นแก่ผู้ปฏิบัติไปตามลำดับ ถ้าเคยได้เป็นผู้อบรมสั่งสมบารมีมาในอดีตชาติ เมื่อบารมีถึงความแก่รอบแล้วย่อมสามารถบรรลุมรรค ญาณและผลญาณเป็นพระอริยบุคคลได้

ข. **โพชฌงค์** ประกอบด้วยคำว่า “โพธิ” หมายถึง ปัญญาเครื่องตรัสรู้ และคำว่า “องค์” หมายถึง ปัจจัยที่เป็นเหตุ ดังนั้น โพชฌงค์ จึงหมายถึง ธรรมที่เป็นองค์ของผู้ตรัสรู้ หรือเป็นองค์แห่งการตรัสรู้ กล่าวคือ เป็นองค์ประกอบของญาณปัญญาที่หยั่งรู้อริยสังขาร มี ๗ ประการ คำว่า “โพชฌงค์” นี้ บางครั้งเรียกว่า “สัมโพชฌงค์” คำว่า “สัม” หมายถึง เต็มบริบูรณ์ ถูกต้อง หรือแท้จริงการใช้คำนำหน้านี้นี้ เป็นการยกย่องและย้าความ^{๖๑} แต่มิได้มีความหมายใดเพิ่มขึ้นเป็นพิเศษ ธรรมหมวดนี้ ในหมวดโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ ได้กล่าวไว้แล้ว ในที่นี้มุ่งจะอธิบายวิธีการปฏิบัติธรรม เพื่อการบรรลุถึงการรู้แจ้งอริยสังขารทั้ง ๔

๑. สติสัมโพชฌงค์ ได้แก่ ผู้ปฏิบัติธรรมเป็นผู้มีสติ และปัญญาอันยิ่ง เป็นผู้ระลึกได้ ระลึกถึง กิจที่ทำไว้นาน หรือวาทะที่กล่าวไว้นานได้ เป็นการรับรู้สภาวะธรรมในปัจจุบันขณะ โดยปราศจากตัวตน เราของเรา บุรุษ หรือสตรี ไม่มีสมมุติบัญญัติที่ขึ้นอยู่กับบุคคล กาลเวลา หรือสถานที่ มีเพียงสภาวะธรรมทางกายและสภาวะธรรมทางจิตเกิดตามเหตุปัจจัย เมื่อเกิดขึ้นแล้วย่อมดับไปตามธรรมชาติ เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมบรรลุถึงวิปัสสนาญาณขั้นที่ ๔ แล้ว สติของเขาจะต่อเนื่องในสภาวะธรรมปัจจุบัน ไม่ว่าจะนั่ง กรรมฐาน เดินจงกรม หรือการกำหนดอริยาบถย่อย เขาจะพยายามตามรู้สภาวะธรรมปัจจุบันได้เองตามธรรมชาติ วิปัสสนาญาณขั้นที่ ๔ นี้ จัดเป็นญาณระดับกลาง เขารู้สึกว่าต้องการจดจ่ออย่างต่อเนื่อง และเคลื่อนไหวร่างกายช้า ๆ อีกทั้งกลัวที่จะลืมกำหนด ความกลัวว่าจะลืมกำหนดในลักษณะนี้เป็น หิริโหดตปปะในการปฏิบัติธรรม ในช่วงนี้อารมณ์ที่ปรากฏทางทวารทั้ง ๖ แม้จะเกิดขึ้นอย่างรวดเร็วเพียงใดก็ตาม นักปฏิบัติธรรมย่อมตามรู้เท่าทันอารมณ์นั้นได้^{๖๒}

๒. ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ ได้แก่ ผู้ปฏิบัติธรรมเป็นผู้มีสติอยู่อย่างนั้น วิจย เลือกลงร ทบทวน สอบสวนธรรมนั้นด้วยปัญญา หลังจากวิปัสสนาญาณที่ ๔ แก่กล้าแล้ว นักปฏิบัติย่อมบรรลุวิปัสสนาญาณที่ ๕ ชื่อว่า กังคญาณ คือ ญาณหยั่งเห็นความดับของสภาวะธรรมปัจจุบันโดยรู้สึกว่าการ

^{๖๐} อัง.ติก. (บาลี) ๒๐/๑๔๔/๒๘๙, อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๑๔๔/๓๙๓.

^{๖๑} พระกัมมัฏฐานาจริยะ อุ บัณฑิตาภิวงสะ, **โพชฌงค์**, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทสหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๒.

^{๖๒} พระคันธสาราภิวงค์, **โพธิปักขิยธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: บุญศิริการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๕), หน้า ๑๓๙-๑๔๐.

ที่เดินอยู่นั้นกลายเป็นคว้น หรือเงาดำ ๆ ไม่มีสัญญาณของเท้า และกำหนดว่า “ยืนหนอ” หรือ “นั่งหนอ” ไม่ชัดเจน ต่อจากนั้น วิปัสสนาญาณในขั้นต่าง ๆ ย่อมเกิดขึ้นตามลำดับ นักปฏิบัติจะรู้สึกกลัวสภาวะธรรมทางกายและใจ ที่กำหนดรู้อยู่ รู้เห็นโทษของสภาวะธรรมว่าไม่ตั้งงาม เพราะตกอยู่ในกระแสของไตรลักษณ์ แล้วเกิดความเบื่อหน่ายอยากหลุดพ้น เมื่อปฏิบัติต่อไปอีกย่อมจะบรรลุสังขารุเพกขาญาณ คือ ญาณที่ประกอบด้วยความวางเฉยในสังขาร ในที่สุดนักปฏิบัติที่มีบารมีเต็มเปี่ยมย่อมบรรลุมรรค ผล และนิพพาน ด้วยการรู้เห็นความดับของรูปนามทั้งหมด สำหรับผู้ปฏิบัติที่บรรลุวิปัสสนาญาณที่ ๔ เป็นต้นไป ชื่อว่า เป็นผู้เพียบพร้อมด้วยธัมมวิจยสัมโพชฌงค์แล้ว

๓. วิริยสัมโพชฌงค์ ได้แก่ ผู้ปฏิบัติธรรมเป็นผู้มีความเพียร ไม่ย่อท้อ วิจย เลือกสรร ทบทวน สอบสวนธรรมนั้นด้วยปัญญา ปรารภความเพียรแล้ว ความเพียรดังกล่าวนี้ เป็นความเพียรอย่างแรงกล้า ที่จัดจรัสสภาวะธรรมปัจจุบันด้วยสัมมปธาน ๔ กล่าวโดยสรุปแล้ว ความเพียรมี ๒ อย่าง คือ ความเพียรทางกายและความเพียรทางใจ ความเพียรทางกายเป็นความพยายามตั้งกายให้ตรงอยู่เสมอ ไม่งอหลังหรือลำคอ ถ้าผลองอตัวลงก็พึงยึดตัวขึ้น และบริกรรมว่า “ยึดหนอ” ส่วนความเพียรทางใจเป็นความจัดจรัสสภาวะธรรมปัจจุบันโดยตั้งใจว่า เราเป็นเด็กแรกเกิด ไม่มีอดีต ไม่มีอนาคต อยู่กับ สภาวะธรรมปัจจุบันเท่านั้น อารมณ์ที่กำหนดอยู่จะเป็นอารมณ์ที่ตนชอบ หรือไม่ชอบ นักปฏิบัติก็พึงพยายามกำหนดรู้เท่าทันอารมณ์เหล่านั้นตามความเป็นจริง แม้จะเป็นความฟุ้งซ่านก็ต้องกำหนดรู้ให้เท่าทันความฟุ้งซ่านนั้น อารมณ์เหล่านี้จัดเป็น “จิตตานุปัสสนา” ที่ผู้ปฏิบัติต้องทำสติให้จดจ่อต่อเนื่องไม่ขาดสาย

๔. ปิตีสัมโพชฌงค์ ได้แก่ ผู้ปฏิบัติธรรมเป็นผู้ปรารภความเพียร แล้วเกิดปิติที่ปราศจากอามิส เมื่อปิติเกิดขึ้นแล้วย่อมเป็นบาทฐานแก่ปัสสัทธิ เมื่อปัสสัทธิเกิดขึ้นแล้วย่อมเป็นบาทฐานให้สมาธิมีพลังแก่กล้าขึ้น สมาธิที่มีพลังแก่กล้านั้นย่อมเป็นบาทฐานแก่อุเบกขาตามลำดับ ซึ่งเป็นกระบวนการนำไปสู่การรู้แจ้งอริยสัจธรรม ปิตีมี ๕ ประการ คือ

๑) ขุททกาปิติ ปิติเล็กน้อย ความรู้สึกอึดใจโดยอาจมีอาการขนลุกทั่วร่างกาย หรือน้ำตาไหล

๒) ฌณิกาปิติ ปิติชั่วขณะ ความอึดใจที่มีลักษณะเหมือนสายฟ้าแลบปรากฏแม้ในขณะหลับตา

๓) โอกันติกาปิติ ปิติซึมซับ ความอึดใจที่ปรากฏคล้ายกับคลื่น หรือเหมือนกระแสไฟฟ้าแล่นอยู่ในร่างกาย

๔) อุพเพงคาปิติ ปิติโลดโผน เป็นความอึดใจที่ทำให้ร่างกายสามารถลอยไปในอากาศได้โดยที่ตนยังไม่ได้บรรลุอุภยญาณ

๕) ฌรณาปิติ ปิติซาบซ่าน ได้แก่ ความอึดใจที่ปรากฏความเย็นในใจ เป็นความเย็นห่อหุ้มใจของตน ในบางครั้งกระจายซาบซ่านจากทรวงอกแล่นไปทั่วร่างกาย บางขณะมีความเย็นเกิดขึ้นที่แขน หลัง หรือร่างกายบางส่วน

ในปิติทั้ง ๕ เหล่านี้ ปิติประเภทหลังมีกำลังกว่าปิติประเภทที่เกิดก่อน กล่าวคือ ฌณิกาปิตีมีกำลังกว่าขุททกาปิติ โอกันติกาปิตีมีกำลังกว่าฌณิกาปิติ อุพเพงคาปิตีมีกำลังกว่าโอกันติกาปิติ และฌรณาปิตีมีกำลังกว่าอุพเพงคาปิติ^{๖๓}

^{๖๓} พระคันธสาราภิวงศ์, โพรธิปักขิยธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๕, หน้า ๑๔๗-๑๔๘.

๕. ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ ผู้ปฏิบัติธรรมเป็นผู้มีกายและจิตเอิบอิ่ม มีความสงบระงับ ปัสสัทธินี้มีสภาพสงบจากกิเลส ไม่มีกิเลสเกิดขึ้นรบกวนจิตให้เศร้าหมอง ในบางขณะผู้ปฏิบัติอาจมีความรู้สึกว่ายู่คนเดียวในโลกด้วยความเงียบสงบไม่กระวนกระวาย

๖. สมาธิสัมโพชฌงค์ คือ ผู้ปฏิบัติธรรมผู้มีกายสงบ มีจิตตั้งมั่นไม่หวั่นไหว สมาธิที่จัดเป็นโพชฌงค์ คือ ขณิกสมาธิในวิปัสสนาภาวนา เพราะสมถภาวนานั้นไม่ใช่แนวปฏิบัติเพื่อหลุดพ้นจากกิเลส (โดยสมบูรณ์) วิปัสสนาภาวนาจึงจัดเป็นแนวปฏิบัติเพื่อความหลุดพ้น

๗. อุpekขาสัมโพชฌงค์ คือ ผู้ปฏิบัติธรรมมีจิตตั้งมั่น เป็นผู้วางเฉย^{๖๔} แต่ความวางเฉยนี้ไม่ใช่อุpekขาเวทนาที่วางเฉยไม่สุขไม่ทุกข์ แต่เป็นความวางเฉยในการกำหนดรู้สภาวะธรรมปัจจุบันได้สม่าเสมอ กล่าวคือ ไม่ต้องปรับศรัทธากับปัญญา และปรับวิริยะกับสมาธิให้สม่าเสมอกัน เพราะอินทรีย์เหล่านั้นมีสภาวะสมดุลไม่ยิ่งหย่อนกว่ากันด้วยอำนาจของโพชฌงค์ทั้ง ๖ ที่ได้บำเพ็ญมาตั้งแต่ต้น

โดยธรรมทั้ง ๗ นี้เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ เป็นคุณสมบัติ ๗ ประการของพระอรหันต์บุคคล ได้แก่ สติเป็นธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ คือ ความระลึกได้ ธัมมวิจยะเป็นธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ คือ การเลือกเฟ้นธรรม วิริยะเป็นธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ คือ ความเพียร ปิติเป็นธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความอิ่มใจ ปัสสัทธิเป็นธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ คือ ความสงบกายสงบใจ สมาธิเป็นธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ คือ ความตั้งมั่นแห่งจิต และอุpekขาเป็นธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ คือ ความวางเฉย องค์ธรรมทั้ง ๗ นี้ ปรากฏในทุกขั้นตอนของการเจริญวิปัสสนา เมื่อพิจารณาตามขั้นตอนของลำดับญาณแล้ว องค์ธรรมทั้ง ๗ จะปรากฏชัดในญาณที่ ผู้ปฏิบัติเริ่มเห็นความเกิดดับของสภาวะธรรมต่าง ๆ^{๖๕} สรุปว่า บุคคลที่จะตรัสรู้ หรือบรรลุธรรมได้นั้น จะต้องประกอบด้วยคุณสมบัติทั้ง ๗ ประการเหล่านี้โดยครบถ้วนสมบูรณ์ จะขาดคุณสมบัติข้อใดข้อหนึ่งแม้เพียงข้อเดียวก็ไม่สามารถจะบรรลุโลกุตตรธรรมได้

โพชฌงค์ทั้ง ๗ นี้ เป็นองค์แห่งการรู้แจ้ง และเป็นการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนานักปฏิบัติ ผู้เจริญสติที่ระลึกรู้เท่าทันปัจจุบันภายในกายกับจิตนี้ มีปัญหาหยั่งเห็นสภาวะธรรมตามความเป็นจริง มีความเพียรในการปฏิบัติธรรม เกิดปิติความอิ่มใจ เกิดปัสสัทธิสงบกายสงบใจ มีสมาธิตั้งมั่นในสภาวะธรรมปัจจุบัน และมีอุpekขาวางเฉยโดยตามรู้สิ่งที่จิตรับรู้ได้สม่าเสมอก็คจะสามารถบรรลุวิปัสสนาญาณเบื้องสูงตามสมควรแก่บารมีธรรมของตน

ค. โยนิโสมนสิการ แปลว่า ความสนใจเอาใจใส่อย่างแท้จริง เป็นพื้นฐาน เป็นมูลเหตุ หรือเป็นปัจจัย ให้กุศลทั้งหลายเกิดขึ้นมา เรียกว่า โยนิโสมนสิการ ซึ่งในการกำหนดอารมณ์หรือการปฏิบัติธรรมนั้น หากขาดการโยนิโสมนสิการ ผลการปฏิบัติก็จะปรากฏออกมาได้ไม่ดี ฉะนั้น การรู้จักหรือเข้าใจหน้าที่ของโยนิโสมนสิการ จึงมีความจำเป็นอย่างยิ่งซึ่งในที่นี้สามารถสรุปได้ ๒ ระดับ คือ ระดับกุศลภาวนา และระดับปัญญาภาวนา โดยมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

^{๖๔} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๖๖-๔๘๕/๓๕๘-๓๗๐.

^{๖๕} พระกัมมัฏฐานาจริยะ อุ บัณฑิตาภิวิงสะ, โพชฌงค์, พิมพ์ครั้งที่ ๑, หน้า ๓.

๑. ระดับกุศลภาวนา คือ มุ่งเตรียมพื้นฐานหรือพัฒนาตนเอง ในด้านคุณธรรมให้เป็นผู้พร้อมสำหรับการปฏิบัติขั้นสูงขึ้นไป เพราะเป็นเพียงขั้นขัดเกลากิเลส เป็นฝ่ายสมณะนำไปสู่โลกียสัมมาทิฐิ

โลกียสัมมาทิฐิ^{๖๖} หรือโลกียปัญญา เป็นการคิดตามหลักความดีงาม และความคิดที่อยู่ในแนวทางศีลธรรม เช่น คิดในทางเป็นมิตร คิดปรารถนาดี คิดเมตตากรุณา คิดเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ คิดไม่ย่อท้อ เป็นต้น เมื่อทำบ่อย ๆ ทำซ้ำ ๆ ก็จะเป็นปัจจัยให้เกิดปัญญาในระดับ ที่เรียกว่า กัมมัฏสกตาสัมมาทิฐิ เป็นขั้นจริยธรรม

หลักการทั่วไปของวิธีคิดแบบนี้ คือ สิ่งที่ได้ประสบ หรือได้รับรู้อย่างเดียวกัน บุคคลผู้ประสบ หรือรับรู้ต่างกันอาจมองเห็น และคิดนึกปรุงแต่งไปคนละอย่าง แม้แต่บุคคลคนเดียวก็มองเห็นของอย่างเดียวกัน หรือประสบอารมณ์อย่างเดียวกัน แต่ต่างขณะ ต่างเวลา ก็อาจคิดเห็นปรุงแต่งต่างออกไปครั้งละอย่าง คราวหนึ่งร้าย คราวหนึ่งดี การทำใจที่ช่วยตั้งต้น และชักนำความคิดให้เกินไปในทางที่ดีงาม และเป็นประโยชน์ มีความสำคัญทั้งในแง่ที่ทำให้เกิดความคิด และการกระทำที่ดีงามเป็นประโยชน์ในขณะนั้น ๆ และในแง่ที่ช่วยแก้ไขนิสัยความเคยชินร้าย ๆ ของจิตที่ได้สั่งสมไว้แต่เดิม พร้อมกับสร้างนิสัยความเคยชินใหม่ ๆ ที่ดีงามให้แก่จิตไปในเวลาเดียวกันด้วย เช่น ทำใจ หรือคิดไม่ถูกวิธี อกุศลธรรมก็จะเกิดขึ้น เช่น คิดถึงความตายแล้วสลดหดหู่ เกิดความเศร้าความเหี่ยวแห้งใจบ้าง เกิดความหวั่นกลัวหวาดเสียวใจบ้าง แต่ถ้ามีโยนิโสมนสิการ คือ ทำใจให้คิดให้ถูกวิธี ก็จะเกิดกุศลธรรม คือ เกิดความรู้สึกลึ้นตัวเร้าใจไม่ประมาท เร่งชวนขวยปฏิบัติกิจหน้าที่ทำสิ่งดีงาม เป็นประโยชน์ ประพฤติปฏิบัติธรรมตลอดจนรู้เท่าทันความจริงที่เป็นคติธรรมของสังขาร

๒. ปัญญาภาวนา คือ มุ่งใช้ในการปฏิบัติธรรมจนถึงที่สุด เพราะทำให้เกิดความรู้ความเข้าใจตามเป็นจริง มุ่งให้เกิดความรู้แจ้งตามสภาวะ เป็นฝ่ายวิปัสสนา นำไปสู่โลกุตตรสัมมาทิฐิ อันเป็นส่วนสำคัญที่งานวิจัยนี้สนใจ และเน้นศึกษาไปตามลำดับในตอนต่อ ๆ ไป

โลกุตตรสัมมาทิฐิ หรือโลกุตตรปัญญา เป็นการคิดตามความเป็นไปของ สิ่งทั้งหลายตามเหตุปัจจัยตามที่มันเป็นไม่เอนเอียงไปตามความชอบความชังของตน หรือตามที่ยากให้มันเป็นอยาก ให้มันไม่เป็น เรียกว่า วิปัสสนาปัญญา หรือสังขานโลมิกญาณ คือ การพิจารณาใคร่ครวญอยู่เนื่อง ๆ การเอาใจใส่ การน้อมจิตเข้าไปหา การมนสิการสังขารที่มีสภาพไม่เที่ยงว่าไม่เที่ยง สังขารที่มีสภาพไม่งามว่าไม่งาม สังขารที่มีสภาพเป็นทุกข์ว่าเป็นทุกข์ สังขารที่มีสภาพเป็นอนัตตาว่าเป็นอนัตตา ไม่อยู่ในบังคับบัญชา เป็นวิธีการที่เกื้อกูลต่อการได้บรรลุอรุณรังสี

โยนิโสมนสิการที่เกี่ยวข้องกับวิปัสสนา คือ การเอาใจใส่หรือการตามกำหนดรู้อรูป ฐานามที่กำลังเกิดขึ้นให้ตรงตามสภาวะลักษณะ กิจจะ (รสะ) ปัจจุภูฐาน และปทัฏฐาน ให้ถูกต้องตามหลักไตรลักษณ์มีอนิจจลักษณะ เป็นต้น เมื่อปัจจุภวญาณของโยคีแก่กล้าแล้ว โยคีก็จะสามารถพิจารณา กำหนดรู้เทียบเคียงวินิจฉัยรูปนาม ที่ตนยังไม่เคยเห็นโดยประจักษ์กับรูปนาม ที่ตนเห็นแล้วโดยประจักษ์ได้ การพิจารณาอย่างนี้ ก็เรียกว่า โยนิโสมนสิการ เช่นกัน ซึ่งโยนิโสมนสิการนี้ กล่าวคือ การเอาใจใส่อันเป็นหนทางที่ถูกต้องที่จะนำไปสู่การได้มาซึ่งวิปัสสนาญาณพิเศษ มรรคญาณและผลญาณต่อไป

^{๖๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, พิมพ์ครั้งที่ ๓๗, หน้า ๖๗๙.

โยนิโสมนสิการ เป็นกระบวนการด้านความคิดที่เป็นระบบระเบียบซึ่ง หมายถึง การคิด โดยแยกคายเป็นการคิดอย่างถูกวิธี เมื่อเทียบในกระบวนการพัฒนาปัญญาแล้ว เพราะเป็นขั้นที่เริ่มใช้ ปัญญาของตนเอง และเป็นอิสระทางด้านความคิด เมื่อว่าโดยย่อมี ๒ แบบ คือ โยนิโสมนสิการที่มุ่ง กำจัดอวิชชาโดยตรงนั้นเป็นแบบที่ต้องใช้ในการปฏิบัติธรรมจนถึงที่สุด เพราะทำให้เกิดความรู้ความ เข้าใจตามความเป็นจริง และโยนิโสมนสิการที่มุ่งบรรเทาตัณหา ใช้เป็นข้อปฏิบัติในเบื้องต้นที่มุ่ง เตรียมพื้นฐานหรือพัฒนาตนเองในด้านคุณธรรม ให้เป็น ผู้พร้อมสำหรับการปฏิบัติขั้นสูงขึ้นไป แต่สามารถใช้ประโยชน์ได้ทั้งสองอย่าง คือ ทั้งกำจัดอวิชชาและบรรเทาตัณหาไปพร้อม ๆ กันเป็นขั้น สำคัญในการสร้างปัญญาวิสุทธิ และทำให้สามารถพึ่งตนเองได้อย่างแท้จริง

๒.๗ หลักการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

๒.๗.๑ ความหมายวิปัสสนา

คำว่า วิปัสสนา โดยรูปศัพท์ไวยากรณ์ มาจาก วิ + ทิส + เปกฺขณ + ยุ + อา แปลง ทิส ชาติ เป็น ปสฺส แปลง ยุ เป็น อน, ลบสระหน้า สำเร็จรูปเป็น วิปัสสนา มีรูปวิเคราะห์ว่า วิวิธ อนิจจาतिक สงฺขารesu ปสฺสตีติ วิปัสสนา ปัญญาที่เห็นสภาวะธรรมต่าง ๆ มีอนิจจลักษณะเป็นต้นในสังขารทั้งหลาย ชื่อว่า วิปัสสนา^{๖๗} ในการใช้คำศัพท์ภาษาบาลี ยังมีคำที่ใช้เรียกวิปัสสนาซึ่งเป็นประเภทคำที่ใช้แสดง ถึงปัญญาได้อีก ๖ คำ คือ วิปัสสนา, สมมาทิฏฺฐิ, วิมฺสา, วิจารณา, สมปชฺฌณ, เนปฺกก ดังในคัมภีร์ อภิธาน์ปทีปิกาฎีกา^{๖๘} ได้แสดงไว้ว่า

ปณฺญาเกทา วิปัสสนา	สมมาทิฏฺฐปฏฺติกา
วิมฺสา ตู วิจารณา	สมปชฺฌณํ ตู เนปฺกกํ

วิปัสสนาและสัมมาทิฐิเป็นต้น เป็นชื่อของปัญญา อนึ่ง วิมฺสา วิจารณา สัมปชฺฌญฺญะ และ เนปฺกกะ ก็ใช้เป็นชื่อของปัญญาได้ด้วย

จากการศึกษารูปศัพท์ดังกล่าว สรุปได้ว่า คำว่า ปัญญา วิปัสสนาและสัมมาทิฐิ เมื่อกล่าว โดยองค์ธรรมของศัพท์ คือ ปัญญาเจตสิกธรรม ดังนั้น เมื่อกล่าวถึงคำว่า ปัญญา จึงหมายถึง วิปัสสนา และสัมมาทิฐิ หรือเรียกว่า วิปัสสนาปัญญาซึ่งมีความหมายโดยวิเสสลักษณะ ดังนี้^{๖๙}

๑. ลักษณะกิจตุกะของ ปัญญา (วิเสสลักษณะที่ ๑)

ธมฺมสภาวะปฏิเวธลกฺขณา	มีการรู้แจ้งซึ่งสภาวะธรรมเป็นลักษณะ
โมหนธการวิทฺธิสนฺรสา	มีการกำจัดความมืดคือโมหะเป็นกิจ
อสมฺโมหฺปจฺจุปฺภูจฺจนา	มีความไม่หลง เป็นผล

^{๖๗} พระมหาสมปอง มุทีโต, คัมภีร์อภิธานวรรณนา, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทประยูร วงศ์พันธ์ที่ตี่ง จำกัด, ๒๕๔๗), หน้า ๒๑๑.

^{๖๘} มหาอำมาตย์จตุรงค์พล, อภิธานปทีปิกาฎีกา, ปรึวรรตโดย พระศรีสุทธิพิงค์ (สมศักดิ์ อุปสโม), (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เทคนิค (๑๙), ๒๕๒๗), หน้า ๑๒๑.

^{๖๙} ขุนสรรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), ลักษณะกิจตุกะแห่งปรมัตถธรรม, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทคัลเลอร์ส โฟร์ จำกัด, ๒๕๓๗), หน้า ๒๕.

สมาธิปฏฐานา	มีสมาธิเป็นเหตุใกล้
๒. ลักษณะที่จิตตกกะของ ปัญญา (วิเสสลักษณะที่ ๒)	
ยถาภูตปฏิเวธลกขณา	มีการรู้แจ้งตามความเป็นจริงเป็นลักษณะ
วิสโยภาสรา	มีการกระทำอารมณ์ให้แจ่มแจ้งเป็นกิจ
อสมโมหปจจุปฏฐานา	มีความไม่หลงในอารมณ์เป็นผล
โยนิโสมนสิการปฏฐานา	มีความใส่ใจอย่างดีในอารมณ์นั้นเป็นเหตุใกล้

วิปัสสนา จึงเป็นชื่อของปัญญา คือ การเข้าไปรู้อารมณ์ตามที่เป็นจริง อย่างแจ่มแจ้ง ไม่หลงในอารมณ์ (อารมณ์วิปัสสนา คือ รูป-นาม) โดยอาศัยสมาธิ คือ ความตั้งมั่นแห่งจิตเป็นบาทฐานก่อนเกิดตัวปัญญา^{๗๐}

๒.๗.๒ หลักการปฏิบัติวิปัสสนา

หลักการปฏิบัติวิปัสสนา เป็นธรรมที่อนุโลมแก่ออกุตตรธรรมประกอบด้วย สติปัฏฐาน ๔ ได้แก่ การพิจารณาเห็นกายในกายอยู่ พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่ พิจารณาเห็นจิต พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้ โดยตั้งสติไว้ในกรรมฐาน ซึ่งมีหลักธรรมที่เป็นอารมณ์^{๗๑} ดังต่อไปนี้

ก. วิปัสสนาภูมิ ๖ หมวด การปฏิบัติวิปัสสนานั้น มีอารมณ์ อยู่ ๖ หมวด เรียกว่า วิปัสสนาภูมิ ๖ เมื่อย่อแล้วคงได้ ๒ อย่าง คือ รูปธรรมกับนามธรรม เรียกสั้น ๆ ว่า รูปและนาม ฉะนั้น การปฏิบัติวิปัสสนาจะต้องมีรูปนามเท่านั้นเป็นอารมณ์^{๗๒} เมื่อกำหนดรูปนามจึงเป็นการปฏิบัติวิปัสสนาครบทั้ง ๖ ภูมิ ซึ่งการกำหนดวิปัสสนานั้นเป็นการปฏิบัติตามสติปัฏฐาน ๔ คือ การพิจารณา กาย การพิจารณาเวทนา การพิจารณาจิต และการพิจารณาธรรม การกำหนดรู้ในฐานทั้ง ๔ นี้จึงเป็นการกำหนดรู้รูปนามในวิปัสสนาภูมิ วิปัสสนาภูมิ ๖ หมวด ได้แก่ ชั้น ๕ อายุตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ และอริยสัจ ๔

๑. ชั้น ๕ ชั้น หมายถึง กอง กองแห่งธรรม กลุ่มธรรม อตภาพร่างกาย เป็นที่รวมส่วนต่าง ๆ เข้าด้วยกันเป็นกลุ่ม^{๗๓} เป็นสภาวะที่ทรงไว้ซึ่งความว่างเปล่าจากตัวตน เป็นสภาวะถูกความทุกข์เคี้ยวกินมี ๕ กอง อันประกอบด้วย รูป เป็นสภาพเสื่อมสลายไปทรุดโทรมไปเพราะปัจจัยมีหนาว ร้อน เป็นต้น เวทนา เป็นการเสวยรสอารมณ์ การรับรู้อารมณ์มีอาการ หรือความรู้สึก สุข ทุกข์ หรือเฉย ๆ สัญญา เป็นความกำหนดหมายให้จำได้ในอารมณ์นั้น ๆ หมายถึงสิ่งที่ปรากฏในอารมณ์ ๖ นั้น

^{๗๐} สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ), อริยวงศ์ปฏิบัติ ปฏิปทาอันเป็นวงศ์แห่งพระอริยเจ้า, (กรุงเทพมหานคร: หจก.ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๔), หน้า ๓๓๓-๓๓๗.

^{๗๑} พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรวิสัย), วิปัสสนาภูมิ, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทบุญศิริการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๕), หน้า ๑๖.

^{๗๒} พระพงษ์สิทธิ์ พาหิโย (เทพอารินันท์), “ศึกษาหลักธรรมในอนุปทสูตรกับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาวิปัสสนาภาวนา, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕), หน้า ๑๑๑.

^{๗๓} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๒๙๐/๓๑๗.

สังขาร เป็นกองสังขารเป็นส่วนปรุงแต่งจิตให้ดี หรือชั่ว หรือเป็นกลาง ๆ ที่เป็นธรรมชาติประสมกับ เจตสิก วิญญาณ มีความรู้แจ้งในอารมณ์ มีความรู้อารมณ์ทางอายตนะทั้ง ๖ มีการเห็น ได้ยิน รับรู้ กลิ่น เป็นต้น ในขั้น ๕ นั้น มีอยู่จริงในโลกนี้ แต่มนุษย์และสัตว์ทั้งหลายไม่มีอยู่จริงว่า รูปและนาม เป็นของว่างเปล่า เกิดขึ้นเพราะถูกปัจจัยปรุงแต่งขึ้น ดังนั้น จุดประสงค์ของการกำหนดรูปนาม คือ เพื่อละชื่อซึ่งเป็นสิ่งสมมติทางโลก เพื่อให้พ้นจากความเข้าใจผิดว่า มีสัตว์ บุคคล ตัวตน และเพื่อให้จิต นั้นประกอบด้วยปัญญา คือ การรู้จริง^{๗๔}

ขั้น ๕ นี้ย่อมาเป็น ๒ ประการ คือ รูปและนาม ได้แก่ รูปเป็นรูปขั้น นามที่ประกอบด้วย เวทนาเป็นเวทนาขั้น สัญญาเป็นสัญญาขั้น สังขารเป็นสังขารขั้น วิญญาณเป็นวิญญาณขั้น^{๗๕} ธรรมทั้งหลายที่ถูกทุกข์ต่าง ๆ เคี้ยวกิน ฉะนั้น ชื่อว่า “ขั้น” หมายถึงขั้น ๕ นี้เป็นที่เกิดแห่งชาติ ชรา พยาธิ มรณะ เป็นต้น ถ้าไม่มีขั้น ๕ แล้ว ทุกข์ต่าง ๆ เหล่านี้ ก็เกิดขึ้นไม่ได้อีกนัยหนึ่ง ธรรมเหล่าใด ที่แสดง อากาโร ว่างเปล่าจากตัวตน ซึ่งมีลักษณะของความจริงปรากฏดังนี้

๑) รูปที่กำลังเกิดอยู่ รูปที่ดับไปแล้ว รูปที่จะเกิดต่อไปข้างหน้า ทั้ง ๓ ประเภทนี้ รวมกัน ชื่อว่า รูปขั้น

๒) เวทนาที่กำลังเกิดอยู่ เวทนาที่ดับไปแล้ว เวทนาที่จะเกิดต่อไปข้างหน้าทั้ง ๓ ประเภทนี้ รวมกัน ชื่อว่า เวทนาขั้น

๓) สัญญาที่กำลังเกิดอยู่ สัญญาที่ดับไปแล้ว สัญญาที่จะเกิดต่อไปข้างหน้าทั้ง ๓ ประเภทนี้ รวมกัน ชื่อว่า สัญญาขั้น

๔) สังขารที่กำลังเกิดอยู่ สังขารที่ดับไปแล้ว สังขารที่จะเกิดต่อไปข้างหน้าทั้ง ๓ ประเภทนี้ รวมกัน ชื่อว่า สังขารขั้น

๕) วิญญาณที่กำลังเกิดอยู่ วิญญาณที่ดับไปแล้ว วิญญาณที่จะเกิดต่อไปข้างหน้าทั้ง ๓ ประเภทนี้ รวมกัน ชื่อว่า วิญญาณขั้น

ตามธรรมดาสัตว์ทั้งหลายในโลกนี้ โดยมากมีความเข้าใจว่า ความเป็นอยู่ต่าง ๆ ที่ปรากฏ ขึ้นแก่ตน เช่น การทำ การพูด การคิดนึก ความสบาย ไม่สบาย ดีใจ เสียใจ และการเปลี่ยนแปลงไป ต่าง ๆ ของร่างกาย เป็นต้น เหล่านี้เป็นตัวเรา เป็นของเรา แทบทั้งสิ้น ดังที่ใช้พูดกันว่า เราทำ เราพูด เราคิด เราสบาย เราไม่สบาย เราดีใจ เราเสียใจ เราหนุ่ม เราแก่ เราสวย เราไม่สวย และถ้าอาการ ดังกล่าวมานี้ปรากฏแก่ผู้อื่น ก็ใช้คำว่า ผู้นั้น ผู้นี้ ทุกสิ่งทุกอย่างในโลกนี้ มีเรา มีเขา ซึ่งล้วนแต่เป็น อัตตทิฏฐิทั้งสิ้น แต่ความจริงนั้น ความเป็นไปต่าง ๆ เหล่านี้ หาใช่เป็นเรา เป็นเขาไม่ เป็นสภาพของ ขั้นแท้ ๆ กล่าวคือ การเปลี่ยนแปลงของร่างกาย มี เติบโต เจริญขึ้น แก่ลง ผมหงอก ฟันหัก เป็นต้น การเคลื่อนไหวกาย และการพูดก็ดี เหล่านี้ เป็นรูปขั้น ความรู้สึก สบาย ไม่สบาย ดีใจ เสียใจ ฉะ

^{๗๔} พระมหาอนุชา ภาทิสฺสึ (จันทวงศ์), “ศึกษาหลักธรรมที่เกี่ยวข้องกับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ในปริณายกสูตร”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสนมหาบัณฑิต*, สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕), หน้า ๒๓.

^{๗๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม*, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, หน้า ๑๖๒.

เหล่านี้ เป็นเวทนาชั้น ความจำสิ่งต่าง ๆ ได้ เป็นสัญญาชั้น ความอยากได้ ความโกรธ ความหลง ความเลื่อมใส ความพยายาม การรู้ตามความเป็นจริง เป็นต้น ที่เป็นการปรุงแต่งจัดแจงภายในจิต สันดานเหล่านี้เป็น สังขารชั้น ความรู้ในอารมณ์ต่าง ๆ เป็นวิญญาณชั้น

เมื่อผู้ปฏิบัติได้กำหนดร่างกายนี้เป็นภาวะของชั้น ๕ เป็นต้นแต่เพียงรูปและนาม ที่มีการเกิดขึ้นตั้งอยู่และดับไป ผู้ที่ประกอบด้วยสุดมยปัญญา จินตามยปัญญาและภวานามยปัญญาทั้งหลาย จึงรู้ว่า บรรดาสิ่งต่าง ๆ ที่มีอยู่ในโลกนี้ นอกจากชั้น ๕ แล้ว ก็ไม่มีอะไรอื่นอีก เป็นสภาพอนัตตาทั้งสิ้น ส่วนการที่รู้ถึงสภาพอนัตตาของรูปนามเหล่านี้ จะรู้ชัดละเอียดได้เพียงใดนั้น ก็ต้องแล้วแต่กำลัง ของภวานามยปัญญานั้น ๆ ตามลำดับของญาณ

๒. อายตนะ ๑๒ อายตนะ ที่เป็นธรรม ๑๐ ประการ ที่ควรกำหนดรู้ ได้แก่ ตากับรูป หูกับเสียง จมูกกับกลิ่น ลิ้นกับรส กายกับโผฏฐัพพะ โดยความเป็นสภาพอนัตตาทั้งสิ้น อายตนะต่าง ๆ เหล่านี้^{๗๖} หากได้มีความพยายามทำให้เกิดขึ้นอย่างหนึ่งอย่างใดไม่ มีแต่สภาพความเป็นไปของอายตนะต่าง ๆ เท่านั้น อายตนะ ๑๒ หมายถึง^{๗๗} อายตนะภายในและอายตนะภายนอกมี ๖ คู่ คือ

๑) จักขวยตนะ กับ รูปายตนะ ทั้ง ๒ เป็นเหตุให้การเห็นเกิดขึ้น ฉะนั้น การเห็นนี้จึงเป็นผลของอายตนะทั้ง ๒ นั้น

๒) โสตายตนะ กับ สัททายตนะ ทั้ง ๒ เป็นเหตุให้การได้ยินเกิดขึ้น ฉะนั้น การได้ยินนี้จึงเป็นผลของอายตนะทั้ง ๒ นั้น

๓) ฆานายตนะ กับ คันธายตนะ ทั้ง ๒ เป็นเหตุให้การได้กลิ่นเกิดขึ้น ฉะนั้น การได้กลิ่นนี้จึงเป็นผลของอายตนะทั้ง ๒ นั้น

๔) ชิวหายตนะ กับ รสายตนะ ทั้ง ๒ เป็นเหตุให้การรู้รสเกิดขึ้น ฉะนั้น การรู้รสนี้จึงเป็นผลของอายตนะทั้ง ๒ นั้น

๕) กายายตนะ กับ โผฏฐัพพายตนะ ทั้ง ๒ เป็นเหตุให้การรู้สัมผัสเกิดขึ้น ฉะนั้น การรู้สัมผัสนี้จึงเป็นผลของอายตนะทั้ง ๒ นั้น

๖) มนายตนะ กับ ธัมมายตนะ ทั้ง ๒ เป็นเหตุให้การรู้เรื่องราวต่าง ๆ เกิดขึ้น ฉะนั้น การรู้เรื่องราวต่าง ๆ นี้จึงเป็นผลของอายตนะทั้ง ๒ นั้น

ในอายตนะ ๑๒ เหล่านี้ เมื่อจำแนกออกเป็นภายในภายนอกแล้ว อายตนะภายในที่เรียกว่า อัชฌัตติกายตนะ มี ๖ คือ จักขวยตนะ เป็นต้น จนถึงมนายตนะ อายตนะภายนอกที่เรียกว่า พาหิรายตนะ มี ๖ คือ รูปายตนะ เป็นต้น จนถึงธัมมายตนะ อายตนะภายในและภายนอกเหล่านี้ เมื่อมากระทบกันแล้ว วิถีจิตต่าง ๆ มี จักขุทวารวิถี เป็นต้น ย่อมเกิดขึ้น วิถีจิตที่เกิดขึ้นนั้นก็ไม่ใช่จะเกิดขึ้นแต่เพียงวิถีเดียว ย่อมเกิดขึ้นหลายวิถีจนนับไม่ถ้วน และในวิถีหนึ่ง ๆ นั้น ก็มีจิตเกิดขึ้นหลายชนิดด้วยกัน คือ กุศลบ้าง อกุศลบ้าง วิบากบ้าง และกิริยาบ้าง การเกิดขึ้นของวิถีจิตหลาย ๆ วิถีหลาย ๆ ชนิดเช่นนี้แหละ ได้ชื่อว่า จิต เจตสิก กว้างขวาง เจริญขึ้น และในการที่จิต เจตสิก กว้างขวาง

^{๗๖} พระสังฆมณฑลสังฆราช ธรรมจริยะ, ปรมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๓ และปริจเฉทที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร: หจก. ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๔๔), หน้า ๑๕๑.

^{๗๗} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๖๐/๔๓๐.

เจริญได้เช่นนี้ ก็โดยอาศัยอายตนะทั้งภายในและภายนอกนั่นเอง

ในอกุศลธรรม มี โลภะ โทสะ โมหะ เป็นต้น และกุศลธรรมมี ศรัทธา สติ และปัญญา เป็นต้น เหล่านี้ ขณะเกิดขึ้นในตอนแรกนั้น ยังมีกำลังอ่อนอยู่ เมื่อวิถิจิตที่มีกุศล อกุศลเหล่านี้ เกิดวนเวียนหลาย ๆ รอบแล้ว กำลังแห่งกุศล และอกุศลเหล่านี้ ก็ค่อย ๆ มีมากขึ้นเป็นลำดับ จนกระทั่งสำเร็จเป็นสุจริต และทุจริตได้ นี้ก็ชื่อว่า จิต เจตสิก มีความกว้างขวางเจริญขึ้น และอาศัย อายตนะภายใน และภายนอก เป็นเหตุให้เกิดขึ้นเช่นเดียวกัน ด้วยเหตุนี้ อายตนะภายในและภายนอกเหล่านี้ ย่อมกระทำซึ่งจิต และเจตสิกธรรมให้กว้างขวางเจริญขึ้น

๓. ธาตุ ๑๘ ธาตุ แปรตามศัพท์ได้ว่า สิ่งที่เป็นมูลเดิม สภาวะที่เป็นดั้งเดิม แร่ สิ่งซึ่งเป็นส่วนสำคัญที่ทำให้ร่างกายเป็นปกติอยู่ได้ คือ ดิน น้ำ ลม และไฟ พระธาตุ (กระดูกของพระพุทธเจ้า และพระอรหันต์เจ้า) รากของคำ เป็นต้น ธาตุ มีความหมาย ธาตุ ๑๘^{๗๘} ประการนี้ คือ

จักขุธาตุ คือ จักขุประสาท รูปรธาตุ คือ รูปารมณฺ์ จักขุวิญญาณธาตุ คือ จักขุวิญญาณ
โสตธาตุ คือ โสตประสาท สัทธาตุ คือ สัททารมณฺ์ โสตวิญญาณธาตุ คือ โสตวิญญาณ
ฆานธาตุ คือ ฆานประสาท คันธธาตุ คือ คันธารมณฺ์ ฆานวิญญาณธาตุ คือ ฆานวิญญาณ
ชีวหาธาตุ คือ ชิวหาประสาท รสธาตุ คือ รสอารมณฺ์ ชิวหาวิญญาณธาตุ คือ ชิวหาวิญญาณ
กายธาตุ คือ กายประสาท โณภูฏัพพาธาตุ คือ โณภูฏัพพารมณฺ์ กายวิญญาณธาตุ คือ กายวิญญาณ
มโนธาตุ คือ มโน ธัมมธาตุ คือ ธรรมารมณฺ์ มโนวิญญาณธาตุ คือ มโนวิญญาณ^{๗๙}

ลักษณะของธาตุ ๑๘ ย่อมเป็นมีสภาพของตน ไม่ขึ้นกับใคร ไม่อยู่ในอำนาจของผู้ใดทั้งสิ้น สภาพของตนเป็นอย่างไร ก็รักษาสภาพของตนไว้อย่างนั้นเสมอ ไม่เปลี่ยนแปลง เช่น จักขุธาตุมีสภาพใสสมควรที่สีต่าง ๆ มาปรากฏได้ ฉะนั้น จักขุธาตุนี้จะเกิดอยู่กับใครก็ตาม ย่อมมีความใสที่รับสีต่าง ๆ ได้เท่านั้น ความใสของจักขุธาตุไม่สามารถรับเสียง หรือกลิ่น เป็นต้นได้เลย และก็ไม่มีใครสามารถมาใช้อำนาจให้ความใสของจักขุธาตุนี้ รับสิ่งอื่น ๆ ที่นอกไปจากสีได้ ส่วนรูปธาตุมีสภาพแสดงสีให้ปรากฏในทางตา ฉะนั้น รูปธาตุนี้จึงทรงไว้ซึ่งสภาพที่แสดงสีให้ปรากฏเฉพาะในทางตาอย่างเดียว ไม่สามารถแสดงสีให้ปรากฏในทางหู จมูก เป็นต้น

จักขุวิญญาณธาตุทรงไว้ซึ่งสภาพเห็น ฉะนั้น จักขุวิญญาณธาตุจะเกิดกับใครที่ไหนก็ตาม ย่อมมีการเห็นทั้งนั้น จะบังคับไม่ให้เห็น หรือบังคับให้เปลี่ยนการเห็น เป็นการได้ยินเสียงก็เป็นไม่ได้ ดังนี้ เป็นต้น ฉะนั้น สภาพความเป็นอยู่ของธาตุทั้ง ๑๘ เหล่านี้ จึงกล่าวว่าเป็นธรรมชาติที่ทรงไว้ซึ่งสภาพของตน ๆ ไม่มีการเปลี่ยนแปลง

๔. อินทรีย์ ๒๒ อินทรีย์ มีอรรถว่า เป็นเครื่องหมายแห่งความเป็นใหญ่ (จอม) อันผู้เป็นใหญ่ แสดงแล้ว เห็นแล้ว ประกาศแล้ว เสพแล้ว ตามความเหมาะสม เรียกว่า อินทรีย์^{๘๐} หรือความเป็นใหญ่ อินทรีย์ แปลว่า เป็นผู้ปกครอง หมายความว่า สามารถทำให้สภาวะธรรมที่เกิดขึ้น พร้อม

^{๗๘} พระอุตรคณาธิการ (ชวินทร์ สระคำ), จำลอง สารพัตติก ศ.พิเศษ ดร., พจนานุกรม บาลี-ไทย สำหรับนักศึกษา ฉบับปรับปรุงใหม่, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: เรื่องปัญญา, ๒๕๔๖), หน้า ๒๓๐.

^{๗๙} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๒๕/๑๖๑.

^{๘๐} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๑๙/๑๙๗.

กันกับตนนั้น ต้องเป็นไปตามอำนาจของตน เช่น จักขุนทรีย์ ที่เป็นผู้ปกครองในการเห็นนั้น คือ การเห็นที่จะเห็นขึ้นได้ ก็ต้องอาศัยมีจักขุปสาท ถ้าไม่มีจักขุปสาทแล้ว การเห็นก็เกิดขึ้นไม่ได้ และการเห็นได้ไกลก็ดี ไกลก็ดี เห็นได้ชัด ไม่ชัดก็ดี เหล่านี้ ก็เป็นเพราะอำนาจแห่งจักขุปสาทนั่นเอง ถ้าจักขุปสาทมีกำลังดี การเห็นนั้นก็เห็นได้ไกลและชัด และถ้าจักขุปสาทมี กำลังอ่อน การเห็นนั้นก็เห็นไม่ได้ไกล และไม่ชัด เหล่านี้ก็เป็นเพราะจักขุปสาทนั่นเอง มีการกระทำให้เป็นไปตามอำนาจของตนในการปกครองนั้น

ในอินทรีย์อื่น ๆ ก็เช่นเดียวกัน ทุก ๆ อินทรีย์ก็มีหน้าที่ปกครอง คือ กระทำให้สภาวะธรรมต่าง ๆ ที่เกี่ยวเนื่องกันกับตนนั้น ให้เป็นไปตามอำนาจของตน อินทรีย์สามารถ จำแนกได้ ๒๒ ประการ^{๔๑} ดังนี้

- ๑) จักขุนทรีย์ ธรรมชาติที่ผู้ปกครองในการเห็น องค์ธรรม ได้แก่ จักขุปสาท
- ๒) โสตินทรีย์ ธรรมชาติที่ผู้ปกครองในการได้ยิน องค์ธรรม ได้แก่ โสตปสาท
- ๓) ฆานินทรีย์ ธรรมชาติที่ผู้ปกครองในการรู้กลิ่น องค์ธรรม ได้แก่ ฆานปสาท
- ๔) ชิวหินทรีย์ ธรรมชาติที่ผู้ปกครองในการรู้รส องค์ธรรม ได้แก่ ชิวหาปสาท
- ๕) กายินทรีย์ ธรรมชาติที่ผู้ปกครองในการสัมผัส องค์ธรรม ได้แก่ กายปสาท
- ๖) อิตถินทรีย์ ธรรมชาติที่ผู้ปกครองในความเป็นหญิง องค์ธรรม ได้แก่ อิตถิภาวะรูป
- ๗) ปุริสินทรีย์ ธรรมชาติที่ผู้ปกครองในความเป็นชาย องค์ธรรม ได้แก่ ปุริสภาวะรูป
- ๘) ซีวิตินทรีย์ ธรรมชาติที่ผู้ปกครองในการรักษารูป องค์ธรรม ได้แก่ ซีวิตรูปและ

ซีวิตินทรีย์เจตสิก

- ๙) มนินทรีย์ ธรรมชาติที่ผู้ปกครองในการรับอารมณ์ องค์ธรรม ได้แก่ จิตทั้งหมด

๑๐) สุขินทรีย์ ธรรมชาติที่ผู้ปกครองในการเสวยความสุขกาย องค์ธรรม ได้แก่ เวทนาเจตสิก ที่ในสุขสหคตกายวิญญานจิต ๑

๑๑) ทุกخينทรีย์ ธรรมชาติที่ผู้ปกครองในการเสวยความทุกข์กาย องค์ธรรม ได้แก่ ทุกขสหคตกายวิญญานจิต ๑

๑๒) โสมนัสสินทรีย์ ธรรมชาติที่ผู้ปกครองในการเสวยความสุขใจองค์ธรรม ได้แก่ เวทนาเจตสิก ที่ใน โสมนัสสหคตจิต ๖๒

๑๓) โทมนัสสินทรีย์ ธรรมชาติที่ผู้ปกครองในการเสวยความทุกข์ใจ องค์ธรรม ได้แก่ เวทนาเจตสิก ที่ใน โทสมูลจิต ๒

๑๔) อุเบกخينทรีย์ ธรรมชาติที่ผู้ปกครองในการเสวยอารมณ์เป็นกลาง องค์ธรรม ได้แก่ เวทนาเจตสิก ที่ใน อุเบกขาสหคตจิต ๕๕

๑๕) สัทธินทรีย์ ธรรมชาติที่ผู้ปกครองในความเชื่อต่อสิ่งที่ควรเชื่อ องค์ธรรม ได้แก่ ศรัทธาเจตสิก ที่ใน โสภณจิต ๙๑

๑๖) วิริยินทรีย์ ธรรมชาติที่ผู้ปกครองในความเพียร องค์ธรรม ได้แก่ วิริยเจตสิก ที่ใน วิริยสัมปยุตตจิต ๑๐๕

- ๑๗) สตินทรีย์ ธรรมชาติที่ผู้ปกครองในการระลึกชอบ องค์ธรรม ได้แก่ สติเจตสิก

^{๔๑} พระสังฆมณฑลสังฆคัมภีร์ อัมมาจริยะ, ปรมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๓ และปริจเฉทที่ ๗, หน้า ๑๐๕.

ทีไน โสภณจิต ๙๑

๑๘) สมาธิทริย ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการตั้งมั่นในอารมณ์อันเดียว องค์ธรรม ได้แก่ เอกัคคตาเจตสิก ทีไน จิต ๗๒ เว้นอวิริยจิต ๑๖ วิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต ๑

๑๙) ปัญญาทริย ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรู้ตามความเป็นจริง องค์ธรรม ได้แก่ ปัญญาเจตสิก ทีไน ญาณสัมปยุตตจิต ๔๗ หรือ ๗๙

๒๐) อนัญญาตัญญูสามิตินทริย ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรู้แจ้งอริยสัจ ๔ ที่ตนไม่เคยรู้ องค์ธรรม ได้แก่ ปัญญาเจตสิก ทีไน โสตาปัตติมรรคจิต ๑

๒๑) อัญญาทริย ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรู้แจ้งอริยสัจ ๔ ที่ตนเคยรู้ องค์ธรรม ได้แก่ ปัญญาเจตสิก ทีไน มรรคจิตเบื้องบน ๓ และผลจิตเบื้องต่ำ ๓

๒๒) อัญญาตาวินทริย ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรู้แจ้งอริยสัจ ๔ สิ้นสุดแล้ว องค์ธรรม ได้แก่ ปัญญาเจตสิก ทีไน อรหัตตผลจิต ๑

ข้อสังเกตของอินทริย ชื่อว่า เป็นจอม (เป็นใหญ่) เพราะความเป็นผู้ยิ่งใหญ่ที่สุดในกรรมที่เป็นบุคคล และอกุศล ด้วยเหตุที่อินทริยทั้งหลายอันเกิดพร้อมด้วยกรรมนั้น ย่อมแสดงเครื่องหมายความเป็นใหญ่ปรากฏชัดซึ่งกรรมที่เป็นบุคคลและอกุศลก่อน จึงชื่อว่า อินทริย^{๘๒}

๕. ปฏิจจสมุปบาท ๑๒^{๘๓} ปฏิจจสมุปบาท มีองค์ประกอบด้วยสภาวะอาการที่กล่าวว่ามีปฏิขุในธรรมวินัยนี้ ต้องรู้อย่างนี้ว่า เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ ในปฏิจจสมุปบาททั้งหลาย คือ

เพราะอวิชาเป็นปัจจัย	สังขารจึงมี
เพราะสังขารเป็นปัจจัย	วิญญาณจึงมี
เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย	นามรูปจึงมี
เพราะนามรูปเป็นปัจจัย	สฬายตนะจึงมี
เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย	ผัสสะจึงมี
เพราะเวทนาเป็นปัจจัย	ตัณหาจึงมี
เพราะตัณหาเป็นปัจจัย	อุปาทานจึงมี
เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย	ภพจึงมี
เพราะภพเป็นปัจจัย	ชาติจึงมี

เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสจึงมี ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งหมดมีได้ด้วยประการฉะนี้ แต่เพราะอวิชาดับไปไม่เหลือด้วยวิราคะ สังขารจึงดับ

เพราะสังขารดับ	วิญญาณจึงดับ
เพราะวิญญาณดับ	นามรูปจึงดับ
เพราะนามรูปดับ	สฬายตนะจึงดับ
เพราะสฬายตนะดับ	ผัสสะจึงดับ
เพราะผัสสะดับ	เวทนาจึงดับ

^{๘๒} อภิ.ธ. (ไทย) ๓๖/๕๐/๑๔.

^{๘๓} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๕๕/๒๑๙.

เพราะเวหนาดับ	ตัณหาจึงดับ
เพราะตัณหาดับ	อุปาทานจึงดับ
เพราะอุปาทานดับ	ภพจึงดับ
เพราะภพดับ	ชาติจึงดับ

เพราะชาติดับ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสจึงดับ ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งมวลมีได้ด้วยประการฉะนี้ เพราะด้วยเหตุมีประมาณเท่านี้ จึงควรเรียกว่า ภิกษุผู้ฉลาดในปฏิจจสมุปบาท^{๘๔}

๖. อริยสัจ ๔ ได้แก่ ธรรมจักรอันยอดเยี่ยมที่พระพุทธองค์ทรงประกาศแล้ว ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เขตกรุงพาราณสี อันสมณะ พราหมณ์ เทวดา มาร พรหม หรือใคร ๆ ในโลกจะให้หมุนกลับย่อมไม่ได้ เพราะมีองค์ประกอบด้วยการบอก การแสดงการบัญญัติ การกำหนด การเปิดเผย การจำแนก การทำให้ง่าย จึงเรียกว่า อริยสัจ ๔^{๘๕}

อริยสัจ ๔ คือ ความจริง ๔ อย่าง^{๘๖} ที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้นั้น บรรดาปุถุชนทั้งหลายแม้ว่าจะได้ยินได้ฟังก็ตาม แต่สภาพที่เป็นความจริงดังที่พระองค์ทรงแสดงว่า ธรรมนี้เป็นทุกข์ ธรรมนี้เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ ธรรมนี้เป็นเครื่องดับทุกข์ ธรรมนี้เป็นหนทางให้ถึงความดับทุกข์เหล่านี้ ปุถุชนเหล่านั้นย่อมเห็นไม่ลึกซึ้งมั่นคงเหมือนพระอริยเจ้า ดังนั้น ธรรมที่เป็นความจริงตามที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้นั้น จึงได้ชื่อว่า อริยสัจ การจำแนกอริยสัจ ๔ โดย เหตุ ผล และโลกียะ หรือโลกุตตระ คือ

๑) จำแนกโดย เหตุ ผล

(๑) ทุกขสัจจะ เป็น ผล สมุทยสัจจะ เป็น เหตุ

(๒) นิโรธสัจจะ เป็น ผล มรรคสัจจะ เป็น เหตุ

๒) จำแนกโดย โลกียะ หรือ โลกุตตระ

(๑) ทุกขสัจจะและสมุทยสัจจะทั้ง ๒ นี้ เป็นโลกียธรรมและโลกียสัจจะ

(๒) นิโรธสัจจะและมรรคสัจจะทั้ง ๒ นี้เป็นโลกุตตรธรรมและโลกุตตรสัจจะ^{๘๗}

๓) จำแนกโดย วัฏฏะ

(๑) รูปนามทั้ง ๒ ที่เกิดอยู่ในวัฏฏสงสารนี้ ล้วนแต่เป็นทุกข์ ฉะนั้น ทุกขสัจจะนี้จึงเป็นสัจจะที่มีความเป็นอยู่ในวัฏฏสงสาร ชื่อ ปวัตติสัจจะ เป็นสัจจะที่ไม่ดี

(๒) สมุทยสัจจะ เป็นสัจจะที่เป็นเหตุให้ทุกขสัจจะเกิดขึ้น เป็นไปอยู่ในวัฏฏสงสารชื่อว่า ปวัตติเหตุสัจจะ เป็นสัจจะที่ไม่ดีเหมือนกัน^{๘๘}

(๓) นิโรธสัจจะ เป็นสัจจะที่ถอยออกจากวัฏฏทุกข์ ชื่อว่า นิวัตติสัจจะ เป็นสัจจะที่ดี

(๔) มรรคสัจจะ เป็นสัจจะที่เป็นเหตุให้ถึงความถอยออกจากวัฏฏทุกข์ ชื่อว่า นิวัตติเหตุสัจจะ เป็นสัจจะที่ดีเหมือนกัน

^{๘๔} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๒๖/๑๖๔.

^{๘๕} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๗๑/๔๑๖.

^{๘๖} พระสัทธัมมโชติกะ อัมมาจาริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๓ และปริจเฉทที่ ๗, หน้า ๑๕๕.

^{๘๗} ม.ม.อ. (ไทย) ๑๘/๓๓๘/๑๖๑.

^{๘๘} ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๙๒/๕๕๕.

อริยสัจ เป็นธรรมที่ได้ชื่อว่า ทุกข์สัจจะนั้น ย่อมทำให้สัตว์ทั้งหลายได้รับความลำบากสมกับที่ตั้งชื่อไว้ ธรรมที่ได้ชื่อว่า สมุทยสัจจะ ก็ย่อมเป็นเหตุให้ความทุกข์ต่าง ๆ เกิดแก่สัตว์ทั้งหลายสมกับที่ตั้งชื่อไว้ ธรรมที่ได้ตั้งชื่อว่า นิโรธสัจจะ ก็ย่อมเป็นเครื่องที่ทำให้ทุกข์ต่าง ๆ ดับไปสมกับที่ตั้งชื่อไว้ ธรรมที่ได้ชื่อว่า มรรคสัจจะ ก็ย่อมเป็นข้อปฏิบัติให้ถึงซึ่ง ความดับทุกข์สมกับที่ตั้งชื่อไว้

ธรรมดาของสิ่งที่มีชีวิต และไม่มีชีวิตทั้งหลายที่มีอยู่ในโลก เช่น ชาย หญิง สุนัข แมว ต้นไม้ ภูเขา เขียว แดง เป็นต้นเหล่านี้ ก็เป็นความจริงเหมือนกัน แต่ความจริงชนิดนี้ เป็นความจริงตามสมมติของโลก หาใช่เป็นความจริงตามสภาวะไม่ เพราะที่เรียกว่า ชาย หญิง สุนัข แมว เหล่านี้ความจริงแล้ว ก็มีแต่รูปกับนาม ๒ อย่าง รวมกันอยู่เท่านั้น และที่เรียกว่า ต้นไม้ ภูเขา เป็นต้น แท้จริงมีแต่รูปและนาม ฉะนั้น โวหารที่ใช้เรียก เป็นความจริงโดยสมมติ เรียกว่า สมมุติสัจจะเท่านั้น ไม่ใช่ อริยสัจ เพราะมีการเปลี่ยนแปลงตลอดเวลาเป็นธรรมชาติอยู่อย่างนั้นเมื่อมีสติตามกำหนดสิ่งที่ปรากฏขึ้นอย่างต่อเนื่อง วิปัสสนาญาณจะปรากฏขึ้นตามลำดับจะได้กล่าวต่อไป

๒.๘ การกำหนดรู้รูป - นามเพื่อการบรรลุธรรม

ก. การกำหนดรู้รูปนามกับหลักสติปัฏฐาน ๔ หลักการกำหนดรู้ คือ การพิจารณารู้ในธรรมทั้งหลายโดยใช้ฐานทั้ง ๔ เป็นที่ตั้ง ตามคัมภีร์พระไตรปิฎก มหาสติปัฏฐานสูตร กล่าวว่า สติปัฏฐาน แปลว่า ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งสติ หรือการปฏิบัติมีสติเป็นประธาน การกำหนดรู้รูป รู้นาม ได้ต้องอาศัยการพิจารณาจากฐานทั้ง ๔ มี ดังนี้

๑. การพิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ
๒. การพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้
๓. การพิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้
๔. การพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้^{๘๙}

จากข้อความนี้ “การพิจารณาเห็น” คือ การกำหนดรู้ การกำหนดรู้ หมายถึง การใส่ใจ การนึกในใจ การพูดในใจ พร้อมกับอาการที่เกิดขึ้นทางกาย และใจ ให้ได้ปัจจุบันไม่ก่อนไม่หลังกับอาการที่เกิดขึ้น คือ กำหนดและรู้อาการไปพร้อม ๆ กัน คือ การมีสติระลึกอย่างมั่นคงในกองรูป จิต และสภาวะธรรม โดยการระลึกครั้งนี้ ต้องมีสติเป็นที่ตั้ง และต้องไม่ใช่มีสติเพียงอย่างเดียวยังต้องมีธรรมอื่นร่วมด้วยได้แก่ ความเพียรหรือวิริยะและปัญญา พระพุทธองค์จึงตรัสธรรมอีก ๓ ประการที่เกิดร่วมกับสติ คือ อาตปปี สติมา สมปะชาโน นอกจากธรรมทั้ง ๓ ประการนี้ พระพุทธองค์กล่าวถึงสมาธิไว้ โดยการกำหนดรู้รูปนาม ตามฐานทั้ง ๔ เพราะสมาธิเกิดต่อจากการมีสติที่ต่อเนื่องทำให้เกิดเป็นปัญญานั้นเอง

๑. กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน การตั้งสติกำหนดพิจารณากาย พิจารณาเห็นกายในกาย มีความเพียร มีความรู้สึกตัว มีความระลึกอยู่ตลอดเวลา ทำลายความยินดียินร้ายในโลกนี้ได้ การพิจารณาเห็น

^{๘๙} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๐๑.

ภายในกาย หมายถึง การพิจารณาเห็นการเกิดขึ้นของภายในสภาวะต่าง ๆ ๖ ลักษณะ คือ

๑) การพิจารณากำหนดลมหายใจเข้าออก (อานาปานบรรพ) พิจารณาเห็นการเกิดขึ้นและดับไปของลมหายใจเข้าออก โดยไม่มีการกลั่นลมหายใจ เพียงแต่เฝ้าตามดู เรียกอีกชื่อหนึ่งว่า อานาปานสติ

๒) การพิจารณากำหนดอิริยาบถใหญ่ (อิริยาพลบรรพ) คือ การยืน การเดิน การนั่ง และการนอน เป็นการพิจารณาเห็นภายในลักษณะของอิริยาบถใหญ่

๓) การพิจารณากำหนดอิริยาบถย่อย (สัมปชัญญบรรพ) คือ การคู้เข้า การเหยียดออก การเคี้ยว การดื่ม เป็นการพิจารณาเห็นภายในลักษณะของความรู้สึกตัวที่ละเอียดขึ้น

๔) การพิจารณากำหนดอาการ ๓๒ (ปฏิกุลมณสิการบรรพ) คือ การพิจารณาเห็นภายในลักษณะแยกแยะให้เห็นส่วนต่าง ๆ ในร่างกายด้วยความไม่สะอาด ไม่สวยงาม เช่น ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ กระดูก เป็นต้น

๕) การพิจารณากำหนดธาตุทั้ง ๔ ในร่างกาย (ธาตุมนสิการบรรพ) คือ การพิจารณาเห็นภายในลักษณะการอาศัยซึ่งกันและกัน ของธาตุทั้ง ๔ กล่าวคือ ดิน น้ำ ลม ไฟ เท่านั้น

๖) การกำหนดพิจารณาศพ (นวสิวทิกการบรรพ) คือ การพิจารณาภายในลักษณะการผุพังการดับสลายไปของร่างกาย^{๙๐}

กาย หมายถึง การตามรู้ในกองรูป ด้วยการแสดงฐานะแห่งการตามรู้ในกองรูป มิใช่ตามรู้ในเวทนา จิต หรือสภาวะธรรม แสดงอาการของการตามรู้ว่า เป็นกองรูป ที่ไม่ใช่บุคคล เรา ของเรา ดังนั้น การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาด้วยการกำหนดรู้กองรูป คือ การตามรู้สภาวะเกิดขึ้นในกองรูป ในหมวดอานาปานบรรพ กล่าวคือ การตระหนักถึงการเกิดลมหายใจเข้าออก การตามรู้สภาวะดับไปในกองรูป การตระหนักถึงการดับของลมหายใจในขณะที่หายใจเข้าสุดและหายใจออกสุด ในหมวดอิริยาพลบรรพ เป็นการตามรู้กองรูปสลับกันไปด้วยการกำหนดรู้อิริยาบถอันเกิดด้วยกายนี้ นับตั้งแต่การเดิน ยืน นั่ง ไปกระทั่งนอน ที่เคยสำคัญว่า เป็น เรา เป็นของ ๆ เรา ต้องกำหนดรู้ว่าสักแต่ว่า เป็น สภาวะธรรมหนึ่งเท่านั้น เช่น การเกิดเป็นสภาวะเบา หนัก เย็น ร้อน อ่อน แข็ง และกิริยาเดินก็มีความเกิดขึ้นและดับไปเป็นธรรมดา

ในหมวดสัมปชัญญะ คือ การตามรู้กองรูปสลับกันไปว่า การตามรู้กองรูปภายใน ตามรู้กองรูปภายนอก ตามรู้สภาวะเกิดดับในกองรูป มีสติตามรู้ว่า มีเพียงกองรูป สักแต่ว่า เป็นเพียงกองรูป ผู้ปฏิบัติย่อมไม่ถูกค้นหาและทิวเข้าอิงอาศัย และไม่ถือมั่นอะไรในโลก ในหมวดปฏิกุลมณสิการบรรพ คือ การกำหนดรู้ว่า กองรูปเป็นสิ่งปฏิกุศล เป็นสิ่งที่ไม่สะอาด ไม่สวยงาม ด้วย สี สันฐาน กลิ่น ที่อาศัยและที่ตั้ง การพิจารณาเท่านั้นเป็นเพียงสมณะส่งผลให้บรรลุเพียงปฐมฌาน เมื่อจะยกจิตเข้าสู่วิปัสสนาด้วยการกำหนดรู้จิต เมื่อนั้นพลังปัญญาจะหยั่งเห็นความเกิดดับของ รูปธรรมและนามธรรม

จิต ในธาตุมนสิการบรรพก็มีนัยเดียวกัน คือ กำหนดรู้ลักษณะของธาตุเป็นหลัก ผู้ปฏิบัติย่อมมีปัญญาหยั่งเห็นความเกิดดับของสภาวะแข็ง หรืออ่อน หลังจากนั้นย่อมเห็นเหตุปัจจัยของรูปว่า ต้นเหตุและอุปาทาน กรรมเป็นเหตุให้เกิดรูป ส่วนอาหารเป็นเหตุอุปถัมภ์ในปัจจุบัน ถ้าปราศจากเหตุ

^{๙๐} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓-๓๗๔/๓๐๑-๓๑๓.

ในอดีตอวิชา ^{๔๑} และเหตุในปัจจุบัน รูปย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ และต่อมาจึงจะเห็นความเกิดดับอย่างรวดเร็วรูปและนาม ที่กำหนดรู้ การกำหนดรู้ดังกล่าว ทำให้ผู้ปฏิบัติไม่ถูกตัณหาและทิฐิอิงอาศัยโดยมีกายเป็นเหตุ ส่วนในหมวดของนวิสวาทิการรพ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา เมื่อกำหนดรู้สภาวะธรรมปัจจุบันที่ปรากฏชัดทางทวาร ๖ เมื่อพิจารณาซากศพแล้วน้อมมาสู่ตน รับรู้สภาวะเกิดดับของสิ่งที่พบเห็นอยู่ การกำหนดรู้ความเกิดดับของนาม ที่กำหนดรู้นี้มีอารมณ์นั้นเป็นปรมัตถ์อย่างแท้จริง

๒. เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน การตั้งสติกำหนดพิจารณาเวทนา พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลาย มีความเพียร มีความรู้สึกตัว มีความระลึกละเอียดตลอดเวลา ทำลายความยินดีในร้ายในโลกนี้ได้ เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน คือ การพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนา ^{๔๒} การมีสติกำหนดรู้ในความรู้สึกสุข หรือทุกข์ขณะกำลังเกิดขึ้นว่า สุขหรือทุกข์ เมื่อรู้สึกว่าจะไม่สุขไม่ทุกข์ ก็รู้ชัดแก่ใจ หรือสุขหรือทุกข์ เกิดขึ้นจากอะไรเป็นมูลเหตุ เช่น เกิดจากเห็นรูป หรือได้ยินเสียง หรือได้กลิ่น หรือได้สัมผัส หรือได้สัมผัส หรือเมื่อรู้สึกเจ็บ หรือปวด หรือเมื่อย หรือเสียใจ แค้นใจ อิจฉา ฯลฯ ก็มีสติกำหนดรู้ชัดว่า กำลังรู้สึกเช่นนั้นอยู่

ในการกำหนดรู้รูปนาม ด้วยการพิจารณาเวทนาเป็นฐาน เป็นการกำหนดรู้เวทนาสลับกัน เช่น ตามรู้เวทนาภายใน เวทนาภายนอกกว่า เป็นเวทนาอยู่บ้าง ตามรู้สภาวะ คือ ความเกิดขึ้น ความดับลงในเวทนาอยู่บ้าง เมื่อผู้ปฏิบัติกำหนดรู้อย่างนี้ สติย่อมปรากฏมีเพียงเวทนาเพื่อปัญญาและการระลึกรู้ยิ่ง ๆ ขึ้นไปเท่านั้นและผู้ปฏิบัติจะไม่ถูกตัณหาและทิฐิเข้าครอบงำ การกำหนดรู้เวทนานี้ เป็นการกำหนดรู้ว่า มีเพียงอาการปวดที่เป็นนาม ที่รับรู้ว่าเป็นปวดแต่รูป กายไม่ได้ปวด ดังนั้นอาการปวดนั้นไม่ใช่ตัวเราไม่ใช่ของเรา ดังนั้น จึงทำให้ผู้ปฏิบัติละสักร่างกายทิฐิลงได้ ด้วยการกำหนดรู้ อาการปวดและนาม ที่ตามรู้ว่า เป็นคนละส่วนกัน ต่อจากนั้นผู้ปฏิบัติจะเกิดปัญญาหยั่งเห็นความเกิดดับอย่างรวดเร็วของอาการปวดและนามที่ตามรู้ ปัญญาที่เกิดขึ้นจึงจัดว่า เป็นปัญญาที่หยั่งเห็นไตรลักษณ์และสามารถบรรลุมรรค ผล นิพพานได้ในที่สุด

๓. จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน การตั้งสติกำหนดพิจารณาจิต พิจารณาเห็นจิตในจิต ^{๔๓} มีความเพียร มีความรู้สึกตัว มีความระลึกละเอียดตลอดเวลา ทำลายความยินดีในร้ายในโลกนี้ได้ จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน คือ การพิจารณาเห็นจิตในจิต เป็นการพิจารณา กำหนดรู้อาการที่ปรากฏในจิต กำหนดรู้ว่า จิตมีรากะ โทสะ และโมหะ ความหดหู่ ความฟุ้งซ่าน ความสงบ ความไม่สงบ ฯลฯ ก็รู้ชัดว่า จิตมีอารมณ์อย่างนั้น ๆ ตามความเป็นจริง

การกำหนดรู้รูป นามโดยใช้ จิตเป็นฐานนั้นเป็นการตามรู้จิตสลับกัน ด้วยการกำหนดรู้จิตภายใน จิตภายนอกกว่า เป็นจิตอยู่บ้าง กำหนดรู้สภาวะความเกิด ความดับลงในจิตอยู่บ้าง เมื่อกำหนดรู้จิตว่า มีเพียงอาการฟุ้งและจิตที่กำหนดรู้จะรู้สึกว่าจะอาการฟุ้งนี้ไม่ใช่ ส่วนหนึ่งของเรา รูปไม่มีเราอยู่ในอาการนี้ เพราะรู้ว่า มีเพียงอาการฟุ้ง และนามที่กำหนดรู้จะไม่มีความตัวตน ต่อจากนั้นจะเกิดปัญญา

^{๔๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, หน้า ๑๕๘.

^{๔๒} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๐/๓๑๓-๓๑๔.

^{๔๓} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๑/๓๑๔-๓๑๕.

รู้แจ้งความเกิดดับอย่างรวดเร็วของการฟัง และจิตที่กำหนดรู้ ผู้กำหนดรู้รูปรูปนาม โดยใช้จิตเป็นฐานนี้ ได้ผู้ปฏิบัติจะปราศจากความยึดมั่นในอุปาทานชั้น

๔. ฌมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน การตั้งสติกำหนดพิจารณาธรรม พิจารณาเห็นธรรมในธรรม ทั้งหลาย มีความเพียร มีความรู้สึกตัว มีความระลึกลอยอยู่ตลอดเวลา ทำลายความยินดียินร้ายในโลกนี้ได้ การกำหนดรู้รูปรูปนาม ในหมวดธรรมมานุปัสสนานี้เป็นการกำหนดรู้ทั้งรูปรูปและนาม รวมทั้งสิ่งอื่นภายนอกที่ล้วนเป็นสภาวะธรรม เป็นการกำหนดรู้กายใจรวมทั้งสิ่งอื่นภายนอกที่ล้วนเป็นสภาวะธรรม ไม่มีหญิง ไม่มีชาย ไม่มีบุคคล ตัวตน เราเขา โดยมองเห็นว่ารูปเป็นเพียงที่ประชุมของธาตุ ไม่ยึดติดว่าเป็นของใคร มีเพียงสภาวะธรรมทางกายและใจ ที่เกิดขึ้น ดับไปตามเหตุปัจจัยเท่านั้น

ฌมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน คือ การพิจารณาเห็นธรรมในธรรม เป็นการใช้สติกำหนดรู้ สภาวะธรรมที่เกิดขึ้นในจิตของตน ในการพิจารณาธรรมนั้น พระพุทธองค์ได้ทรงแสดงธรรมที่ฟัง พิจารณาไว้ ๕ หมวด ได้แก่

๑) การพิจารณาธรรม ที่เรียกว่า นิรวณ ๕ คือ การใช้สติกำหนดรู้สภาวะธรรมที่เป็น เครื่องกั้นขวางจิต^{๙๔} ตามดูสภาวะธรรมนั้น เห็นถึงความเกิดขึ้น ตั้งอยู่และดับไป ของสภาวะธรรมนั้น เมื่อมีสติ และโยนิโสมนสิการ พิจารณาโดยแยบคาย ย่อมเห็นถึงความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ และความไม่มีตัวตนที่เที่ยงแท้ ย่อมปล่อยวาง จางคลายจากสภาวะธรรมนั้นได้

๒) พิจารณาธรรม ที่เรียกว่า ชั้น ๕ คือ การใช้สติกำหนดรู้สภาวะธรรมอันได้แก่ ชั้น ทั้ง ๕^{๙๕} ที่เป็นเครื่องยึดมั่นถือมั่น ตามดูสภาวะธรรมนั้น เห็นถึงความเกิดขึ้นและดับไป ของสภาวะธรรมนั้น เมื่อมีสติและโยนิโสมนสิการ พิจารณาโดยแยบคาย ย่อมเห็นถึงความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ และความไม่มีตัวตนที่เที่ยงแท้ ย่อมปล่อยวาง จางคลายจากสภาวะธรรมนั้นได้

๓) การพิจารณาธรรม ที่เรียกว่า อายุตนะ ๑๒ คือ การใช้สติกำหนดรู้สภาวะธรรมที่เกิดขึ้นจากอายตนะภายใน ๖ และอายตนะภายนอก ๖^{๙๖} รู้ชัดถึงความเกิดขึ้นของสังโยชน์โดยอาศัย อายตนะภายในและภายนอกอันใดนั้น ตามดูสภาวะธรรมนั้น ตามความเป็นจริง เห็นถึงความเกิดขึ้น และดับไป ของสภาวะธรรมนั้น เมื่อมีสติและโยนิโสมนสิการ พิจารณาโดยแยบคาย ย่อมเห็นถึงความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ และความไม่มีตัวตนที่เที่ยงแท้ ย่อมปล่อยวาง จางคลายจากสภาวะธรรมนั้นได้

๔) การพิจารณาธรรม ที่เรียกว่า โพชฌงค์ ๗ คือ การมีสติกำหนดรู้ในความมีอยู่ของ โพชฌงค์ ข้อใดข้อหนึ่งในขณะใดขณะหนึ่ง^{๙๗} ก็กำหนดรู้ชัดว่า มีอยู่ เมื่อไม่มีอยู่ก็กำหนดรู้ว่า ไม่มีอยู่ เมื่อกำหนดสติได้ชัดเจนยิ่งขึ้น อาศัยโยนิโสมนสิการ พิจารณาโดยแยบคายแล้ว จะพิจารณากำหนดรู้ ได้ว่าเหตุที่ทำให้เกิดขึ้นของโพชฌงค์นั้น ๆ สิ่งใด รู้ชัดภายในถึงเหตุนั้น

^{๙๔} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๒/๓๑๖-๓๑๗.

^{๙๕} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๓/๓๑๘-๓๑๙.

^{๙๖} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๔/๓๑๙-๓๒๑.

^{๙๗} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๕/๓๒๑-๓๒๓.

๕) การพิจารณาธรรม ที่เรียกว่า อริยสัจ ๔ คือ การมีสติกำหนดรู้ในทุกข์ สมุทัย นิโรธ และมรรค^{๙๘} พิจารณาเห็นความเกิดขึ้นและความดับไป ของสภาวะธรรมนั้น โดยอาศัยสติและโยนิโสมนสิการ พิจารณาโดยแยกกาย รู้เท่าทันสภาวะธรรมนั้น ๆ ตามความเป็นจริง ย่อมเห็นถึงความไม่เที่ยง ความทุกข์ ความไม่มีตัวตนที่เที่ยงแท้ให้ยึดมั่นถือมั่นได้ เมื่อพิจารณาโดยแยกกายแล้วย่อมปล่อยวาง จางคลายจากตัณหาและทิฏฐิ ปล่อยวางจากความยึดมั่นถือมั่นได้

การกำหนดรู้รูปนามในหมวดธรรมมานุปีสนานี้เป็นการกำหนดรู้ที่ ทั้งรูปและนาม รวมทั้ง สิ่งอื่นภายนอกที่ล้วนเป็นสภาวะธรรม เป็นการกำหนดรู้กายใจรวมทั้งสิ่งอื่นภายนอกที่ล้วนเป็นสภาวะธรรม ไม่มีหญิง ไม่มีชาย ไม่มีบุคคล ตัวตน เราเขา โดยมองเห็นว่า รูปเป็นเพียงที่ประชุมของธาตุ ไม่ยึดติดว่า เป็นของใคร ด้วยการกำหนดรู้สภาวะธรรมภายใน สภาวะธรรมภายนอกว่า เป็นธรรมอยู่บ้าง กำหนดรู้ สภาวะความเกิดขึ้นและสภาวะความดับในสภาวะธรรม เมื่อกำหนดรู้อย่างนี้ผู้ปฏิบัติจะมีสติและปัญญา ยิ่ง ๆ ขึ้นไป จะไม่ถูกตัณหาและทิฏฐิเข้าครอบงำ เพื่อละความยึดมั่นถือมั่นทั้งปวงได้

ข. การกำหนดรู้รูปนามกับวิสุทธิ ๗ การกำหนดรู้ รูป นาม ในการปฏิบัติวิปัสสนากาวานา นับว่ามีความสำคัญเป็นอย่างยิ่งที่จะทำให้ผู้ปฏิบัติสามารถบรรลุธรรมได้ ผู้วิจัยศึกษาไว้ ดังนี้

๑. สีตวิสุทธิ^{๙๙} หมายถึง ความบริสุทธิ์ของศีล คือ ปาติสฐิติศีล ๔ อย่าง ได้แก่ ปาติโมกข์สวรศีล การสำรวมในพระปาฏิโมกข์ อินทริยสวรศีล ศีลที่สำรวมอินทริย์ ๖ อาชีวาปาสฐิติศีล ศีลที่มีอาชีวะบริสุทธิ์ ปจฺจยสนฺนิสฺสิตศีล ศีลที่อาศัยปัจจัย ๔ เมื่อความสำรวมในปาฏิโมกข์บริสุทธิ์แล้ว ศีลบริสุทธิ์ ถือเป็นบาท เป็นฐานของการปฏิบัติวิปัสสนากาวานา ทำให้เกิดเป็นสมาธิและปัญญา ปาติสฐิติศีล ๔ อย่างนี้ หากผู้ปฏิบัติขาดตกบกพร่องในข้อใดต้องแก้ไข มิฉะนั้นจะส่งผลที่เรียกว่า เป็นอันตรายสำหรับการปฏิบัติวิปัสสนากาวานา

๒. จิตตวิสุทธิ หมายถึง การชำระจิตใจของผู้ปฏิบัติให้ปราศจากมลทินเครื่องเศร้าหมอง คือ นิวรณ์ให้สงบลงได้ จึงเรียกว่า จิตตวิสุทธิ องค์ธรรม ได้แก่ เอกัคคตาเจตสิก จิตตวิสุทธิ ได้แก่ สมาธิ ๒ อย่าง คือ อุปจารสมาธิ ได้แก่ สมาธิที่เข้าไปใกล้เฉียดต่อฌานและอัปนาสมาธิ ได้แก่ สมาธิที่ยัง ฌานให้เกิดขึ้น ผู้บำเพ็ญสมถกาวานาสามารถปราบนิวรณ์ได้ ก็ได้ชื่อว่า เข้าถึงจิตตวิสุทธิ ส่วนในวิสุทธิ มรรคอรรถกถา แสดงว่า อุปจารสมาธิพร้อมด้วยสมาบัติ ๘ เรียกว่า จิตตวิสุทธิ ในที่นี้คำว่า อุปจารสมาธิ คือ กามาวจรสมาธินั้นเองยังไม่ถึงฌาน ขณิกสมาธินั้นเอง โดยชื่อว่า “อุปจาร” และเรียกกันมีฐานที่ทำให้เกิดขณิกสมาธินั้นว่า “อุปจารกรรมฐาน” ไว้ในอรรถกถานั้นด้วย เพราะฉะนั้น ควรเห็นว่า ถึงแม้ ขณิกสมาธิที่สามารถข่มนิวรณ์ทั้งหลายได้ ก็มีทางจะเรียกว่า “อุปจาร” และ “จิตตวิสุทธิ” ได้เหมือนกัน จริงอยู่ โยคีผู้เป็นสุทรวิปัสสนายานิก มิได้ทำให้อุปจารสมาธิ หรืออัปนาสมาธิเกิดขึ้นเลย เจริญวิปัสสนา แต่เพียงอย่างเดียวก็ยากที่จะเข้าถึงจิตตวิสุทธิได้

๓. ทิฏฐิวินิวิธาน หมายถึง การกำหนดรู้รูปนาม ตามความเป็นจริง ด้วยสามัญญลักษณะ ๑ เป็นรส ๑ เป็นปัจจุภูฏฐาน ๑ เป็นปทัฏฐาน ๑ อธิบายว่า ลักษณะ คือ รู้ลักษณะของรูปนาม รส คือ รู้หน้าที่กิจ

^{๙๘} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๖-๔๐๓/๓๒๔-๓๓๘.

^{๙๙} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๕๗/๒๗๗-๒๗๘.

ของรูปนาม ปัจจุปัฏฐาน คือ ฐัผลของรูปนาม และปทัฏฐาน คือ ฐัเหตุที่ใกล้ชิดของนามรูป^{๑๐๐} ทิฏฐิวิสสุทโธงค์ธรรม ได้แก่ ปัญญาไตรยเจตสิก คือ ญาณที่ ๑ เพราะสามารถทำให้ผู้ปฏิบัติละจากสักรายาทิฏฐิลงได้

ญาณที่ ๑ นามรูปปริจเฉทญาณ เมื่อปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาด้วยการกำหนดสภาวะธรรมอย่างชัดเจน ไม่ขาดสาย จะทำให้เกิดปัญญาเห็นสังขารทั้งหลายตามเป็นจริงว่า มีเพียงรูปกับนาม สามารถแยกรูปออกจากกันได้เป็นส่วน ๆ เช่น การพองขึ้นของท้องเป็นอย่างหนึ่ง การยุบลงของท้องเป็นอย่างหนึ่ง การเหยียดเป็นอย่างหนึ่ง การคู้เป็นอย่างหนึ่ง การยกเท้าเป็นอย่างหนึ่ง การก้าวเท้าก็เป็นอีกอย่างหนึ่ง ไม่ปะปนกัน สามารถแยกนามออกเป็นส่วน ๆ เช่น ความรู้อาการพองขึ้นของท้องเป็นอย่างหนึ่ง ความรู้อาการยุบลงของท้องเป็นอย่างหนึ่ง สามารถแยกรูปและนาม ออกจากกันได้ เช่น การพองขึ้นของท้องกับความรู้อาการพองขึ้นของท้องเป็นคนละอย่างกัน เป็นต้น

ในคัมภีร์นามรูปปริจเฉทอรรถกถานั้น พระอนุรุธาจารย์อธิบายว่า ลักษณะของจิต (นาม) คือ รับรู้อารมณ์ อาการที่จิตเป็นประธานหรือไปก่อนนั้นเรียกว่า รสของจิต อาการที่จิตดวงหนึ่งดับต่อดวงหนึ่งเรียกว่า ปัจจุปัฏฐาน เป็นธรรมชาติที่ใกล้ชิดกับเจตสิกและหทัยวัตถุรูป เรียก ปทัฏฐาน ส่วนรูปนั้นปฐวีธาตุมีลักษณะ แข็งหรืออ่อน เป็นที่ตั้งของรูปเป็นสหชาติ เรียกว่า รส อาการย่อมรับรูปอื่น ๆ เรียกว่า ปทัฏฐาน เมื่อผู้ปฏิบัติสามารถพิจารณากำหนดรู้รูปนามและมีปรีชาญาณแยกรูป แยกนามได้ ด้วยอาการอย่างนี้แล้วเกิดความเห็นที่ถูกต้องว่า สิ่งทั้งปวง ก็มีแต่รูปนามเท่านั้น นอกนั้นไม่มี ก็สามารถละความยึดถือในขั้น ๕ ของตนได้

๔. กังขาวิตรณวิสสุทโธ กังขาวิตรณวิสสุทโธ ได้แก่ การกำหนดรู้ปัจจัยแห่งรูปนาม เป็นญาณที่สามารถรู้เหตุแห่งรูปนาม ทั้งสอง คือ รูปสมุทัยเป็นเหตุของรูป สังขารเป็นเหตุของนาม เหตุของรูปนามทั้งสองอย่างนั้น เมื่อผู้ปฏิบัติเข้าใจได้ถูกต้องก็สามารถก้าวพ้นความสงสัยได้ องค์ธรรมของ กังขาวิตรณวิสสุทโธ ได้แก่ ปัญญาไตรยเจตสิก^{๑๐๑}

ญาณที่ ๒ ปัจจยปริคคหญาณ เมื่อนามรูปปริจเฉทญาณมีความแก่กล้า ผู้ปฏิบัติจะเห็นเหตุและปัจจัยของรูปนาม เช่น ในเวลาคู้แขน ก่อนที่จะคู้แขนจะปรากฏจิตที่อยากจะคู้ก่อน (เหตุ) แล้วจึงเกิดการคู้แขนขึ้น (ผล) หรือขณะก้าวเท้า ย่อมเกิดจิตที่อยากจะก้าวเท้าก่อน (เหตุ) แล้วจึงเกิดการก้าวเท้าตามมา (ผล) เมื่อผู้ปฏิบัติรู้ชัดเช่นนี้ย่อมกำหนดจิตที่อยากจะก้าวเท้าก่อน (กำหนดเหตุ) แล้วจึงกำหนดอาการที่เท้าก้าวไปข้างหน้า (กำหนดผล)

ทางทวารมีดวงตาเป็นต้น เมื่อรูปปรากฏทางตา (เหตุ) จิตที่คิดจะดูย่อมเกิดขึ้น (ผล) จึงเกิดการดู (เป็นผลของจิตที่คิดจะดู) ถ้าไม่มีอารมณ์คือ รูป จิตที่คิดจะดูย่อมไม่เกิดขึ้น ในส่วนของเวทนาทั้งหลาย ขณะที่ผู้ปฏิบัติกำหนดเวทนาอยู่นั้น เวทนาชนิดอื่นย่อมเกิดขึ้นในที่อื่นต่อไปเรื่อย ๆ เมื่อตามกำหนดเวทนาอย่างต่อเนื่องอยู่นั้น ย่อมเห็นความเกิดขึ้นของเวทนาและของสภาวะธรรมอื่น ๆ ด้วย แต่ตอนดับไปจะเห็นไม่ชัดเจน ทำให้ผู้ปฏิบัติเข้าใจได้ว่า เมื่อมีอารมณ์ใดปรากฏขึ้นมา จิตย่อมเกิดขึ้น ถ้าไม่มีอารมณ์จิตย่อมไม่เกิดขึ้น ย่อมอนุมานได้ว่า บางครั้งรูปเป็นเหตุ นามเป็นผล บางครั้งนามเป็นเหตุ รูปเป็นผล เพราะเหตุปัจจัยคือ อวิชชา ตัณหา กรรม มีอยู่ รูปนาม จึงเป็นไปได้ มีแต่รูปนามที่เป็นปัจจัย

^{๑๐๐} พระภิกษุทันตอาสาเถระ, วิปัสสนาที่ปณีฎีกา, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ พีแอนด์ โฟร์, ๒๕๒๖), หน้า ๑๒๗.

^{๑๐๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๓.

และรูปนาม ที่เกิดจากปัจจัยเท่านั้น นอกจากนี้ไม่มีบุคคลผู้กระทำการเหยียด การคู้ หรือเสวยเวทนา เป็นต้น ย่อมมีความสิ้นสงสัยในความเป็นเหตุเป็นผลซึ่งกันและกันของรูปกับนาม ตั้งแต่อดีต ปัจจุบัน และอนาคต ความรู้เช่นนี้เป็นความรู้ที่บริสุทธิ์ และสิ้นความสงสัยเรียกว่า กังขาวิตรณวิสุทธิ

การไม่มีความสงสัย ๑๖ ประการ ผู้ปฏิบัติมีความเชื่อความเกิดดับของรูปนาม ในอดีต แล้วไม่สงสัย เพราะมีความสามารถที่จะรู้ได้ทั้งเหตุและผลของรูปนาม เมื่อบำเพ็ญวิปัสสนาภาวนาจน บรรลุญาณที่ ๒ คือ ปัจจยปริคคหญาณนี้แล้วก็จะหายสงสัยจึงได้ชื่อว่า กังขาวิตรณวิสุทธิ

ญาณที่ ๓ สัมมสนญาณ เมื่อปัจจยปริคคหญาณแก่กล้า ผู้ปฏิบัติจะสามารถกำหนดเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุดของอารมณ์ที่เกิดขึ้นได้ เช่น เมื่อกำหนดอาการพองของท้องสิ้นสุดลง ย่อมรู้ชัดการเกิดขึ้นของอาการยุบของท้อง หรือเมื่อกำหนดสภาวะการยกเท้าจนสิ้นสุดลง ย่อมรู้ชัดการเกิดขึ้นของอาการย่างเท้า เมื่อกำหนดอาการย่างเท้าสิ้นสุดลง ย่อมรู้ชัดการเกิดขึ้นของการวางเท้าลง แม้ในเรื่องของ เวทนาที่กำลังกำหนดอยู่สงบลง ย่อมรู้ชัดเวทนาใหม่อีกอย่างหนึ่งที่เกิดขึ้น เมื่อเห็นว่าอารมณ์ที่กำหนด ทุกอย่างเป็นไตรลักษณ์ คือ ไม่เที่ยง เพราะเสื่อมสิ้นไป เป็นทุกข์ เพราะเกิดขึ้นแล้วแตกดับทำลายไป ทั้ง กำหนดเห็นว่าอารมณ์เป็นเพียงสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นไม่มีอัตตา ไม่เป็นอิสระ ไม่ได้เกิดขึ้นตามอำนาจของตน แต่เกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัยแล้วแตกทำลายไป การรู้ชัดเช่นนี้ เรียกว่า ปัจจกขสัมมสนญาณ คือ ความรู้ด้วยการกำหนดเห็นโดยประสบการณ์

ญาณที่ ๔ อุทยัพพญาณ^{๑๐๒} เมื่อสัมมสนญาณแก่กล้า ผู้ปฏิบัติสามารถกำหนดรูปนาม ได้อย่างเป็นปัจจุบัน คือ พร้อมเพรียง ไม่ก่อน หรือหลังซึ่งกันและกัน สถิตจะมีอนุภาพและมีกำลังมาก สามารถกำหนดรูปนาม ที่เกิดขึ้นในจิตอย่างคล่องแคล่วว่องไว คล้ายกับว่า รูปนามปรากฏขึ้นมาให้ กำหนดเองโดยอัตโนมัติและมีความรู้สึก ว่า รูปกับนามที่สติไม่สามารถระลึกได้นั้นไม่มี เมื่อกำหนดอย่างต่อเนื่องต่อไป ปัญญาย่อมเข้มแข็งว่องไว สามารถแยกรูปและนามออกเป็นส่วน ๆ ได้อย่างชัดเจน เปรียบเหมือนการตัดไม้ฝ่อออกเป็นท่อน ๆ ด้วยมีดที่ลับไว้มัดแล้ว จะมีความรู้สึก ว่า รูปและนามที่ไม่สามารถ กำหนดได้ไม่มี เมื่อผู้ปฏิบัติเข้าสู่ตรุนอุทยัพพญาณ (อุทยัพพญาณอย่างอ่อน) จะมีสิ่งที่เกิดขึ้นเรียกว่า วิปัสสนูปกิเลส (สิ่งที่ทำให้วิปัสสนาหม่นหมอง) เป็นผลให้ผู้ปฏิบัติเกิดความลุ่มหลง และปฏิบัติผิดพลาด บางครั้งถึงกับยึดว่าตนเองได้บรรลุมรรค ผล แล้วก็ได้

๕. มัคคามัคคญาณทัศนวิสุทธิ ในขณะที่กำหนดอารมณ์อย่างต่อเนื่องต่อไป ผู้ปฏิบัติ สามารถระลึกได้ด้วยตนเองก็ตาม หรือฟังผู้อื่นแนะนำก็ตามว่า วิปัสสนูปกิเลสทั้ง ๑๐ ประการ มีแสงสว่าง เป็นต้น ไม่ใช่ทางที่ถูก การชื่นชมยินดีในอุปกิเลสนั้น ก็ไม่ใช่ทางที่ถูกเช่นกัน ทำให้ผู้ปฏิบัติ สามารถพิจารณาได้ว่า สิ่งที่เกิดขึ้นเป็นผลที่เกิดจากการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาเท่านั้น กิจที่จะต้องทำ ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาไม่ใช่มีเพียงเท่านี้ ต้องกำหนดอารมณ์ต่อไปอีกจึงจะเป็นทางที่ถูก เมื่อ ตัดสินใจได้ เช่นนี้แล้ว เริ่มกำหนดอารมณ์ตามที่ปรากฏอย่างจดจ่อ ไม่ขาดสาย ย่อมผ่านพ้นอุปกิเลส ได้ เหลือแต่ ความรู้เห็นการเกิดดับของอารมณ์เท่านั้น กำหนดแล้วดับไปในทันที ทั้งยังรู้ชัดว่าอารมณ์ ย่อมดับไปในที่นั้น ๆ ไม่มีการเคลื่อนย้ายไปที่อื่น เช่นนี้ย่อมได้ชื่อว่า บรรลุถึงพลวอุทยัพพญาณ สงเคราะห์เน มัคคามัคคญาณทัศนวิสุทธิ ความบริสุทธิ์อันรู้ว่าทาง หรือไม่ใช่ทาง

^{๑๐๒} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธทาสภิกขุ (อาจ อาสภมหาเถระ), พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, หน้า ๑๐๗๒.

๖. ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ ได้แก่ วิปัสสนาญาณ ๙ ของผู้ปฏิบัติที่ผ่าน วิปัสสนูปกิเลส ๑๐ มาได้ ด้วยการเห็นพระไตรลักษณ์ติดต่อกันมาตั้งแต่อุท্থัพพญาณ จนถึงอนุโลมญาณ โดยอาศัย อนุปัสสนาทั้ง ๓

ญาณที่ ๕ ภัททญาณ^{๑๐๓} เมื่ออุท্থัพพญาณมีความแก่กล้า ผู้ปฏิบัติ จะไม่เห็นการเกิดขึ้น (ส่วนเบื้องต้น) การตั้งอยู่ (ท่ามกลาง) ของรูปนามที่กำลังกำหนดอยู่แม้สณฐานนิมิตของอวัยวะต่าง ๆ มีมือ เท้า ร่างกาย เป็นต้นก็ไม่ปรากฏ แต่จะรู้ชัดความสิ้นไปของความเสื่อมไป ความแตกดับไปเท่านั้น เมื่อเพียรกำหนดต่อไปย่อมรู้ชัดถึงความดับไปเป็นคู่ ๆ ของรูปและนาม เช่น ขณะกำหนด อาการพอง (ของท้อง) ย่อมรู้ชัดถึงความดับไปของอาการพอง (ของท้อง) และจิตที่กำหนดอาการพองของท้อง หรือย่อมรู้ชัดถึงความดับไปเป็นคู่ ๆ ของอาการที่เท้ายกขึ้น กับจิตที่กำหนดอาการยกขึ้นของเท้า เป็นต้น ทั้งยังรู้เพิ่มเติมอีกว่า ไม่ว่าจะอารมณ์ใด ๆ ที่กำลังตามกำหนดรู้อยู่นั้น อารมณ์นั้นย่อมดับไปก่อนแล้วจิตที่กำหนดอารมณ์นั้นย่อมดับตามไป สรุปว่า ในญาณนี้จะรู้ชัดถึงความแตกดับของสิ่งที่ เป็นคู่ ๆ คือ ความแตกดับของอารมณ์ที่ปรากฏทางทวารทั้ง ๖ มี รูป เป็นต้น และความดับของจิตที่กำหนดอารมณ์ทางทวาร ๖ นั้น ๆ

ญาณที่ ๖ ภยญาณ เมื่อภัททญาณแก่กล้า ผู้ปฏิบัติย่อมอนุมานได้ว่า สังขารทั้งปวงตั้งแต่อดีต จนถึงอนาคตก็ต้องแตกดับไปเช่นเดียวกัน แม้ในปัจจุบันขณะกำหนดอารมณ์อยู่นั้น สังขารก็มี ความแตกดับอยู่ตลอดเวลา จึงรู้ชัดว่า สังขารทั้งหลายปรากฏโดยความเป็นของน่ากลัวจิตของโยคี ขณะนั้นประกอบด้วยอาการกลัวมีความรู้สึกเหมือนกับว่าหาที่พึ่งไม่ได้

ญาณที่ ๗ อาทีนวญาณ เมื่อภยญาณแก่กล้า ขณะกำหนดอารมณ์อย่างต่อเนื่อง จิตของผู้ปฏิบัติย่อมเห็นว่า สังขารทั้งหลายเป็นโทษ เพราะเกิดดับอยู่ตลอดเวลาไม่น่าพึงพอใจ เห็นเพียงทุกข์อย่างเดียวนั้นเกิดขึ้น ตั้งอยู่และดับไปย่อมมองเห็นสังขารทั้งหลายเป็นโทษ รวมความได้ว่า อาทีนวญาณนั้นมีการเห็นโทษ พบแต่ความไม่ดีของ รูป นามเป็นลักษณะ และมักจะเกิดขึ้นอย่างรวดเร็ว

ญาณที่ ๘ นิพพิทาญาณ ในรูปและนามเมื่อผู้ปฏิบัติเห็นโทษทั้งหลาย ในสังขารอยู่ตลอดเวลา ทุกขณะที่กำหนดอารมณ์อยู่นั้นย่อมไม่ชื่นชมยินดีสังขารทั้งหลายที่เป็นโทษจิตเริ่มเบื่อหน่ายต่อสังขารมากยิ่งขึ้น มีลักษณะหงอยเหงา ละห้อยละเหี่ย จิตเช่นนี้ไม่ใช่การเบื่อหน่ายต่อการปฏิบัติ วิปัสสนาภาวนา แต่เบื่อหน่ายในสังขารทั้งหลายที่มีแต่ความน่ากลัว มีแต่ทุกข์และโทษ จิตย่อมโน้มไปสู่ นิพพาน คัมภีร์ปฏิสัมภิตามรรค กล่าววว่า ภยญาณ อาทีนวญาณ และนิพพิทาญาณมีความหมายอย่างเดียวกัน ต่างกันแต่เพียงพยัญชนะเท่านั้น ดังคัมภีร์อรรถกถารบรองไว้ว่า “ปัญญาใดในภยญาณ อาทีนวญาณ และนิพพิทาญาณ ธรรมทั้งหลายมีความหมายอย่างเดียวกัน พยัญชนะเท่านั้นที่ต่างกัน”

ญาณที่ ๙ มุญจิตุกัมมยตาญาณ^{๑๐๔} เมื่อนิพพิทาญาณมีความแก่กล้า จิตย่อมอยากปลดเปลื้องสังขาร หรืออยากจะพ้นไปจากสังขารทั้งหลายโดยเร็ว แม้การกำหนดอารมณ์ในอิริยาบถต่าง ๆ ก็ไม่สามารถอยู่ในอิริยาบถนั้น ๆ ได้นาน เช่นนั่งไม่ได้นาน ยืนก็ไม่ได้นาน เดินก็ไม่นาน มีอาการ

^{๑๐๓} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธทาสภิกขุ (อาจ อาสภมหาเถระ), พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, หน้า ๑๐๗๔.

^{๑๐๔} พระราชวรมุนี และคณะ, วิมุตติมรรค, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สยาม บริษัทเคล็ดไทย จำกัด, ๒๕๔๑), หน้า ๒๖๙.

เหมือนคนผุดลุกผุดนั่ง เพราะจิตที่ต้องการพ้นจากอิริยาบถให้เร็วที่สุด จิตมีลักษณะปรารถนาจะหลบหนีไปเสียให้พ้น ๆ จากอารมณ์ที่กำลังกำหนดอยู่

ญาณที่ ๑๐ ปฏิสังขชาญาณ เมื่อมัจจุตักมยตาญาณมีความแก่กล้า ความเป็นไตรลักษณ์ของสังขาร คือ อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา จะปรากฏชัดเจน มากยิ่งขึ้น โดยเฉพาะทุกขัง คือ เวทนาที่รุนแรง เผ็ดร้อน จะปรากฏมีกำลังมาก ทั้งรูปและนาม จะปรากฏเหมือนกองทุกข์ที่ทนได้ยากยิ่ง พร้อมทั้งความรู้สึกว่าไม่สามารถอดทนอยู่ในอิริยาบถเดียวตลอดเวลานาน ๆ ได้ก็ปรากฏมากยิ่งขึ้น จำเป็นต้องอาศัยความเพียร และความอดทนในการกำหนดอารมณ์ให้มากยิ่งขึ้น จึงจะสามารถผ่านพ้นสภาวะต่าง ๆ เหล่านั้นไปได้และทุกครั้งที่กำหนดอารมณ์ จะเห็นไตรลักษณ์ชัดเจนมากยิ่งขึ้น เหตุที่เป็นเช่นนั้นก็เพราะว่า สามารถกำหนดอารมณ์ได้อย่างรวดเร็วยิ่งขึ้นนั่นเอง

ญาณที่ ๑๑ สังขารูปกชาญาณ คือ ปัญญาที่วางเฉยในรูปนาม เมื่อปฏิสังขชาญาณแก่กล้า ผู้ปฏิบัติจะมีความรู้สึกว่าการกำหนดอารมณ์ไม่จำเป็นต้องมีความขวนขวายใด ๆ อารมณ์ทั้งหลายคล้ายกับว่า จะปรากฏขึ้นมาให้กำหนดเองเป็นอัตโนมัติ อาการต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นตั้งแต่ภยญาณ ญาณที่ ๖ จนถึงปฏิสังขชาญาณ ญาณที่ ๑๐ มีความกลัว เป็นต้น จะไม่เกิดขึ้น เวทนาโดยส่วนใหญ่ก็จะไม่เกิดขึ้น แม้เกิดขึ้นจิตก็จะวางเฉยไม่โหม้นัส สามารถละทิ้งความกลัว และโหม้นัสได้ ในส่วนของอารมณ์ที่น่าพอใจก็สามารถละทิ้งได้เช่นกัน อีกประการหนึ่ง คือ สามารถวางเฉยต่ออารมณ์ที่ปรากฏทางทวาร ๖ ได้ ไม่ว่าจะ เป็นอารมณ์ที่น่าพอใจ หรือไม่น่ายินดีพอใจก็ตาม สามารถกำหนดรู้ได้อย่างสม่ำเสมอเป็นปกติ ดังคัมภีร์วิสุทธิมรรค กล่าวไว้ว่า “ผู้ที่บรรลุถึงสังขารูปกชาญาณแล้ว สามารถสลัดทิ้งความกลัว ความเพ็ดเพลิน ยินดี แล้ววางตนเป็นกลาง วางเฉยในสังขารทั้งหลายเสียได้” เปรียบเสมือนบุรุษผู้หย่าขาดจากภรรยาแล้ว จึงไม่ถือว่าหญิงนั้นเป็นของฉัน คัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค แสดง สังขารูปกชาญาณเป็นญาณเดียวกับมัจจุตักมยตาญาณ และปฏิสังขชาญาณ เพราะมีความหมายเหมือนกัน ต่างกันเพียงพยัญชนะเท่านั้น

ญาณที่ ๑๒ อนุโลมญาณ คือ ปัญญาที่เห็นคล้อยตามอริยสังขเมื่อสังขารูปกชาญาณมีความแก่กล้าอย่างเต็มที่ที่จะทำให้อินทรีย์ ๕ มีความเสมอกันคือ ศรัทธากับปัญญา วิริยะกับสมาธิ แต่สติจะมีความคมชัด เป็นพิเศษ จนผู้ปฏิบัติมีความรู้สึกว่าจะสามารถกำหนดทันสภาวะธรรมอย่างไม่ต้องขวนขวาย และเห็นรูปนามเป็นไตรลักษณ์ชัดยิ่งขึ้น อนุโลมญาณเป็นญาณสุดท้ายที่รับเอาชั้นที่ ๕ (รูปนาม) เป็นอารมณ์ เป็นญาณแรกที่จะเข้าสู่มรรคผล จึงได้ชื่อว่า ฐานฐานคามินิวิปัสสนา (เพราะนำไปสู่มรรค) การเข้าสู่มรรคผลมี ๓ ทางด้วยกัน เรียกว่า วิโมกข์ ๓^{๑๐๔} มีดังนี้

- ๑) สุกขยุตวิโมกข์ เป็นการเข้าสู่มรรคโดยรู้เห็นความเป็นอนัตตา
- ๒) อนิมิตตวิโมกข์ เป็นการเข้าสู่มรรคโดยรู้เห็นความเป็นอนิจจัง
- ๓) อัปปณิหิตวิโมกข์ เป็นการเข้าสู่มรรคโดยรู้เห็นความเป็นทุกข์

ตั้งแต่ญาณที่ ๕ คือ ภังคญาณ จนถึงญาณที่ ๑๒ คืออนุโลมญาณ ถูกจัดเข้าในปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ ความบริสุทธิ์คือความรู้ความเห็นในข้อปฏิบัติที่ถูก

๗. ญาณทัสสนวิสุทธิ ญาณทัสสนวิสุทธิแปลว่า ความบริสุทธิ์แห่งการรู้เห็น ญาณนี้เป็น

^{๑๐๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, หน้า ๑๐๑.

ปัญญาในอริยมรรคที่สามารถเห็นพระนิพพานเหมือนกับเห็นด้วยตา ฉะนั้นการเห็นพระนิพพานเป็นการเห็นด้วยปัญญา เห็นพระนิพพานที่เป็นวิสุทธิที่ปราศจากกิเลสตัณหา ญาณทัสสนวิสุทธิ ได้แก่ ญาณดังต่อไปนี้

ญาณที่ ๑๓ โคตรภูญาณ ลำดับต่อจากอนุโลมญาณ คือ โคตรภูญาณ จะสละทิ้งสังขารทั้งปวงแล้วรับเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์ เปรียบเหมือนกับการหลุดพ้นจากสังขาร แล้วเล่นเข้าสู่ความดับสังขาร เป็นสภาพที่ปราศจากการปรุงแต่งใด ๆ ทั้งสิ้น เพราะสังขารดับไปหมดแล้ว โคตรภูญาณจัดอยู่ในญาณทัสสนวิสุทธิ ความบริสุทธิ์ คือ ความรู้แจ้งอริยสัจ ๔ เพราะมีนิพพานเป็นอารมณ์ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวว่า โคตรภูญาณไม่จัดอยู่ในวิสุทธิข้อใดเพียงอยู่ระหว่าง ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ และญาณทัสสนวิสุทธิ

ญาณที่ ๑๔ มัคคญาณ มัคคญาณ เป็นความรู้ที่ตั้งอยู่ในนิพพานที่ปราศจากสังขารเพราะเป็นที่ดับของสังขารทั้งหลาย เป็นญาณที่ตัดกิเลสเป็นสมุทเฉทปหานในมัคคญาณที่ ๑ สามารถตัดสังโยชน์ได้ ๓ ประการ คือ สักกายทิฏฐิ ความเห็นว่า เป็นตัวตน วิจิกิจฉา ความลังเลสงสัยในพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ เป็นต้น สลัปปัตตปรามาส การปฏิบัติในทางที่ผิด อานิสงส์ของโสดาปัตติมรรค คือ สามารถทำสังสารวัฏซึ่งไม่มีเบื้องต้น ไม่มี ที่สุดให้สั้นลงจนเหลือเพียงไม่เกิน ๗ ชาติ สามารถปิดประตูอบายภูมิได้อย่างสนิทและเข้าถึงความเป็นบุตรของพระพุทธเจ้าอย่างแท้จริง

ญาณที่ ๑๕ ผลญาณ คือ ผลญาณ เมื่อโสดาปัตติมรรคจิตดับลงแล้ว ผลจิตที่เป็นวิบากของมรรคจิต ได้แก่ โสดาปัตติผลญาณ ก็เกิดขึ้น ๒ หรือ ๓ ขณะ มัคคจิตจัดเป็นอนันตริกสมาธิ คือ มัคคสมาธิให้อริยผลเกิดขึ้นทันที อธิบายได้ว่า เมื่อมรรคญาณปรากฏขึ้นแล้ว ผลญาณก็ปรากฏตามขึ้นมาทันที มรรคญาณนี้เรียกว่า ปฐมมรรค หรือ โสดาปัตติมรรคจะปรากฏขึ้นครั้งเดียวเท่านั้น ซึ่งมรรคญาณนี้สามารถประหารกิเลสได้ ๕^{๑๐๖} อย่าง คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สลัปปัตตปรามาส อปายคณียกามราคะ และอปายคณียปฏิฆะ

ญาณที่ ๑๖ ปัจจเวกขณญาณ คือ ปัญญาที่ทบทวนดู มรรค ผล นิพพาน กิเลสที่ละแล้ว และยังมีเหลืออยู่ การดำเนินไป ของญาณทั้ง ๓ คือ โคตรภูญาณ มัคคญาณ และผลญาณ เป็นไปเพียงขณะจิตหนึ่งเท่านั้นปัจจเวกขณญาณย่อมเกิดต่อจากผลญาณในทันที โดยผู้ปฏิบัติจะรู้ว่า วุฏฐานคามินี วิปัสสนาจะกำหนดรวดเร็วมากในเบื้องต้นทันทีที่กำหนดครั้งหลังนั้น มรรคจิตแล่นเข้าสู่โรธอย่างนี้เรียกว่า ทบทวนดูมรรค ถ้ารู้ว่า จิตตั้งอยู่ในโรธด้วย เรียกว่า ทบทวนดูผล ถ้ารู้ต่อไปอีกว่า อารมณ์ที่ตนประสบมานั้นปราศจากสังขารทั้งปวงเป็นการทบทวนดูนิพพาน บางพวกอาจทบทวนดูกิเลสที่ยังเหลืออยู่และกิเลสที่ละได้เด็ดขาดแล้ว

การกำหนดรู้รูปนาม ทำให้ผู้ปฏิบัติบรรลุวิสุทธิวิสุทธิ คือ มีปัญญาแยก รูป นามได้ตามความเป็นจริงเมื่อผู้ปฏิบัติออกจากอุปาวจรฉานหรืออุปาวจร ฉานใดฉานหนึ่งแล้ว ก่อนอื่นต้องกำหนดองค์ทั้งหลายของฉาน มี วิตก เป็นต้น และธรรมทั้งหลายที่เป็นองค์ประกอบของฉานนั้น เช่น เวทนา สัญญา กำหนดโดยประเภทว่า อะไรเป็นลักษณะและรส (หน้าที่) สิ่งเหล่านี้ เรียกว่า นาม เพราะมีลักษณะว่า

^{๑๐๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, หน้า ๒๔๓.

“น้อมไป” เพราะมุ่งหน้าไปสู่อารมณ์ เมื่อพิจารณา นามไปอย่างใกล้ชิดก็จะรู้ว่า นามนี้ อาศัย หทัยรูป (หัวใจ) เป็นที่อาศัยของนาม และการกำหนดรูรูปร่างนี้ยังทำให้ผู้ปฏิบัติได้บรรลุ กังขาวิตรณวิสุทธิ คือ พ้นจากความสงสัย เหตุ ปัจจัย ของการเกิดรูรูปร่าง ในกาลทั้ง ๓ จะเห็นได้ว่าการกำหนดรูรูปร่าง นับว่า มีความสำคัญต่อการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาเป็นอย่างมาก เพราะเมื่อผู้ปฏิบัติเริ่มฝึกปฏิบัติยังต้องใช้ บัญญัติคือ รูปและนาม ในการกำหนดรู้เป็นเบื้องต้น เมื่อปฏิบัติจนชำนาญแล้ว ก็สามารถกำหนดอารมณ์ ประมัตถ์ได้ เมื่อถึงขั้นนั้น ผู้ปฏิบัติก็ไม่จำเป็นต้องกำหนดรูรูปร่างเป็นอารมณ์อีกต่อไป

ค. การกำหนดรูรูปร่างเป็นไตรลักษณ์

๑. การกำหนดรูรูปร่างเป็นไตรลักษณ์ รู้พระไตรลักษณ์ คือ รู้ลักษณะทั้ง ๓ ของรูรูปร่าง ได้แก่ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา คำว่าลักษณะ หมายความว่า เป็นเครื่องหมายของสังขารธรรม ดังนั้นสิ่ง ทั้งปวงที่มีอยู่ในโลกไม่ว่า จะเป็นรูป หรือนาม สิ่งมีชีวิตหรือไม่มีชีวิต ล้วนมีลักษณะทั้ง ๓ ประการ ดังนี้

๑) อนิจจสส ลक्षण คือ อนิจจลक्षण เครื่องหมายของสังขารธรรมที่ไม่เที่ยง ชื่อว่า อนิจจลักษณะ ได้แก่ ความสิ้นไป ดับไป ติดต่อกันของสังขารธรรมที่ไม่เที่ยง ชื่อว่า อนิจจตา หรือความ เป็นอยู่คือ สิ้นไป ดับไป เป็นเครื่องหมายให้จำได้ ชื่อว่า อนิจจลักษณะ

๒) ทุกขสส ลक्षण คือ ทุกขลक्षण เครื่องหมายของสังขารธรรมที่เป็นทุกข์ ชื่อว่า ทุกขลักษณะ ได้แก่ ความทนอยู่ไม่ได้ ต้องดับไป ชื่อว่า เป็นทุกข์ หรือโดยอรรถว่า เป็นภัยที่น่ากลัว นั้นเอง ความอยู่ไม่ได้ ต้องดับอยู่เรื่อย ๆ ติดต่อกันของสังขารธรรม ชื่อว่า ทุกขตา ความทนอยู่ไม่ได้ ต้องดับไปเรื่อย ๆ เป็นเครื่องหมายให้จำได้ ชื่อว่า ทุกขลักษณะ

๓) อนตตสส ลक्षण คือ อนตตลक्षण เครื่องหมายของธรรมทั้งปวงที่ไม่ใช่อัตตะ ชื่อว่า อนัตตลักษณะ ได้แก่ ความไม่มีแก่นสาร ปราศจากเราเขาที่จะบังคับบัญชาให้เป็นไปตามความ ต้องการ ชื่อว่า เป็นอนัตตา เพราะอรรถว่า ไม่มีแก่นสาร ปราศจากเราเขาที่จะบังคับบัญชาให้เป็นไป ตามความต้องการนั่นเอง^{๑๐๗}

๒. การรู้พระไตรลักษณ์นั้น แบ่งเป็น ๓ ชั้น คือ

๑) รู้พระไตรลักษณ์ขั้นปริยัติ การกำหนดรูรูปร่าง นาม เป็นพระไตรลักษณ์ คือ การศึกษา จากคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา และครูอาจารย์ทั้งหลาย รูป นาม ทั้งหลายเหล่านี้มีความไม่ เที่ยง เป็นทุกข์ และมีแต่ความผันแปรไปตลอดเวลา เป็นการศึกษาหาความรู้ในชั้นสุดตมยปัญญา

รูป อนิจจา	รูปไม่เที่ยง
เวทนา อนิจจา	เวทนาไม่เที่ยง
สญญา อนิจจา	สญญาไม่เที่ยง
สังขารา อนิจจา	สังขารทั้งหลายไม่เที่ยง
วิญญาน อนิจจา	วิญญานไม่เที่ยง ดังนี้ เป็นต้น

การรู้พระไตรลักษณ์อย่างนี้ เป็นการรู้เพียงขั้นปริยัติเท่านั้น ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา การเรียนรูพระไตรลักษณ์ ด้วยสุดตมยปัญญา ด้วยการเรียนจากคัมภีร์พระพุทธานุศาสนาก็จำเป็นเพราะ จะทำให้ผู้ปฏิบัติเข้าใจว่า อะไรคือรูป อะไรคือนาม เมื่อแยกรูปและนามได้แล้ว ก็รู้ว่าลักษณะของ รูรูปร่าง

^{๑๐๗} พระภิกษุทันตะอาสาเถระ, วิปัสสนาที่ปณีฎีกา, หน้า ๑๔๖.

และทุกสรรพสิ่งในโลกนี้ยังไม่พ้นอำนาจของพระไตรลักษณ์ไปได้ เพื่อให้ผู้ปฏิบัติคลายจากความยึดมั่นถือมั่น ในรูป นาม ชันธ์ ๕ นี้ว่า เป็นเรา เป็นของ ๆ เราในเบื้องต้น

๒) รู้พระไตรลักษณ์ขั้นปฏิบัติ^{๑๐๘} การกำหนดรู้รูปนาม เป็นพระไตรลักษณ์ ในขั้นที่ ๒ เป็นการลงมือปฏิบัติจนรู้แจ้งด้วยจิตของตนเอง เรียกว่า เป็นปัญญาในขั้น จินตามยถาภูมิม คือ ญาณที่ ๑-๒-๓ เช่น

(๑) รูรูปร่างนามได้ดี คือ หายความข้องใจสงสัยในคำว่า รูปร่างจริง เกิดขึ้นเพราะการเจริญสติปัญญา เรียกว่า นามรูปปริจเฉทญาณ เช่น สิ่งที่ถูกรู้ กับจิตที่รู้ เป็นคนละอันกัน

(๒) รู้เหตุปัจจัยของรูปร่างนาม บางครั้งรูปเป็นเหตุ นามเป็นผล บางครั้งนามเป็นเหตุ รูปเป็นผลก็มี เช่น การก้าวเดินไปก่อน แล้วสติจึงตามไปกำหนดทีหลัง หรือ ตั้งใจกำหนดก่อนแล้ว ถึงจะก้าวเดิน เรียกว่า ปัจจัยปริคคหญาณ

(๓) รู้ความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ของรูปร่างนาม เช่น

(ก) พิจารณารูปร่างนาม คือ ร่างกายและใจนี้ว่า เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ คือ ทนอยู่ไม่ได้เป็นอนัตตา คือ ไม่อยู่ในอำนาจบังคับบัญชาของใคร ๆ ทั้งสิ้น

(ข) พิจารณากาลไกล ๆ เช่น เมื่อก่อนเป็นเด็ก ๆ แต่เดี๋ยวนี้รูปร่างนามนั้นแก่เต่าชราลงมากแล้วเพราะรูปร่างนามเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา จึงเป็นอย่างนี้

(ค) พิจารณาว่า รูปร่างนามอดีต ก็ดับไปในอดีต รูปร่างนามอนาคต ก็ดับไปในอนาคต รูปร่างนามปัจจุบัน ก็ดับไปในปัจจุบัน รูปร่างนามอดีตจะกลับไปเป็นรูปร่างนามอนาคตไม่ได้ รูปร่างนามอนาคตจะกลับไป เป็นรูปร่างนามในอดีตไม่ได้ รูปร่างนามปัจจุบันจะกลับไปเป็นรูปร่างนามอดีต หรือเป็นรูปร่างนามอนาคตไม่ได้ เช่น ขณะที่เราเอาไม้เคาะกระดาน เสียงดังขึ้น เมื่อหยุดเคาะ เสียงดังก็ดับไป เสียง กับ หู เป็นรูป ได้ยินเป็นนาม รูปกับนามนี้เกิดชั่วขณะนิดหน่อยแล้วก็ดับไปตามธรรมชาติของเขาใครจะรู้ หรือไม่รูก็ตาม เป็นธรรมนิยาม ธรรมฐิติอยู่อย่างนี้ ตั้งแต่ไหนแต่ไรมาแล้วพระพุทธเจ้าจะอุบัติขึ้นมาตรัสรู้ในโลกหรือไม่ก็ตาม รูปร่างนามย่อมเป็นไปอย่างนี้ตลอดกาลปาวสานต์ ทั้งนี้ ก็เพราะรูปร่างนาม เป็นอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตานั่นเอง

(ง) พิจารณา ทุกขณะที่ลมหายใจเข้าออก ทุกขณะที่ตาเห็นรูป หูได้ยินเสียง จมูกได้กลิ่นว่า ลมเข้าและลมออก ก็เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ทำนองเดียวกันนี้ การพิจารณารูปร่างนามเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ คือทนอยู่ไม่ได้ เป็นอนัตตา คือบังคับบัญชาไม่ได้ อย่างนี้ เรียกว่า สัมมสนญาณ

๓) รู้พระไตรลักษณ์ขั้นที่ ๓ การกำหนดรู้รูปร่างนาม เป็นไตรลักษณ์ ด้วยปัญญา คือ ภาวนามยญาณ ได้แก่ เห็นความเกิดดับของรูปร่างนามชัดเจนแจ่มแจ้งปราศจาก การจำจากตำรา ปราศจากการนึกคิดใด ๆ เกิดขึ้นในขณะปัจจุบันเท่านั้น

เมื่อผู้ปฏิบัติกำหนดรู้ในสังขตธรรมรูป^{๑๐๙} นามที่เกิดอยู่เฉพาะหน้าตามสภาวะที่เกิดจากเหตุปัจจัยอยู่ สันตติบัญญัติและขณบัญญัติที่กำลังปกปิดการเกิดดับของสังขตธรรมรูป นามที่ขาดแตก

^{๑๐๘} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธทาสภิกขุ (อาจ อาสภมหาเถระ), พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, หน้า ๑๐๔๗.

^{๑๐๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, หน้า ๑๐๔.

ไปเป็นความเห็นที่บริสุทธิ์เกิดขึ้นเวลาใด เวลานั้นวิปัสสนาญาณของผู้ปฏิบัติก็เข้าถึงความเป็นอนิจจานุปัสสนาเป็นต้นได้ หมายความว่า ผู้ที่ไม่มีการกำหนดรู้ในสังขตธรรมที่เกิดอยู่เฉพาะหน้าทุก ๆ ระยะเวลาของจิตและรูปนั้น อย่างไรก็ตามแต่ความเกิดดับของสังขตธรรมรูป นามเลย แม้แต่รูปนามที่เกิดอยู่เฉพาะหน้าก็ไม่รู้ไม่เห็นเสียแล้วคงรู้คงเห็นแต่บัญญัติ โดยสันตติบัญญัติและขณบัญญัติได้กำบังปกปิดในอารมณ์ภายนอกต่าง ๆ และอารมณ์ณิกวิจิตรภายในเอาไว้ในตัวเอง จึงมีความรู้ความเข้าใจไป ดังนี้ เรียกว่า สันตติบัญญัติไม่ขาด ขณะก็ไม่แตก แต่ความเป็นจริงนั้น ขณะที่เห็นสิ่งใดสิ่งหนึ่งอยู่ รูปารมณฺ์ เก่าย่อมดับไป รูปารมณฺ์ใหม่เกิดขึ้น ติดต่อกันไม่ขาดสาย ผู้เห็นคงเห็นแต่รูปารมณฺ์ที่เกิดใหม่ตลอดระยะเวลา ที่ที่อยู่ วิจิตรที่เกิดขึ้นรับรูปารมณฺ์ คือ การเห็นนั้นแล้ว ก็มีการเห็นเก่าดับไป การเห็นใหม่เกิดแทน ติดต่อกันโดยไม่ขาดสายเช่นกัน แต่แล้วผู้ดูอยู่ก็เห็นผิดเข้าใจไปในรูปารมณฺ์ และการดูของตนว่า รูปารมณฺ์ที่ตนดูอยู่ก็ดี การเห็นของตนที่กำลังเห็นก็ดี ในนาที่แรกและนาที่หลังคงเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันคงที่อยู่เป็นปกติ ขณะไดยิน ไต่กลิ่น ไต่สัมผัสอยู่ เสียงกับการไดยินก็ดี กลิ่นกับการไต่กลิ่นก็ดี รสกับการกินก็ดี เย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึง กักับการสัมผัสก็ดี เหล่านี้มีสภาวะเช่นกันคือ เก่าดับไป ใหม่เกิดขึ้นติดต่อกันไปไม่ขาดสาย แต่แล้วก็มีการเข้าใจผิดไปว่าเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันคงที่อยู่ปกติ

การเกิดขึ้นสืบต่อกันแห่งอารมณ์ภายนอกและอารมณ์ณิกวิจิตรภายในเป็นสันตติบัญญัติ การเกิดขึ้นสืบต่อเนื่องกันไปมีสภาวะไม่ขาดสายแห่งอารมณ์ภายนอกและอารมณ์ณิกวิจิตรภายในนั้น ซึ่งคล้าย ๆ กับเป็นกลุ่มเป็นกอง นี้เป็น ขณบัญญัติ ในบัญญัติ ๒ ประการนี้ เมื่อสันตติบัญญัติปรากฏในใจ ขณบัญญัติก็ปรากฏในพร้อม ๆ กัน ดังนั้นจะเรียกรวมกันทั้งสองอย่างว่าสันตติขณบัญญัติก็ได้ สันตติขณบัญญัติ ได้กำบังปกปิดไว้ดังกล่าวนี้อะไร ก็ทำให้ผู้ที่ไม่มีการกำหนดรูปรูปนาม ที่เกิดอยู่เฉพาะหน้า ไม่มีใครได้รู้เห็นความเกิดดับที่เป็นอนิจจลักษณะได้

ฝ่ายผู้ที่ทำการกำหนดสังขตธรรมรูป นามที่เกิดอยู่เฉพาะหน้า โดยมีสติรู้ยู่ติดต่อกันไม่ขาดสายนั้น ย่อมรู้เห็นแห่งทะเลสุปรุโปร่งสันตติขณบัญญัติ ที่กำลังปกปิดการเกิดดับของสังขตธรรมรูปนามไปได้โดยการกำหนดรู้เห็นวิจิตรที่ก่อเกิดก่อน และวิจิตรที่เกิดขึ้นทีหลังในระยะเวลาที่ได้เห็นไดยิน ไต่กลิ่น ไต่รส ไต่สัมผัสกับ ความเย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึง เมื่อย เจ็บ ปวด ตีใจ เสียใจ นึกถึงต่าง ๆ เหล่านี้ขาดลงเป็นตอน ๆ ไม่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันในด้านรูปนั้น ก็คงกำหนดรู้เห็นรูปที่เกิดก่อนและรูปที่เกิดหลัง ในระยะเวลาที่พองขึ้น ยุบลง หายใจเข้า หายใจออก ยกมือ ยกขา ก้าวไป ข้างหน้า ถอยมาข้างหลัง ลูกขึ้น นิ่งลง เหลียวซ้าย แลขวา กระพริบตา อ้าปาก เหล่านี้ขาดเป็นตอน ๆ ไม่ใช่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน การรู้เห็นในวิจิตรและอารมณ์ขาดเป็นตอน ๆ ดังนี้ เรียกว่า สันตติขณบัญญัติแตก อนิจจลักษณะ คือ ความเกิดดับไปก็ปรากฏขึ้น เป็นอันว่า วิปัสสนาญาณของผู้นั้น ได้เข้าถึงอนิจจานุปัสสนาที่แท้จริง

๒.๙ สรุปท้ายบท

การบรรลุธรรม เป็นพระอริยบุคคลระดับโสดาบัน สกทาคามี อนาคามี หรือพระอรหันต์ก็ตีการตรัสรู้เป็น พระปัจเจกพุทธเจ้าหรือพระสัมมาสัมพุทธเจ้าก็ดี ขึ้นอยู่กับระดับความเข้าใจในอริยสัจ ๔ กล่าวคือเมื่อเข้าใจอริยสัจ ๔ เป็นครั้งแรก ย่อมก้าวล่วงความเป็นปุถุชนขึ้นสู่ความเป็นพระอริยบุคคล ปัญญาญาณที่เป็นเครื่องหยั่งรู้อริยสัจจึงมีคุณค่าหาสิ่งใดเปรียบมิได้มีคุณค่ายิ่งกว่าสมบัติใด ๆ ในมนุษย

เทวดา มาร พรหม คัมภีร์เนตติอรรถกถากล่าวว่า พระดำรัสของพระผู้มีพระภาคแม้มีเพียงคาถาเดียว ก็ไม่พ้นจากสัจจะ ๔

ดังนั้น บุคคลผู้เจริญวิปัสสนา จำเป็นต้องรู้เฉพาะรูปรูปนามที่ปรากฏตามความเป็นจริงเท่านั้น ไม่จำเป็นต้องรู้ หรือ ไม่ควรประสงค์ที่จะรู้โดยลักษณะที่เห็นเป็นบุคคล ตัวตน เราเขา หญิงชาย เป็นต้น แต่อย่างไรก็ดีควรปรารถนาที่จะรู้การเกิดการดับและไตรลักษณ์ มีอนิจจลักษณะ เป็นต้น ซึ่งเป็นเหตุให้กิเลสทั้งหลายดับเท่านั้น ไม่ควรปรารถนาที่จะรู้สิ่งที่ไม่ถูกต้อง เช่น ลักษณะความเที่ยง ลักษณะที่เป็นสุข ลักษณะที่เป็นการยึดมั่นถือมั่นว่าเป็น ตัวตน บุคคล เราเขา ลักษณะที่งาม ซึ่งเป็นเหตุให้กิเลสทั้งหลายเจริญขึ้นแต่อย่างไร

บทที่ ๓

การบำเพ็ญบารมีเพื่อการบรรลุธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

ในเรื่องเป็นผู้บรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์ มีเรื่องราวที่ควรนำมาศึกษาโดยในพระอัสติมหาสาวก ๘๐ รูป มีที่ได้รับการยกย่องใน ตำแหน่งเอตทัคคะเพียง ๔๑ รูป และได้สั่งสมบารมีปรารถนาเป็นยอดกว่าภิกษุทั้งหลายทางธรรมกถึก

- ๓.๑ ความหมายการบำเพ็ญบารมี
- ๓.๒ ความแตกต่างในการบำเพ็ญบารมี
- ๓.๓ ระดับของบารมี
- ๓.๔ สรุปท้ายบท

๓.๑ ความหมายการบำเพ็ญบารมี

บารมีเป็นคำที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท ความหมายของคำว่า บารมีปรากฏในคัมภีร์ เช่น คัมภีร์จรียาปิฎก คัมภีร์พุทธวงศ์ คัมภีร์อปทาน และหนังสือทางพุทธศาสนาต่าง ๆ คือ

คำว่า บารมี มาจากศัพท์เดิมว่า ปรม ลง ณ ปัจจัย ในราชาศัพท์ได้ศัพท์ว่า ปารม แล้วลง อี อิตถิลิงค์ อีกที เป็นปารมีถึงแม้จะเห็นตรงกันว่า ปารมีมาจากคำว่า ปรม ยังมีการตีความหมายของคำว่าบารมีต่างกันไปอีกตามความคิดเห็นเรื่องความหมายและการประกอบรูปศัพท์ของคำว่า ปรม การวิเคราะห์ศัพท์ ปรม ที่เป็นต้นศัพท์ของคำว่า ปารมี ตามแบบสัททณยะที่เก่าที่สุดในคัมภีร์เถรวาทปรากฏอยู่ในจรียาปิฎก อรรถกถาของพระธรรมปาละ ระบุว่าในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๕-๑๖ ท่านวิเคราะห์ความหมายไว้ ๘ แบบ^๑ คือ

๑. ศัพท์ ปรม แปลว่า ผู้เป็นเลิศ ปารมี แปลว่า ภาวะหรือการกระทำของผู้เป็นเลิศ อธิบายว่า ทานสี่ลาหิคุณวิเสสโยเคน สดุดตตมาตาย ปรมมา มหาสดตา โพธิสดตา, เตสสิ ภาโว กมมม วา ปารมี ทานาทิกิริยา แปลว่าพระโพธิสัตว์ทั้งหลาย คือ พระมหาสัตว์ทั้งหลาย ได้ชื่อว่า ปรมะ (เป็นเลิศ) ในหมู่สัตว์ทั้งหลาย เพราะประกอบด้วยคุณวิเศษ มีทานและศีล เป็นต้น ภาวะหรือการกระทำของพระโพธิสัตว์เหล่านั้น มีการกระทำด้วยความดี มีทานเป็นต้น เรียกว่า บารมี

๒. ปรม^๒ มาจากกริยา ปูเรติ ซึ่งเป็นเหตุกัตตุวาจกของธาตุปุร แปลว่า ยังให้เต็ม พระโพธิสัตว์คือ ผู้ทำให้เต็ม (ปุโร) หรืออาจแผลงเป็นผู้รักษา (पालโก) คุณทั้งหลาย มีทานเป็นต้น ปารมี คือ ภาวะหรือการกระทำของท่านผู้นี้ ดังคำอธิบายในคัมภีร์ว่า ปูเรตีติ ปโร, ทานาทินิ คุณานํ ปูโร ปาลโก จาติ

^๑ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, ทศบารมีในพุทธศาสนาเถรวาท, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๙.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐.

โพธิสัตว์ ปรมสส อัย, ปรมสส วา ภาโว กมมံ วา ปารมี ทานาทิกิริยาว แปลว่าบุคคลใด ย่อมบำเพ็ญ บุคคลนั้น ชื่อว่า ผู้บำเพ็ญ (ปรมะ) บุคคลผู้ยังให้เต็มและผู้รักษาคุณทั้งหลาย มีทานเป็นต้น คือ พระโพธิสัตว์ บุคคลนั้นชื่อว่า ปรมะ กิริยานี้ของพระปรมะก็ดี หรือภาวะของพระปรมะ หรือ กรรม ของท่านก็ดี ชื่อว่า ปารมี ได้แก่ การกระทำความดี มีทานเป็นต้น

๓. ศัพท์ ปรม มาจาก ปรี รจติ แปลว่า สูงกว่า, อื่น รจติ แปลตามรูปศัพท์ว่า ย่อมร้อย ใน ที่นี้ตรงกับคำว่า พนฺธติ แปลว่าย่อมผูก พระมหาสัตว์ ชื่อว่า ปรม คือ บุคคลผู้ร้อยหรือผูก ซึ่งสัตว์ที่สูง กว่าไว้ในตน ด้วยการประกอบเข้ากับคุณสมบัติพิเศษ และปารมี คือ ภาวะหรือการกระทำของพระมหา สัตว์องค์นั้น ดังคำอธิบายว่า ปรี สดตํ อตตนิ รจติ พนฺธติ คุณวิเสสโยเคน บุคคลใดย่อมร้อย หรือยอม ผูกพันซึ่งความดีในตน เพราะการประกอบด้วยคุณวิเศษ (บุคคลนั้นชื่อปรมะ)

๔. ปรม มาจาก ปรี มชฺชติ ปรี ในที่นี้ตรงกับคำว่า อธิกตรึ แปลว่าอย่างยิ่ง มชฺชติ แปลว่า ขัดสี ความหมายใกล้เคียงกับคำว่า สุขุมติ ซึ่งแปลว่า ชำระให้สะอาด พระมหาสัตว์ ชื่อว่า ปรม คือ บุคคลผู้ขัดสี หรือชำระตนอย่างยิ่ง จากมลทิน คือ กิเลสภาวะหรือการกระทำของพระองค์ เรียกว่า ปารมี ดังคำอธิบายว่า ปรี วา อธิกตรึ มชฺชติ สุขุมติ สงกิเลสมลโต อนึ่ง บุคคลใด ย่อมขัดสี คือ ชำระ ตนให้สะอาดบริสุทธิ์อย่างยอดเยี่ยม จากมลทิน คือ ความเศร้าหมอง (บุคคลนั้นชื่อปรมะ)

๕. ปรม มาจาก ปรี มยติ ปรี ในที่นี้มีคำไวยากรณ์ คือ อย่างดียิ่ง, ประเสริฐ มยติ แปลว่า บรรลุ ในที่นี้มีคำไวยากรณ์ คจฺฉติ แปลว่า ไป, ถึง ดังนั้น พระมหาสัตว์ ชื่อว่า ปรม คือ บุคคลผู้บรรลุ คือ ถึงอย่างประเสริฐในธรรมอันวิเศษ คือ พระนิพพาน ภาวะหรือการกระทำของพระองค์ เรียกว่า ปารมี ดังคำอธิบายว่า ปรี วา เสฏฺฐํ นิพพานํ วิเสเสน มยติ คจฺฉติ อนึ่ง บุคคลใด ย่อมบรรลุ คือ ย่อมถึง พระนิพพานอันประเสริฐอย่างวิเศษ (บุคคลนั้นชื่อ ปรม)

๖. ปรม มาจาก ปรี มฺนาติ ปรี ในที่นี้เป็นคำนาม ตรงกับคำว่า โลก มฺนาติ ตรงกับคำว่า ปริฉินฺทติ แปลว่าตัดโดยรอบ พระมหาสัตว์ ชื่อว่า ปรม หมายถึงบุคคลผู้ตัดซึ่งโลก เพียงตั้งโลกนี้ ด้วยความรู้อันพิเศษ อันมีประมาณยิ่ง ภาวะหรือการกระทำของพระมหาสัตว์ชื่อว่า ปารมี ดังคำอธิบายว่า ปรี วา โลกํ อมาณญฺเตน ญาณวิเสเสน อธิ โลกํ วย มฺนาติ ปริฉินฺทติ อนึ่ง บุคคลใด ย่อมขจัดหรือยอม ตัดโลกอันเป็น เช่น ราวกะโลกนี้อย่างดีด้วยความรู้วิเศษ อันเป็นประมาณ

๗. ปรม มาจาก ปรี มิโนติ ปรี ตรงกับคำว่า อติวิย แปลว่า อย่างดียิ่ง มิโนติ ตรงกับคำว่า ปกฺขิปติ แปลว่า ไล่ลงไป พระมหาสัตว์ ทรงนามว่า ปรม เพราะเป็นผู้ไล่หมู่แห่งคุณสมบัติ มีศีล เป็น ต้น ในสันดานของตน ภาวะหรือการกระทำของท่านผู้นี้ ชื่อว่า ปารมี ดังคำอธิบายว่า ปรี วา อติวิย สีลาทิกุณฺณณํ อตฺตโน สนฺตนาเน มิโนติ ปกฺขิปติ อนึ่ง บุคคลใดย่อมไล่, บรรลุ ซึ่งหมู่แห่งคุณมีศีล เป็นต้น ในสันดานของตนอย่างดียิ่ง บุคคลนั้น ชื่อว่า ปรมะ

๘. ปรม มาจาก ปรี มินาติ ปรี หมายถึง อนตถกัรึ กิเลสโจรคณฺ์ หมู่แห่งโจร คือ กิเลส อันเป็นผู้กระทำความไม่เป็นประโยชน์ และอณฺญํ ปฏิปทฺขํ สภาพตรงข้ามอื่น ๆ มินาติ ตรงกับคำว่า หีสติ แปลว่า ทำลาย พระมหาสัตว์ ชื่อว่า ปรม เพราะเป็นผู้ทำลายซึ่งกองโจร คือ กิเลสอันไม่เป็น ประโยชน์ หรือสิ่งอื่น ซึ่งตรงข้ามจากกายที่แท้ของตน คือ ธรรมกายภาวะหรือการกระทำของพระมหาสัตว์ พระองค์นั้น เรียกว่า ปารมี อธิบายว่า “อนึ่ง บุคคลผู้ใด ย่อมกำจัดหรือยอมทำลายซึ่งกองโจร คือ กิเลสอันกระทำ ซึ่งความไม่ประโยชน์หรือเป็นสิ่งตรงข้ามอื่นจากกายที่แท้จริงของตนอย่างดียิ่ง ผู้นั้น

คือ พระมหาสัตว์ผู้ประมา ภาวะหรือการกระทำของท่านผู้ประมานั้น ชื่อว่า ปารมิตา ได้แก่ กริยา มีการให้ทาน เป็นต้น”^๓

ความหมายของบารมีในคัมภีร์มัชฌิมนิกาย พระสูตรต้นตปิฎก คัมภีร์มัชฌิมนิกาย มีหลายพระสูตรที่กล่าวถึงความหมายของบารมี โดยใช้คำว่า บารมี ในความหมายว่า เป็นเลิศ ถึงที่สุดในสังครวสูตร มัชฌิมนิพนธ์กล่าวอธิบายว่า บารมี คือ ความเป็นเลิศ เป็นที่สุดแห่งอภิญญา ในทิวรรุธรรม ปรากฏข้อความว่าพระพุทธร่องค์ทรงตรัสกับภาริทวาเช

“เราย่อมกล่าวความต่างกัน แยกประเภท ของสมณพราหมณ์ทั้งหลาย ผู้บรรลุความเป็นเลิศ (บารมี) อันเป็นที่สุดแห่งอภิญญาในทิวรรุธรรมแล้ว”^๔ จากข้อความที่ยกมา แสดงให้เห็นว่าสมณพราหมณ์ทุกคนล้วนบรรลุความเป็นเลิศตามลัทธิของตน ในคำว่า ทิวรรุสมาภิญญาโวสานปารมิตปตตทา ผู้ถึงแล้วซึ่งความเป็นเลิศ คือ ถึงความเป็นที่สุดแห่งอภิญญาในปัจจุบัน ในที่นี้ใช้คำอธิบายว่า บารมีหมายถึง ความเป็นที่สุดอภิญญาในปัจจุบัน

คัมภีร์อุปทานเป็นคัมภีร์ใน ขุททกนิกาย ความหมายของคำว่า บารมี ในคัมภีร์อุปทาน พุทธวงศ์ และจริยาปิฎก ต่างจากความหมายในระยะต้น เพราะในคำว่า บารมี ในระยะต้นนี้ หมายถึงผลเลิศหรือผลสุดท้าย แต่ในคัมภีร์อุปทาน พุทธวงศ์และจริยาปิฎกมี ความหมายถึง คุณธรรมหลายอย่างที่พระโพธิสัตว์พึงบำเพ็ญ เพื่อนำไปสู่การบรรลุพระโพธิญาณเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และหนทางนี้ไม่ใช่หนทางที่ใครจะปฏิบัติก็ได้ แต่เป็นหนทางเฉพาะพระโพธิสัตว์^๕ บารมีได้เปลี่ยนความหมายจาก ความเป็นเลิศที่สุดในการปฏิบัติธรรม คือ การพ้นอาสวะทั้งปวงมาเป็นธรรมที่พึงบำเพ็ญ ปฏิบัติให้ถึงที่สุดเพื่อจะได้บรรลุสัมโพธิญาณ

คัมภีร์จริยาปิฎก มีปรากฏคำว่า บารมี ไว้มากมีทั้งเหมือนและแตกต่างจากคัมภีร์อุปทาน และพุทธวงศ์ ความคิดที่เหมือนกัน คือ บารมีเป็น พุทธการกธรรม^๖ คือ ธรรม ๑๐ อย่างซึ่งนำไปสู่การถึงพระโพธิญาณ และเป็นพระพุทเจ้าในอนาคต บารมีแต่ละอย่างแบ่งออกเป็น ๓ ชั้น คือ บารมีอุปปารมี และปรมัตถบารมี รวมกันมี ๓๐ อย่าง แต่ไม่มีคำอธิบายที่ชัดเจน เพียงแต่ได้แสดงให้เห็นถึงการบำเพ็ญบารมีโดยลำดับ คือ จากการบำเพ็ญง่ายไปหาการบำเพ็ญยากขึ้น ดังนั้นความหมายของบารมีในจริยาปิฎกนี้ จึงหมายถึงการบำเพ็ญพุทธการกธรรม ๑๐ ประการให้ครบบริบูรณ์และบารมีเกี่ยวกับพระสาวก คือ สาวกบารมี ความเป็นเลิศกว่าแห่งสาวก คือ การตั้งความปรารถนาและบำเพ็ญบารมีของพระสารีบุตรเถระ และพระมหาโมคคัลลานะเถระ ทำให้เราเข้าใจได้ว่า บารมีในเรื่องสาวกบารมีหมายถึงความเป็นเลิศ แห่งพระสาวก คือ พระสารีบุตรเถระและพระมหาโมคคัลลานะเถระ ซึ่งมีความเป็นเลิศกว่าพระสาวกทั้งปวง^๗

^๓ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, **ทศบารมีในพุทธศาสนาเถรวาท**, พิมพ์ครั้งที่ ๔, หน้า ๙-๑๒.

^๔ ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๔๗/๒๙๑.

^๕ ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๗๗/๑๒.

^๖ ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๗๗/๕๖๖.

^๗ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, **ทศบารมีในพุทธศาสนาเถรวาท**, พิมพ์ครั้งที่ ๔, หน้า ๓๑.

บารมี หมายความว่าปรากฏในคัมภีร์ยุคแรก หมายถึงความเป็นเลิศหรือความเต็มเปี่ยมในความหมายทั่ว ๆ ไป เช่น ความเป็นเลิศ ในมนตระทั้งหลาย^๕ ของพราหมณ์และ บารมีในคัมภีร์ยุคต่อมา ส่วนใหญ่จะเป็นวิธีปฏิบัติสู่ผลสุดท้ายในพุทธศาสนา ได้แก่ บารมี ๑๐ ประการ คือ

๑. ทานบารมี คือ เจตนาที่จะบริจาคตนเองและอุปกรณ์ต่าง ๆ โดยมีความกรุณาและอุบายโกศล กำกับอยู่ มีลักษณะ คือ การบริจาค มีรส คือ การขจัดโลภะในไทยธรรม มีความปรากฏ คือ ความไม่ยึดติด มีพื้นฐาน คือ วัตถุที่ควรบริจาค

๒. ศีลบารมี คือ ความประพฤติทางกาย วาจา ที่มีความกรุณาและอุบายโกศล กำกับอยู่ ด้วยการงดเว้นสิ่งที่ไม่ควรกระทำและมีความตั้งใจกระทำสิ่งที่ควรกระทำเป็นต้น มีลักษณะ คือ การสมทาน มีรส คือ การทำลายความทุกข์ มีรส คือ ความไม่มีโทษ มีสภาพที่ปรากฏ คือ ความเป็นของสะอาด มีพื้นฐาน คือ หิริโอตตปปะ

๓. เนกขัมมบารมี คือ การมีจิตคิดออกจากกามและภพ อันมีการเห็นโทษของกามและภพทั้งหลาย โดยมีความกรุณาและอุบายโกศล กำกับ มีลักษณะ คือ การออกจากกามและภพ มีรส คือ การอบรมประกอบด้วย อนิจจตา ทุกขตา และอนัตตา

๔. ปัญญาบารมี^๕ คือ ความรอบรู้ ความหยั่งรู้เหตุผล เข้าใจสภาวะของสิ่งทั้งหลาย ตามความเป็นจริง ผู้ที่มีปัญญาก็เป็นที่พึ่งของคนมีทรัพย์ และเป็นบัณฑิตที่แท้จริงนอกจากไม่คิดทำชั่วแล้ว ก็จะไม่คิดทรยศต่อผู้มีพระคุณ ปัญญาบารมี คือ ความรู้สี่ลักษณะทั่วไปและลักษณะพิเศษ รายละเอียดของธรรมทั้งหลายโดยมีความกรุณาและอุบายโกศล กำกับ มีลักษณะ คือ ความเห็นแจ้งแทงตลอดสภาวะ ตามความเป็นจริง หรือการเห็นแจ้งแทงตลอดอย่างไม่ผิดพลาด มีรส คือ ความโอภาสในวิสัยเพียงดังประทีปสภาพที่ปรากฏ คือ ความไม่หลง มีพื้นฐาน คือ สมานหรืออริยสัจ ๔

๕. วิริยะบารมี คือ การชวนชวนที่จะกระทำประโยชน์ต่อผู้อื่นด้วยกายและใจ โดยมีความกรุณาและอุบายโกศล กำกับ มีลักษณะ คือ ความพยายาม มีรส คือ ความอุปลัมภ มีสภาพที่ปรากฏ คือ เป็นการไม่ย่อหย่อน พื้นฐาน คือ เรื่องที่เริ่มทำให้มีวิริยะ หรือความสังเวช

๖. ขันติบารมี คือ การเกิดของจิต ความตั้งใจ ที่จะอดทนต่อความผิดอันสัตว์ทั้งหลายกระทำแล้ว มีความไม่โกรธเป็นใหญ่ โดยมีความกรุณาและอุบายโกศล กำกับ มีลักษณะ คือ ความข่ม มีรส คือ ความอดทนต่อทั้งสิ่งที่น่าพอใจและไม่น่าพอใจ สภาพที่ปรากฏ คือ ความอดกลั้นหรือความไม่โกรธ มีพื้นฐาน คือ ความเข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง

๗. สัจจบารมี คือ การไม่กล่าวคลาดเคลื่อนจากความจริง มีการเว้นกล่าวบางอย่าง เป็นต้น โดยมีความกรุณาและอุบายโกศล กำกับ มีลักษณะ คือ การกล่าวไม่ผิดจากความจริง มีรส คือ การกระทำภาวะตามเป็นจริงให้แจ่มแจ้ง สภาพที่ปรากฏ คือ ความดีความถูกต้อง มีพื้นฐาน คือ ความเป็นผู้ยินดีในธรรมอันงาม

๘. อธิษฐานบารมี คือ การตั้งมั่นสมทานอย่างไม่หวั่นไหว คือ ความตั้งมั่นในอาการต่าง ๆ อันกำกับด้วยความกรุณาและอุบายโกศล กำกับ มีลักษณะ คือ การตั้งมั่นในโพธิสมภารทั้งหลาย มีรส

^๕ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, **ทศบารมีในพุทธศาสนาเถรวาท**, พิมพ์ครั้งที่ ๔, หน้า ๑๘.

^๕ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์บริษัท เอส. อาร์. พรินติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๔๕), หน้า ๒๓๙.

คือ การข่มขจัดปฏิบัติของโพธิสมภารทั้งหลายเหล่านั้น สภาพที่ปรากฏ คือ ความไม่หวั่นไหวในที่นั้น มีพื้นฐาน คือ โพธิสมภาร

๙. เมตตาบารมี คือ มีจิตใจไม่ประทุษร้าย มีความปรารถนาที่จะนำประโยชน์สุขมาให้แก่โลกอันมีความกรุณาและอุบายโกศล กำกับ มีลักษณะ คือ ความเป็นไปเพื่อประโยชน์ มีรส คือ นำมาซึ่งประโยชน์เกื้อกูล มีรส คือ การนำออกซึ่งความอาฆาตเบียดเบียน สภาพที่ปรากฏ คือ ความน่ายรัก มีพื้นฐาน คือ การเห็นความพอใจของสัตว์ทั้งหลาย

๑๐. อุเบกขาบารมี คือ การดำเนินไปสม่าเสมอในความปรุ้งแต่งของสัตว์ ทั้งที่น่าพอใจและไม่น่าพอใจ อันจัดความคล้อยตามและความกระทบ ตัดขาด โดยมีความกรุณาและอุบายโกศล กำกับ มีลักษณะ คือ การวางเฉยเป็นกลาง มีรส คือ การเห็นความเสมอ มีสิ่งปรากฏ คือ การระงับจาก ความขึงเครียด พื้นฐาน คือ การประจักษ์ชัดว่ากรรมเป็นของตน^{๑๐}

ปรากฏในหนังสือของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) ว่าการแบ่งระดับขั้นของการบำเพ็ญบารมี ว่าเป็นเครื่องแสดงให้เห็นถึงการเลื่อนระดับขั้นของการทำความดี จากระดับปกติสามัญ จนถึงระดับสูงสุด ในบารมีทั้ง ๑๐ ประการนั้น แต่ละบารมีแบ่งระดับขั้นของการบำเพ็ญออกเป็น ๓ ระดับ ประกอบด้วย ขั้นบารมี (บารมีสามัญ) ขั้นอุปบารมี (บามีระดับกลางหรือจวนจะสูงสุด) และขั้นปรมัตถบารมี (บารมีระดับสูงสุด)

๑. บารมี เช่น ทานบารมี เป็นการสละทรัพย์สินเงินทอง สมบัตินอกร่างกายเป็นบารมีระดับสามัญ บารมี ๑๐ ประกอบด้วย ทานบารมี ศีลบารมี เนกขัมมบารมี ปัญญาบารมี วิริยะบารมี ขันติบารมี สัจจบารมี อธิษฐานบารมี เมตตาบารมี อุเบกขาบารมี

๒. อุปบารมี เช่น ทานอุปบารมี เป็นการสละอวัยวะส่วนใดส่วนหนึ่ง เช่น บริจาคหัวใจ บริจาคดวงตาจัดเป็นขั้นระดับกลางหรือจวนจะสูงสุด อุปบารมี ๑๐ ประกอบด้วย ทานอุปบารมี ศีลอุปบารมี เนกขัมมอุปบารมี ปัญญาอุปบารมี วิริยะอุปบารมี ขันติอุปบารมี สัจจอุปบารมี อธิษฐานอุปบารมี เมตตาอุปบารมี อุเบกขาอุปบารมี

๓. ปรมัตถบารมี เช่น ทานปรมัตถบารมี เป็นการสละชีวิตเพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่น จัดเป็นบารมีระดับสูงสุด ปรมัตถบารมี ๑๐ ประกอบด้วย ทานปรมัตถบารมี ศีลปรมัตถบารมี เนกขัมมปรมัตถบารมี ปัญญาปรมัตถบารมี วิริยะปรมัตถบารมี ขันติปรมัตถบารมี สัจจปรมัตถบารมี อธิษฐานปรมัตถบารมี เมตตาปรมัตถบารมี อุเบกขาปรมัตถบารมี^{๑๑}

สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ ทรงนิพนธ์ถึงการบำเพ็ญบารมีในชาติกไว้ว่า เป็นเครื่องบ่มพระโพธิญาณ ให้บริบูรณ์ทั้ง ๓ ขั้น คือ ขั้นบารมี ๑๐ ขั้นอุปบารมี ๑๐ ขั้นปรมัตถบารมี ๑๐ เพื่อนำบุคคลทั้งหลายสู่พระนิพพานพระพุทธเจ้า ต้องบำเพ็ญสร้างบารมี ๔ อสงไขย ๘ อสงไขย หรือ ๑๖ อสงไขย กับแสนมหากัลป์ จึงจะนำบุคคลทั้งหลายสู่พระนิพพานได้^{๑๒}

^{๑๐} ชุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๑๑๕๓/๓๖๓.

^{๑๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, หน้า ๒๔๐.

^{๑๒} สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, **ทศบารมีในพุทธศาสนาเถรวาท**, พิมพ์ครั้งที่ ๔, หน้า ๑๒๖-๑๒๗.

ปรากฏในหนังสือ ทศบารมี ทศพิธราชธรรม เกี่ยวกับการบำเพ็ญบารมีไว้ว่า ระดับการสร้างบารมีสามารถแบ่งเป็น ๒ ประเภท คือ โดยภูมิธรรมและการปฏิบัติ ดังนี้

๑. ตามภูมิธรรม บารมี เป็นการสร้างคุณความดีในชาติต่าง ๆ เหมือนคนปกติทั่วไป มีดีบ้าง ชั่วบ้างคละเคล้ากัน อุปบารมี เป็นการสร้างความดีให้ยิ่ง ๆ ขึ้นไป ความดีเริ่มสมบูรณ์ขึ้น ปรมัตถบารมีเป็นขั้นที่บารมีเต็มเปี่ยมจนสามารถบรรลุธรรมได้

๒. ตามการปฏิบัติ บารมี เป็นการปฏิบัติปกติทั่วไป มีการให้ทาน รักษาศีล เป็นต้น ถือว่าเป็นการกระทำความดีของคนทั่วไป อุปบารมี เป็นการปฏิบัติโดยการปลีกตัวออกจากเครื่องผูกพันต่าง ๆ เช่น ปลีกตัวออกจากเรือนไปรักษาศีล เป็นต้น ปรมัตถบารมี เป็นการปฏิบัติเมื่อปลีกตัวออกจากเรือนเพื่อประโยชน์ของการปฏิบัติแล้วต้องบำเพ็ญเพียรทางจิต หรือที่เรียกว่า ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานจนได้บรรลุธรรม จึงเป็นขั้น ปรมัตถบารมี^{๑๓}

ตามที่พรรณนามา บารมีเป็นการสร้างอุปนิสัยในการทำความดี โดยมีลำดับขั้นตอนการบำเพ็ญบารมี แบ่งได้เป็น ๓ ระดับ คือ ระดับต้น เรียกว่า บารมี ระดับกลาง เรียกว่า อุปบารมี และระดับสูงสุด เรียกว่า ปรมัตถบารมี ที่ประกอบใน ทาน ศีล เนกขัมม ปัญญา วิริยะ ขันติ สัจจะ อธิษฐาน เมตตา อุเบกขา เพื่อให้ เป็นเลิศ ในคุณธรรมทั้ง ๑๐ อย่างนับเป็น ๓ ชั้น นับรวมได้ ๓๐ ชั้นเพื่อผลสุดท้าย คือ ความเป็นพระอรหันต์

๓.๒ ความแตกต่างในการบำเพ็ญบารมี

ความแตกต่างในการบำเพ็ญบารมีจะบำเพ็ญให้บริบูรณ์ต้องให้ครบ ๓ ชั้น คือ

๑. บารมี ทรงบำเพ็ญเพื่อพระโพธิญาณ^{๑๔} โดยไม่คำนึงถึงทรัพย์สมบัติ ยศฐาบรรดาศักดิ์ และคนที่พระองค์รัก ทรงหวนแหนพระโพธิญาณยิ่งกว่าหวนแหนคนรักและทรัพย์สมบัติ จึงสละได้แม้กระทั่งคนรักและทรัพย์สมบัติ ส่วนสาวก ท่านผู้นี้จะเก่งเฉพาะทาน กับ ศีล แต่การรักษาศีลของบารมีขั้นต้นจะไม่ถึงศีล ๘ และจะยังไม่พร้อมในการเจริญพระกรรมฐาน กำลังใจไม่พออาจจะไม่ว่างพอหรือเวลาไม่มี

๒. อุปบารมี ทรงบำเพ็ญบารมีเพื่อพระโพธิญาณ โดยไม่คำนึงถึงอวัยวะร่างกาย ทรงหวนแหนพระโพธิญาณยิ่งกว่าหวนแหนอวัยวะร่างกาย จึงสละได้แม้กระทั่งอวัยวะร่างกาย ส่วนสาวก พร้อมทั้งทรงฉานโลกีย์ ท่านพวกนี้จะพอใจการเจริญพระกรรมฐานและทรงฉาน แต่ยังไม่ถึงขั้นวิปัสสนายังไม่พร้อมที่จะไปและไม่พร้อมที่จะยินดีเรื่องพระนิพพาน แต่มีฉานสมาบัติเป็นกำลัง

๓. ปรมัตถบารมี ทรงบำเพ็ญบารมีเพื่อพระโพธิญาณ โดยไม่คำนึงถึงชีวิต ทรงหวนแหนพระโพธิญาณยิ่งกว่าหวนแหนชีวิต จึงสละได้แม้กระทั่งชีวิต ส่วนสาวก ในอันดับแรกอาจจะยังไม่มี ความเข้าใจในเรื่องนิพพาน พอสัมผัสวิปัสสนาญาณขั้นเล็กน้อย อาศัยบารมีเก่า ก็มีความต้อง การพระนิพพาน จะไปได้หรือไม่ได้ในชาตินั้นนี้ไม่สำคัญ เพราะการหวังนิพพานจริง ๆ ต้องหวังกันหลายชาติจนกว่าบารมีที่เป็นปรมัตถบารมีจะสมบูรณ์แบบ^{๑๕}

^{๑๓} สมเด็จพระญาณสังวร, ทศบารมี ทศพิธราชธรรม, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖), หน้า ๗๕-๗๖.

^{๑๔} วิสุทธิภูมิ (ไทย) ๓/๖๐๐.

^{๑๕} ชู.จริยา. (ไทย) ๓๓/๑๒๒/๗๗๖.

๓.๓ ระดับของบารมี

บารมีแบ่งเป็น ๓ ระดับ คือ บารมี ๑๐ อุปบารมี ๑๐ ปรมัตถบารมี ๑๐ ชั้นสามัญ ชื่อว่า “บารมี” ชั้นจวนจะสูงสุด ชื่อว่า “อุปบารมี” ชั้นสูงสุด ชื่อว่า “ปรมัตถบารมี”

บุคคลธรรมดาตั้งแต่ปุถุชนเป็นกลุ่มชนผู้บำเพ็ญเพียรบารมีต้น เพื่อเป็นปัจจัยและประโยชน์ในภายภาคหน้า เมื่อมีกำลังมากขึ้นใกล้จะบรรลุเป็นบารมีที่ยากยิ่งขึ้น เรียกว่า อุปบารมี พอปฏิบัติตนอย่างเคร่งครัดด้วย ศีล สมาธิ และปัญญา เป็นบารมีที่สมบูรณ์ที่สุดเรียกว่า ปรมัตถบารมี ย่อมบรรลุเป็นพระอรหันต์หรือพระพุทธเจ้าได้

ตัวอย่างในการแบ่งระดับของบารมี (เฉพาะในข้อทาน) คือ^{๑๖}

๑. ทานบารมี สละทรัพย์ภายนอกเพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่น
๒. ทานอุปบารมี สละอวัยวะของตนเองเพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่น
๓. ทานปรมัตถบารมี สละชีวิตของตนเองเพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่น

บารมีแบ่งเป็น ๓ ระดับ คือ บารมี ๑๐ อุปบารมี ๑๐ ปรมัตถบารมี ๑๐ ชั้นสามัญ ชื่อว่า “บารมี” ชั้นจวนจะสูงสุด ชื่อว่า “อุปบารมี” ชั้นสูงสุด ชื่อว่า “ปรมัตถบารมี” ตัวอย่างในการแบ่งระดับของบารมี (เฉพาะในข้อทาน) คือ

๑. ทานบารมี สละทรัพย์ภายนอกเพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่น
๒. ทานอุปบารมี สละอวัยวะของตนเองเพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่น
๓. ทานปรมัตถบารมี สละชีวิตของตนเองเพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่น

บารมี ๑๐ แบ่งเป็น ๓ ระดับ รวมทั้งสิ้นเป็นบารมี ๓๐ จึงเรียกกันสืบ ๆ ต่อมาว่า “บารมี ๓๐ ทศ” พระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า พระอรหันตสาวก ตลอดถึงเหล่าพระอริบุคคลทุกคนทุกระดับ บุคคลผู้ประกอบด้วยคุณวิเศษเช่นทวดามีท้าวสักกะเป็นต้น พระพรหมมีท้าวสหัมบดีพรหมเป็นต้น และพระเจ้าจักรพรรดิ ล้วนแต่มีคุณสมบัติและความสามารถพิเศษต่างกัน มีการสั่งสมบารมีที่ประกอบด้วยธรรมบางข้อพิเศษกว่าข้ออื่น ๆ เช่น ใช้ปัญญาหรือศีลมากกว่าธรรมอย่างอื่นเป็นต้น จัดเป็นประเภทปัญญาธิกะ จึงมีการใช้เวลาในการสั่งสมบารมีที่ยาวนานต่างกัน

๓.๓.๑ การบำเพ็ญบารมีเพื่อเป็นพระพุทธเจ้า

การบำเพ็ญบารมีเพื่อที่จะเป็นพระพุทธเจ้าได้นั้น จะต้องอาศัยกำลังใจ และกายมหาศาล ทั้งใช้ระยะเวลาในการสร้างบารมีที่ยาวนาน จนกว่าจะได้มาตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าในอนาคต และการบำเพ็ญบารมีของพระพุทธเจ้าจึงแบ่งได้เป็น ๓ ประเภท คือ^{๑๗}

๑. พระปัญญาธิกพุทธเจ้า ทรงบำเพ็ญบารมีประเภทมีปัญญาแก่กล้า มีปัญญาบารมี มากใช้ระยะเวลาในการสร้างบารมี ๒๐ อสงไขย และ ๑๐๐,๐๐๐ มหากัป คือ เริ่มตั้งแต่ทรงดำริ ในพระทัยว่าจะเป็นพระพุทธเจ้าใช้เวลา ๖ อสงไขย เมื่อสั่งสมกุศลธรรมแล้ว เปล่งวาจาว่า อยาก เป็นพระพุทธเจ้า ก็ใช้

^{๑๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, หน้า ๒๔๐.

^{๑๗} นายประจวบ สะพุ, “ศึกษาตีเหตุบุคคลกับการบรรลุนิพพาน”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต, สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), หน้า ๗๘.

เวลาอีก ๙ อสงไขย แล้วหลังจากได้รับพุทธพยากรณ์ครั้งแรกว่า จะได้เป็น พระพุทธเจ้าองค์หนึ่งในอนาคตกาลภายภาคหน้า ใช้เวลาอีก ๔ อสงไขยและหนึ่งแสนมหากัป รวมแล้วใช้เวลาสร้างบารมีทั้งหมด ๒๐ อสงไขยและหนึ่งแสนมหากัป

๒. พระสัทธาธิกพุทธเจ้า ทรงสร้างบารมีประเภทมีศรัทธาแก่กล้า คือมีศรัทธามาก ยึดเวลาไปอีกอยู่ในระดับกลาง ใช้ระยะเวลาในการสร้างบารมี ๔๐ อสงไขยและหนึ่งแสนมหากัป เริ่มตั้งแต่ทรงดำริในพระทัยว่า จะเป็นพระพุทธเจ้าใช้เวลา ๑๔ อสงไขย เมื่อสั่งสมกุศลธรรมแล้ว เปล่งวาจาว่า อยากจักเป็นพระพุทธเจ้า ใช้เวลาอีก ๑๘ อสงไขยและหลังจากได้รับพุทธพยากรณ์ ครั้งแรกว่า จะได้เป็นพระพุทธเจ้าใช้เวลาอีก ๘ อสงไขย และหนึ่งแสนมหากัป รวมแล้วใช้เวลา สร้างบารมีทั้งหมด ๔๐ อสงไขยและหนึ่งแสนมหากัป

๓. พระวิริยาธิกพุทธเจ้า ทรงสร้างบารมีประเภทมีความเพียรแก่กล้า ใช้ระยะเวลาในการสร้างบารมี ๘๐ อสงไขยและหนึ่งแสนมหากัป อีกหนึ่งเท่าของประเภท สัทธาธิกพุทธเจ้า เริ่มตั้งแต่ทรงดำริในพระทัยว่าอยากจะเป็นพระพุทธเจ้าใช้เวลาอีก ๒๘ อสงไขย เมื่อสั่งสมกุศลธรรม แล้วเปล่งวาจาว่า อยากเป็นพระพุทธเจ้าอีก ใช้เวลาอีก ๓๖ อสงไขยและหลังจากพุทธพยากรณ์ ครั้งแรกว่า จะเป็นพระพุทธเจ้าใช้เวลาอีก ๑๖ อสงไขย และหนึ่งแสนมหากัป รวมแล้วใช้เวลา สร้างบารมีทั้งหมด ๘๐ อสงไขยและหนึ่งแสนมหากัป^{๑๘}

พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้ทรงตรัสรู้สภาพธรรมด้วยพระองค์เอง โดยไม่มีใครเป็นครูเป็นอาจารย์ พร้อมทั้งทรงแสดงพระธรรม ประกาศพระศาสนาให้สัตว์โลกได้เข้าใจธรรมตามด้วย พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงเป็นเอกบุคคตทรงเป็นบุคคลผู้เลิศที่สุด ผู้เจริญที่สุด ผู้ประเสริฐที่สุดในโลก โดยไม่มีใครเสมอเหมือน การบำเพ็ญบารมี ๓๐ ในพระชาติต่าง ๆ ของพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ที่ปรากฏในพระไตรปิฎก การบำเพ็ญบารมีอันเป็นธรรมเครื่องบ่มพระโพธิญาณเหล่านี้ จัดเป็น บารมี ๑๐ อุปบารมี ๑๐ และปรมัตถบารมี ๑๐ คือ^{๑๙}

๑) การบำเพ็ญทาน ในภพที่พระโพธิสัตว์เกิดเป็นพระเจ้าสิริราชผู้ประเสริฐ จัดเป็นทาน บารมี ๑ ในภพที่พระโพธิสัตว์เกิดเป็นพระเวสสันดรและเวลามพราหมณ์ จัดเป็นทานอุปบารมี ๒ ในภพที่พระโพธิสัตว์เกิดเป็นอกิตติดาบสอดอาหารนั้น จัดเป็นทานอุปบารมี ในภพที่พระโพธิสัตว์เกิดเป็น พญาไก่ป่าสีลวนาคและพญากระต่าย จัดเป็นทานปรมัตถบารมี

๒) การรักษาศีล ในภพที่พระโพธิสัตว์เกิดเป็นพญาวานร ช้างฉัททันต์และช้างเลี้ยง มารดาจัดเป็นศีลบารมี ในภพที่พระโพธิสัตว์เกิดเป็นจัมเปยยนาคราชและภริยัตตนาคราช จัดเป็น ศีลอุปบารมี ในภพที่พระโพธิสัตว์เกิดเป็นยุธัญชยกุมาร มหาโควินทพราหมณ์คนเลี้ยงช้าง อโยฆรรราชโอรส ภัลลชาติ สุวรรณสาม มขเทพ และเนมิราช จัดเป็นศีลอุปบารมี

๓) เนกขัมมบารมี ในภพที่พระโพธิสัตว์เกิดเป็นพระเตมีย์ จัดเป็นเนกขัมมบารมี ออกบวชแสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ได้ประพุดติจริยา^{๒๐} พระโพธิสัตว์ได้ให้ทานที่ควรให้ ได้บำเพ็ญศีลอันวิเศษ ออกบวชบำเพ็ญเนกขัมมบารมี เพื่อให้ได้มาซึ่งการบรรลุสัมโพธิญาณอันสูงสุด

^{๑๘} พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมมาจารย์ (ประเสริฐ มนต์เสวี), วิปัสสนากาวนา ที่ไม่ถูกเขียนไว้ในพระไตรปิฎก, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๗), หน้า ๖๗-๖๘.

^{๑๙} พุ.พุทธ. (ไทย) ๓๓/๑๒๒/๗๗๖.

^{๒๐} พุ.พุทธ. (ไทย) ๓๓/๑๒๒/๗๗๔.

๔) ปัญญาบารมี ในภพที่พระโพธิสัตว์เกิดเป็นวิธูรบัณฑิตและสุริยพราหมณ์ มาตั้งคะ
พราหมณ์ผู้เป็นศิษย์เก่าของอาจารย์ บารมีทั้ง ๒ นี้จัดเป็นปัญญาบารมีในภพที่เกิดเป็นมโหสถผู้เป็น
ทรัพย์ของรัฐกษัตริย์ ตัณทีละและนกกกระทำ จัดเป็นปัญญาอุปบารมี ในภพที่พระโพธิสัตว์เกิดเป็น
พระราชามีศีล มีความเพียรเป็นผู้ก่อเกิดสัตว์สัตว์ชาติก บารมีนี้เป็น ปัญญาปรมัตถบารมี

๕) วิริยบารมี ในภพที่พระโพธิสัตว์เกิดเป็นพระมหาชนกผู้เป็นราชา ผู้มีความบากบั่น
จัดเป็น วิริยปรมัตถบารมี

๖) สัจจะบารมี ในภพที่พระโพธิสัตว์เกิดเป็น สสบัณฑิต นกคุ่ม ซึ่งประกาศคุณสัจจะ
ทำ ไฟให้ดับด้วยสัจจะนี้ จัดเป็นสัจจะบารมี ในภพที่พระโพธิสัตว์เกิดเป็นปลาอยู่ในน้ำ ได้ทำสัจจะอย่าง
สูงทำฝนให้ตกหนัก จัดเป็นสัจจะบารมี ในภพที่พระโพธิสัตว์เกิดเป็น สุปารบัณฑิตผู้เป็นนักปราชญ์ยัง
เรือให้ข้ามสมุทรจนถึงฝั่งด้วยสัจจะและเป็นวานรข้ามกระแสน้ำคางคาได้ด้วยสัจจะนี้ จัดเป็นสัจ
อุปบารมี ในภพที่พระโพธิสัตว์เกิดเป็นสุตโสมราชารักษาสัจจะอย่างสูง ช่วยปล่อยกษัตริย์จัดเป็นสัจ
ปรมัตถบารมี

๗) อธิษฐานบารมี ที่ตั้งใจแน่วแน่ในการกระทำนั้น อะไรที่จะเป็นความพอใจไปกว่า
อธิษฐานนี้ จัดเป็นอธิษฐานบารมี ในภพที่พระโพธิสัตว์เกิดเป็น มาตั้งคชภูริ และช่างมาตั้งคะนี้
จัดเป็นอธิษฐานอุปบารมี ในภพที่พระโพธิสัตว์เกิดเป็น มุคปักษ์กุมาร เป็นอธิษฐานปรมัตถบารมี

๘) เมตตาบารมี ในภพที่พระโพธิสัตว์เกิดเป็น มหากัณหกฤษี พระเจ้าโสธนะ พระเจ้า
พรหมทัตต์ และคณัตติณทกะ จัดเป็นเมตตาบารมี ในภพที่พระโพธิสัตว์เกิดเป็น โสณนันทบัณฑิตผู้ทำ
ความรักบารมีเหล่านี้จัดเป็น เมตตาอุปบารมี ในภพที่พระโพธิสัตว์เกิดเป็นพระเจ้าเอกราช เป็นบารมี
ไม่มีของผู้อื่นเหมือนนี้ จัดเป็นเมตตาปรมัตถบารมี

๙) อุเบกขาบารมี ในภพที่พระโพธิสัตว์เกิดเป็น นกแขกเต้า ๒ ครั้ง จัดเป็นอุเบกขา
บารมี ในภพที่พระโพธิสัตว์เกิดเป็น โลมหังสบัณฑิต จัดเป็นอุเบกขาปรมัตถบารมี เป็นส่วนแห่งพระ
โพธิญาณอันเลิศบารมีที่เกินกว่า ๑๐ ไม่มี และบารมีที่หย่อนกว่า ๑๐ ก็ไม่มีพระโพธิสัตว์บำเพ็ญ
บารมีทุกอย่าง ไม่ยิ่งไม่หย่อนเป็นบารมี ๑๐

ดังนั้น การบำเพ็ญบารมีเพื่อเป็นพระพุทธเจ้า ต้องมีจิตใจหนักแน่นมั่นคงไม่หวั่นไหวต่อ
อุปสรรคใด ๆ ทั้งสิ้น มีจิตที่ประกอบด้วยความศรัทธาอย่างแรงกล้าถึงแม้จะบำเพ็ญนานเพียงใดก็ไม่ลดละ

๓.๓.๒ การบำเพ็ญบารมีเพื่อเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้า

พระปัจเจกพุทธเจ้า ผู้ตรัสรู้สภาพธรรมด้วยตนเอง ทรงบำเพ็ญบารมีมาตลอด ระยะเวลา ๒
อสงไขย และหนึ่งแสนมหากัปป์ ไม่อาจต่ำกว่านั้นจึงจะตรัสรู้ได้ แต่ไม่สามารถตั้งศาสนา เพราะไม่สามารถ
บัญญัติศัพทที่เป็นคำพูดให้เข้าถึงสภาพธรรม อีกทั้งไม่มีอริยาศัยใหญ่ในการอนุเคราะห์ แก้อกุลสัตว์โลก
เช่นกับพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้าอุบัติขึ้นพร้อม ๆ กันหลายพระองค์ได้ และจะอุบัติขึ้นได้
เฉพาะในกาลสมัย ที่ว่างจากพระพุทธศาสนา หรือว่างจาก การอุบัติขึ้นของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเท่านั้น
ผู้ที่ปรารถนาความเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้าก็จำต้อง ปรารถนาสมบัติ ๕ ประการกระทำอภินิหาร มีเหตุ
แห่งอภินิหารเหล่านี้ คือ ความเป็นมนุษย์ ๑ ความถึงพร้อมด้วยเพศชาย ๑ การได้เห็นท่านผู้ปราศจากอาสวะ
๑ การกระทำอันยิ่งใหญ่ ๑ ความเป็นผู้มีฉันทะ ๑^{๒๑}

^{๒๑} ขุ.อป.อ. (ไทย) ๗๐/๑/-/๒๗๑.

พระปัจเจกพุทธเจ้า หมายถึง พระพุทธเจ้าผู้บำเพ็ญบารมี ๒ อสงไขย และหนึ่งแสนมหา กัปป์ เป็นผู้ตรัสรู้เองได้ เพราะการสร้างบารมีไม่เพียงพอที่จะรู้ทุกสิ่ง เหมือนพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า ไม่ได้ตั้งศาสนา เพราะไม่สามารถบัญญัติ ศัพท์ที่เป็นคำพูดให้เข้าถึงสภาวะธรรม ไม่สามารถกำหนดรู้อินทรีย์ของสัตว์ และไม่มีอหยาศัยใหญ่ใน การอนุเคราะห์แก่อุกลสัตว์เหมือนกับพระ สัมมาสัมพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้าจึงอุปมาตนเองเหมือนกับบนอแรดคือมีคนเดียว ไม่มีกิ่งก้านสาขาอัน เป็นที่เกาะเกี่ยวไม่เกี่ยวข้องด้วยกิเลสกับใคร ๆ ซึ่งในช่วงเวลาที่ พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า เกิดขึ้นใน โลกและพระธรรมของพระองค์ยังไม่อันตรธาน ผู้ที่จะบรรลุเองได้อีก โดยไม่ฟังจากใคร ไม่สามารถเกิดขึ้น ได้ เพราะเป็นช่วงเวลาของการประกาศพระศาสนาของพระพุทธเจ้า หากว่ามี การเกิดขึ้นของพระปัจเจก พุทธเจ้าได้ ก็เท่ากับว่า มีการรู้ด้วยตนเอง โดยไม่ได้ฟังจากใคร ดังเช่น พระพุทธเจ้าในยุคสมัยนั้นก็จะถูก ตีเตียน หรือ ไม่ถือว่าเป็นเลิศผู้เดียวได้ เพราะแม้ไม่ฟังก็บรรลุได้ โดยไม่ต้องอาศัยพระพุทธเจ้า เพราะฉะนั้น ช่วงเวลาที่พุทธเจ้าอุบัติขึ้น พระศาสนายังอยู่ ย่อมไม่มี พระปัจเจกพุทธเจ้าบังเกิดขึ้น ในช่วงเวลานั้น ผู้ที่จะตรัสรู้ได้ ก็ต้องเป็น สาวก คือ ผู้ที่รู้ตามเท่านั้น^{๒๒}

พระปัจเจกพุทธเจ้า ชื่อว่า เป็นผู้เดียวหรือผู้ดำเนินชีวิตอยู่อย่างโดดเดี่ยว โดยเหตุ ๙ ประการ^{๒๓} คือ

๑) ชื่อว่า ผู้เดียว เพราะการบรรพชา หมายถึง พระปัจเจกพุทธเจ้านั้น ตัดกังวลใน ฆราวาส บุตร ภรรยา ญาติ และการสะสมสมบัติ ปลงผม และหนวดแล้ว ครองผ้ากาสายะออกบวช เป็นบรรพชิต เข้าถึงความเป็นผู้ไม่กังวล เป็นผู้เดียวเที่ยวไป

๒) ชื่อว่า ผู้เดียว เพราะไม่มีเพื่อน (เมื่อถึงฐานะเช่นนั้นแล้วไม่ต้องการเพื่อน) หมายถึง พระปัจเจกพุทธเจ้า เมื่อบวชแล้วอย่างนั้น เป็นผู้เดียวอาศัยที่อยู่ คือ ป่า และป่าช้าอันสงัด มีเสียง น้อย ปราศจากเสียงกึกก้อง ปราศจากลม อยู่โดดเดี่ยวไกลจากมนุษย์ สมควรแก่การหลีกเร้น เดินผู้ เดียว ยืนผู้เดียว นั่งผู้เดียว นอนผู้เดียว เข้าบ้านเพื่อบิณฑบาตผู้เดียว กลับผู้เดียว นั่งในที่ลับผู้เดียว อธิษฐานจงดมผู้เดียว เป็นผู้เดียวเที่ยวไป

๓) ชื่อว่า ผู้เดียว เพราะละตัณหา หมายถึง พระปัจเจกพุทธเจ้า เป็นผู้ไม่ประมาทมี ความเพียร สัจจิตไปอยู่ กำจัดมารและเสนามาร ละตัณหาอันชานไปในอารมณ์ต่าง ๆ^{๒๔}

๔) ชื่อว่า ผู้เดียว เพราะปราศจากราคะเน่นอน

๕) ชื่อว่า ผู้เดียว เพราะปราศจากโทสะเน่นอน

๖) ชื่อว่า ผู้เดียว เพราะปราศจากโมหะเน่นอน

๗) ชื่อว่า ผู้เดียว เพราะหมดกิเลสเน่นอน

๘) ชื่อว่า ผู้เดียว เพราะดำเนินสู่ทางเป็นที่ดำเนินไปผู้เดียว เอกายนมรรค หมายถึง สติปัญญา ๔ สัมมปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ และมรรคมืองค์ ๘

๙) ชื่อว่า ผู้เดียว เพราะตรัสรู้ปัจเจกโพธิญาณอันยอดเยี่ยมผู้เดียว หมายถึง รู้แจ้งใน ไตรลักษณ์ ปฏิจจสมุปบาท อริยสัจ ๔ นั้นเอง

^{๒๒} ขุ.อป.อ. (ไทย) ๗๑/๒/-/๒๕๔.

^{๒๓} นายประจวบ สะพุ, “ศึกษาตีเหตุบุคคลกับการบรรลุธรรม”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต, สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), หน้า ๗๘.

^{๒๔} ขุ.อป.อ. (ไทย) ๗๑/๒/-/๒๕๒-๖๖๒.

๓.๓.๓ การบำเพ็ญบารมีเพื่อเป็นพระอริยสาวก

พระอรหันตสาวกของพระพุทธเจ้ามี ๓ ประเภท คือ พระอัครสาวก พระมหาสาวก และ พระปติสาวก^{๒๕}

๑) พระอัครสาวก หมายถึง พระสาวกผู้เลิศ ผู้ประเสริฐกว่าพระสาวกทั้งปวงในบรรดาพระสาวกทั้งหลายในพระพุทธศาสนา ด้วยการบำเพ็ญบารมีตลอดระยะเวลา ๑ อสงไขย และ ๑ แสนกัปป์ จึงจะได้เป็นพระสาวกบารมีญาณ เพราะว่า ท่านเคยได้ตั้งความปรารถนาไว้ในตำแหน่งอัครสาวกนี้ และก็ได้รับการพยากรณ์มาแล้วในพระพุทธเจ้าองค์ก่อน ๆ ดุจพระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะ เป็นต้น พระอัครสาวกทั้งสองนี้ก็จัดเข้าในพระอสีติมหาสาวกด้วย เพราะท่านเป็นผู้ ดำรงอยู่ในตำแหน่งอันเลิศ บรรลุธรรมอันเลิศกว่าในบรรดาพระสาวกทั้งหลาย โดยถึงที่สุดแห่งสาวกบารมีญาณ เรียกว่า พระมหาสาวก ที่มีความเสมอกันโดยความเป็นผู้มีอิทธิบาทมาก

๒) พระมหาสาวก หมายถึง สาวกผู้ใหญ่ในพระพุทธศาสนา ได้แก่ พระอสีติมหาสาวก นั้นเอง และพระอัครสาวก พระอสีติมหาสาวก บรรลุธรรมด้วยการทำความเพียรเท่านั้น เมื่อบรรลุธรรมแล้วจะได้สำเร็จ วิชชา ๓ ปฏิสัมภิทา ๔ อภิญญา ๖ วิโมกข์ ๘ และพระมหาสาวก เหล่านี้เป็นผู้เคยตั้งความปรารถนาไว้ในตำแหน่งสาวกผู้เลิศกว่าภิกษุทั้งหลายในด้านฤทธิ์ต่าง ๆ และก็ได้รับการพยากรณ์มาแล้วในพระพุทธเจ้าองค์ก่อน ๆ จึงพยายามบำเพ็ญบารมีมาช้านานถึง ๑๐๐,๐๐๐ กัปป์ สำหรับการสร้างบารมีของพระพุทธบิดา พระพุทธมารดา พระพุทธบุตร และพุทธอุปัฏฐาก สร้างบารมี ๑๐๐,๐๐๐ กัปป์ เหมือนกัน

๓) พระปติสาวกบารมี หมายถึง พระสาวกทั่วไป ที่นอกจากพระอสีติมหาสาวก คือ ผู้ที่ไม่ได้ตั้งความปรารถนาต่อหน้าพระพุทธเจ้าองค์ใดองค์หนึ่งเพื่อให้ได้ตำแหน่งเป็นผู้เลิศทางด้านใดด้านหนึ่ง และส่วนมากเป็นผู้เกิดหลังพระพุทธเจ้าปรินิพพานไปแล้ว แต่ก็เป็นผู้ที่มีศรัทธา ได้สร้างบารมี ใช้เวลาบำเพ็ญเพียรไม่แน่นอน อาจใช้เวลาบำเพ็ญบารมี ๑๐๐ กัปป์บ้าง ๑,๐๐๐ กัปป์บ้าง ๑๐,๐๐๐ กัปป์บ้าง หรือมากกว่านั้น เมื่อมีอุปนิสัยพอได้พบพระพุทธเจ้าองค์ใดองค์หนึ่ง มีโอกาสฟังธรรมก็สามารถบรรลุธรรมเป็นพระอริยบุคคล ตั้งแต่พระโสดาปัตติผลขึ้นไปจนถึงพระอรหันต์

ดังนั้น การบำเพ็ญบารมีเพื่อให้ได้สำเร็จเป็นพระอริยสาวกนั้น เป็นการบำเพ็ญบารมีไม่เกิน ๑ อสงไขย ๑๐๐,๐๐๐ กัปป์ และไม่ต้องบำเพ็ญถึง อุปบารมี หรือปรมัตถบารมีก็ได้ ตัวอย่าง พระพิกุลเถระที่ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ ท่านบำเพ็ญบารมีด้วยการออกบวชเป็นดาบสเจริญ ฌาน สมาบัติจนได้อภิญญา ๕ สมาบัติ ๘ ได้รับการถวายยารักษาโรคให้แก่พระพุทธเจ้าพร้อมทั้ง พระอริยสาวกทั้งหลายได้หายจากโรคเป็นปกติ และได้สั่งสมบุญกุศลด้วยการสร้างโบสถ์ วิหาร ศาลา กุฏิ เป็นต้น ในชีวิตประวัติของท่านไม่ได้สร้างบารมีถึง อุปบารมี หรือปรมัตถบารมีแต่อย่างใด ในที่สุดบารมีของท่านเต็มบริบูรณ์จนได้บรรลุเป็นพระอรหันต์

๓.๓.๔ บารมีทั้งหมดมี ๑๐ ประเภท

๑. ทานบารมี เจตนาที่สามารถสละให้ซึ่ง บุตร ภรรยา ธารสินสมบัติ เป็นต้นนั้น เรียกว่า ทานบารมี คำว่า ทาน หมายถึง การให้สิ่งที่เป็นประโยชน์สุขแก่ผู้รับ จัดเป็นให้เพื่ออนุเคราะห์ ให้เพื่อ

^{๒๕} ดูรายละเอียดใน ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๒๔๘/๔๑.

สงเคราะห์ ให้เพื่อบูชาคุณ ให้เพื่ออนุเคราะห์ เป็นการให้แก่ผู้ที่ด้อยกว่าตนในอายุ กำลังกายกำลังทรัพย์ กำลังปัญญา เช่น การเลี้ยงดูบุตรธิดา ให้แก่ผู้ที่ยากจนขัดสน คนพิการทุพพลภาพ เป็นต้น การให้เพื่ออนุเคราะห์ มีความเมตตากรุณาเป็นมูล ให้เพื่อสงเคราะห์ เป็นการให้แก่บุคคลในชั้นเดียวกันเสมอกัน เช่น เพื่อนฝูง มิตรสหาย เป็นต้น การให้เพื่อสงเคราะห์นี้มีความรักความนับถือเป็นมูล ให้เพื่อบูชาคุณ เป็นการให้แก่บุคคลที่ทรงคุณควรเคารพบูชา ได้แก่ บิดา มารดา ครู อาจารย์ อุปัชฌาย์ ท่านผู้มีคุณแก่ตน หรือ ผู้ทรงคุณวุฒิ การให้เพื่อบูชาคุณนี้ มีความกตัญญู ความเคารพบูชา เป็นมูล^{๒๖}

อนึ่ง การบริจาคทรัพย์เพื่อบำรุงพระพุทธศาสนาที่ดี บำรุงสาธารณกุศลทั่วไป เช่น โรงพยาบาลโรงเรียน สร้างถนน สร้างสะพานต่าง ๆ เหล่านี้ก็ดี ก็อนุโลมเข้าในการให้เพื่อบูชาคุณ คือบูชาคุณความดีแห่งกุศลทำให้ตนได้เกิดมาเป็นมนุษย์ อันเป็นความกตัญญูต่อบุญกุศลนั่นเอง

ก. ชนิดของท่าน ท่านที่กล่าวถึงในพระพุทธศาสนามีประเภท การทำบุญให้ท่านจะมีอานิสงส์น้อยมาก หรือไม่นั้น ย่อมขึ้นอยู่กับเหตุปัจจัยที่เป็นส่วนประกอบหลายประการเพราะสิ่งที่ให้ท่านมีทั้งที่เป็น นามธรรม และรูปธรรม บุคคลนั้นทั้งผู้รับและผู้ให้พฤติกรรมของบุคคลผู้ให้ ให้โดยไม่เจาะจง เรียกว่า สังฆทาน เจาะจงเรียก ปฏิบุคคลิกทาน คุณสมบัติของผู้ให้และผู้รับ คุณภาพของสิ่งของที่ให้ เหล่านี้ล้วนเป็นองค์ประกอบที่บ่งชี้ถึงความพร้อมแห่งท่านในพระพุทธศาสนาจัดแบ่ง ชนิดประเภทของท่านตามคุณลักษณะดังต่อไปนี้ ชนิดท่านแบ่งตามสิ่งที่ให้ แบ่งตามสิ่งที่ให้ มี ๒ ประเภท คือ

๑) อามิสทาน หรือ วัตถุทาน ได้แก่ การให้วัตถุสิ่งของต่าง ๆ สรุปล คือ ปัจจัย ๔ เป็นกุศลเจตนาที่เกิดขึ้นด้วยความรัก^{๒๗}

อามิสทาน^{๒๘} คือ การให้วัตถุสิ่งของ การให้ในลักษณะนี้ ใครก็ปฏิบัติได้ เป็นการทำได้ง่าย ในสังคมชาวพุทธ มีการให้ข้าว น้ำ ยารักษาโรค เป็นต้น และทรัพย์เงินทองภายนอก ทั้งที่เป็นของที่รักมาก เช่น อวัยวะเลือดเนื้อ แขน ขา ดวงตา และวัตถุที่หวงแหนที่สุด คือ การสละ ชีวิต

๒) ธรรมทาน ได้แก่ การให้ท่านเป็นธรรม^{๒๙} คำว่า ธรรมทาน ได้แก่ การให้ธรรมเป็นทาน คือ แนะนำสั่งสอนให้ผู้อื่นตั้งอยู่ในธรรม หรือกล่าวธรรม ให้ความรู้ ความถูกต้องดีงาม คำสอนมุ่งเน้นให้ไปปฏิบัติในทางที่ถูกต้อง โดยเฉพาะในทางพระพุทธศาสนา ธรรมทานเป็นยอดแห่งทานทั้งปวง คือเลิศ ประเสริฐสุด กว่าอามิสทานทั้งปวง ตามที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ทาน ๒ อย่างนี้ ทาน ๒ อย่าง คือ (๑) อามิสทาน (การให้สิ่งของ) (๒) ธรรมทาน (การให้ธรรม) บรรดาทาน ๒ อย่างนี้ ธรรมทานเป็นเลิศ”^{๓๐} และการให้ธรรมเป็นทาน ขณะการให้ทั้งปวง ดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถาแก่ท้าวสักกะ จอมเทพและเหล่าเทวดาว่า “การให้ธรรม ขณะการให้ทั้งปวง รสแห่งธรรมชนะรสทั้งปวง ความยินดีในธรรมชนะความยินดีทั้งปวง ความสันต์ดีหาชนะความสันต์ทั้งปวง”^{๓๑}

^{๒๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมมิก จำกัด, ๒๕๕๓), หน้า ๑๘๐-๑๘๑.

^{๒๗} อัง.ทูก. (ไทย) ๒๐/๑๔๒/๑๒๐.

^{๒๘} อร่าม อินพุ่ม, **มงคลชีวิต ๓๘ ประการ**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์เพชรกรรณ, ๒๕๓๗), หน้า ๑๐๒.

^{๒๙} อัง.ทูก. (ไทย) ๒๐/๑๔๒/๑๒๐.

^{๓๐} อัง.ทูก. (ไทย) ๒๐/๑๔๒/๑๒๐.

^{๓๑} ชู.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๕๔/๑๔๔.

๒. ศิลปกรรม เจตนาที่เว้นจากสิ่งที่พึงเว้น และกระทำในสิ่งที่ควรทำนั้น เรียกว่า ศิลปกรรมที่พึงเว้นชื่อว่า วาริตศีล^{๓๒} ถ้าไม่เว้นแล้วเป็นบาป เป็นสิ่งชั่วถูกปรับโทษทางวินัย วาริตศีล ของฆราวาส ได้แก่ ศีล ๕ ศีล ๘ วาริตศีลของบรรพชิต ได้แก่ ศีล ๑๐ ศีล ๒๒๗ ผู้รักษาวาริตศีลนั้นเปรียบไว้ว่า เหมือนกับดอกไม้ที่มีกลิ่นหอม สิ่งที่ต้องทำนั้น เรียกว่า อนุญาติศีลที่ควรทำ ชื่อว่า จาริตศีล ถ้าไม่กระทำก็ไม่ถึงกับเป็นบาป ต้องถูกปรับโทษแต่อย่างใด แต่ถ้าทำได้ก็ยิ่งพอกพูนคุณงามความดี เพิ่มบุญบารมียิ่งขึ้น จาริตศีล ได้แก่ ๓๓^{๓๓} การปฏิบัติสมถภาวนา การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ตลอดจนการสอน การเรียน การเขียนการแสดงธรรม ผู้รักษา จาริตศีล นั้น เปรียบไว้ว่าเหมือนกับดอกไม้ที่มีสีสวยสดงดงาม ศรีททา ความเลื่อมใสแต่อย่างเดียวกันก็เป็นปัจจัยนำ ทำให้ วาริตศีล สำเร็จลงได้ แต่ จาริตศีล นั้นจะสำเร็จลงได้ก็ต้องประกอบทั้ง ศรีททา และวิริยะ เป็นปัจจัยนำด้วยกันทั้งคู่ ทานย่อมเป็นเครื่องอุปการะให้เกิดศีล คือ เมื่อการให้ได้สำเร็จลงแล้ว ก็ยังให้จิตใจเข้มแข็งเบิกบาน มีกายวาจาเรียบร้อยอ่อนโยน เพื่อมิให้กายวาจาตกไปในทางที่ไม่ดี อันจะมีแต่ความหมองหม่น จึงพึงเว้นในสิ่งที่ควรเว้น และกระทำในสิ่งที่ควรกระทำ นั่นคือ การรักษาศีล ทาน กับ ศีล ย่อมเนื่องกันด้วยประการอย่างนี้ อีก ก็คือ ทายก ผู้ให้ทาน เป็นผู้ไม่มีศีล ทานนั้นก็ไม่มีผลพิเศษใหญ่หลวง ด้วยว่าทานนั้นมีศีลเป็นเครื่องชำระให้บริสุทธิ์ ปฏิภาห ผู้รับทานเป็นผู้ไม่มีศีล ทานนั้นก็ไม่มีผลใหญ่หลวง ด้วยว่าศีลนั้นเหมือนพื้นแผ่นดิน ต่อเมื่อทายก ผู้ให้ ปฏิภาห ผู้รับ มีศีลอันบริบูรณ์ด้วยกันแล้ว ทานนั้นจึงจะมีผลไพบูลย์ยิ่งขึ้น ประหนึ่งพืชที่เกิดในเนื้ออันดี ฉะนั้น

๓. เนกขัมมบารมี จิตตูปปาท^{๓๔} ที่ใคร่พ้นจากกามและภพนั้น เรียกว่า เนกขัมมบารมี จิตที่ใคร่พ้นจากกามนั้น คำว่า กาม^{๓๕} ในที่นี้จำแนกเป็น ๒ ประการ

๑) วัตถุกาม หมายถึง อารมณ์ที่อยู่ในภพทั้ง ๓ คือ อารมณ์ ๖ นั้นเอง ซึ่งมีรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสถูกต้อง และความนึกคิด

๒) กิเลสกาม หมายถึง เครื่องเศร้าหมอง และเร่าร้อน รวมยอดแล้ว มี ๓ ได้แก่ โลภะ โทสะ และโมหะ

จิตที่ใคร่พ้นจากกามนั้น คำว่า ภพ ในที่นี้จำแนกเป็น ๓ คือ

ก) กามภพ ได้แก่ กามภูมิ ๑๑ ภูมิ

ข) รูปภพ ได้แก่ รูปภูมิ ๑๖ ภูมิ

ค) อรูปภพ ได้แก่ อรูปภูมิ ๔ ภูมิ

เนกขัมมะ ความใคร่หลุดพ้นนั้น ก็จำแนกได้เป็น ๓ เหมือนกัน คือ

ก) ปัพพัชชะ ออกบวช

ข) เพื่อปฏิบัติสมถภาวนา และวิปัสสนาภาวนา

ค) เพื่อให้ถึงซึ่งความหลุดพ้น คือ พระนิพพาน

^{๓๒} ขุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๕๙๑/๔๔๑.

^{๓๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, หน้า ๒๕๖.

^{๓๔} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑/๒๗.

^{๓๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, หน้า ๒.

เนกขัมมบารมี ย่อมมีทานบารมีเป็นเครื่องอุปการะ กล่าวคือ บุคคลบางคนมีศรัทธา เลื่อมใสในพระพุทธศาสนาอยากจะสละเวลา มาถือศีล ฟังธรรม เล่าเรียนศึกษาธรรม แต่ก็ติดขัดเพราะ ไม่มีทุนทรัพย์เพียงพอ ต้องทำมาหากินตัวเป็นเกลียว ก็ยังไม่ใคร่จะคุ้มปากคุ้มท้อง ทั้งนี้เป็นเพราะ ไม่ได้สร้างสมทานบารมีมาแต่ปางก่อน ในชาตินี้จึงต้องยากจน ถ้าเป็นผู้ที่ได้สร้างสมทานบารมีมา พอควร ก็จะไม่ถึงกับขัดสน ไปฟังเทศน์ศึกษาธรรมได้สะดวก อันจะเป็นเหตุให้เกิดสติปัญญาเห็นโทษ ในการหมกมุ่นอยู่ในกามคุณ มีความเบื่อหน่ายต่อความเป็นอยู่ในทางโลก สละบ้านเรือนอันเป็นสมบัติ นอกกาย ไปแสวงหาทรัพย์ภายใน คือ การออกบวชเรียน บำเพ็ญตนให้เป็นประโยชน์แก่ พระศาสนาสืบไป ในบรรดาบารมี ๑๐ ทศ จัดว่า เนกขัมมบารมีนี้เป็นหัวใจของบารมี ด้วยเหตุผล ประการใดจะได้กล่าวต่อไปข้างหน้า

๔. ปัญญาบารมี การรอบรู้สามัญลักษณะ และวิเศษลักษณะของรูปธรรมนามธรรมนั้น เรียกว่า ปัญญาบารมี สามัญลักษณะ เป็นลักษณะธรรมดาสามัญทั่ว ๆ ไป ที่รูปธรรมนามธรรมอันเป็น สังขาร จะต้องมิต้องเป็นไปอย่างนั้นซึ่งมี ๓ ลักษณะจึงเรียกว่าไตรลักษณ์ คือ

๑) อนิจจลักษณะ เป็นลักษณะที่ไม่เที่ยง ตั้งอยู่ไม่ได้ตลอดไป เมื่อเกิดขึ้น คือ อุปปาหะ แล้วก็มี ฐิติ การตั้งอยู่ในที่สุดก็ ภังคะ^{๓๖} ดับไป

๒) ทุกขลักษณะ เป็นลักษณะที่ไม่คงทน ทนอยู่ไม่ได้ มี อุปปาหะ ฐิติ แล้วก็ ภังคะ ดับไปเหมือนกัน

๓) อนัตตลักษณะ เป็นลักษณะที่ไม่ใช่ตัวตน บังคับบัญชาให้เป็นไปตามใจชอบหาได้ไม่มี อุปปาหะ มี ฐิติ แล้วก็ ภังคะ ดับไปเช่นเดียวกัน

ส่วนวิเศษลักษณะนั้น เป็นลักษณะจำเพาะตัวแห่งรูปและนาม แต่ละอย่าง ซึ่งแตกต่างกัน ไม่เหมือนกัน ตัวอย่างเช่น

ปฐวี มีลักษณะ	แข็ง กกฺขพ
อาโป มีลักษณะ	เกาะกุ่ม อาพนฺธน
เตโช มีลักษณะ	ร้อน อุณฺห
วาโย มีลักษณะ	เคร่งตึง วิตถมฺภน
ผัสสะ มีลักษณะ	กระทบ ผุสฺน

เวทนา มีลักษณะ เสวยอารมณ์ เวทียิต^{๓๗} เหล่านี้เป็นต้น

นอกจากนี้ แม้จะเป็นการเรียนรู้อริยธรรมทางโลกที่ไม่มีโทษ ก็ได้ชื่อว่า ได้อบรมให้เกิดปัญญา เหมือนกัน ทาน ก็เป็นเครื่องอุปการะให้เกิดปัญญา กล่าวคือ คฤหัสถ์ ผู้ครองเรือน หรือบรรพชิต ผู้ครอง วัดก็ตาม ถ้าขัดสนเงินทองของกิน ที่อยู่ มีปัจจัย ๔ ไม่เพียงพอแก่ความเป็นอยู่ตามสมควรแล้ว ย่อมขาด การศึกษาเล่าเรียน หรือว่าได้ศึกษาเล่าเรียนบ้าง แต่ก็ไม่สู้จะสมบูรณ์ เมื่อขาดการศึกษา ก็ด้วยปัญญา ทั้งนี้ก็เป็นเพราะขาดทานบารมี ที่จะมาอุปถัมภ์ให้เกิดปัญญาบารมี ขาดปัญญาก็ยากที่จะบริสุทธิ์

^{๓๖} อภ.ย. (ไทย) ๓๘/๓๓๑-๓๓๒/๘๓๗.

^{๓๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย**, พิมพ์ครั้งที่ ๓๗, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิตภัณณ์, ๒๕๕๗), หน้า ๑๐๕๗.

๕. วิริยบารมี ความเพียรเพื่อประโยชน์ผู้อื่นด้วยกายใจนั้น เรียกว่า วิริยบารมี วิริยบารมี จัดได้เป็น ๓ ชั้น

๑) หีนวิริยะ ความเพียรอย่างต่ำ เป็นความเพียรประกอบการกุศล ที่มุ่งหวังชื่อเสียงเกียรติคุณ

๒) มัชฌิมวิริยะ ความเพียรอย่างกลาง เป็นความเพียรประกอบการกุศลที่มุ่งหวังความสุขในมนุษย์และในสวรรค์

๓) อุกกัฏฐวิริยะ ความเพียรอย่าง อุกกัฏฐ์ เป็นความเพียรประกอบ วิวัฏฐะ นิสสิตกุศล หวังให้พ้นจากความเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏ วิริยะ นี้เป็นธรรมที่ให้ผลอย่างกว้างขวาง และสำคัญมาก เพราะแม้แต่จะมีความตั้งใจกระทำสักเพียงใดก็ตาม ถ้าหากว่า ขาดความพากเพียรเสียแต่อย่างเดียวนั้น การงานต่าง ๆ ก็จะไม่เป็นผลสำเร็จดังที่ได้ตั้งใจไว้ ส่วนมากมักจะไม่ใคร่ได้คำนึงถึงความเพียรกันอย่างจริงจัง ดังนั้นเมื่อประสบกับความคับขันเข้าบ้าง ก็มักจะท้อถอยเสีย ยิ่งเป็นการบำเพ็ญเพียรปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา อันเป็นการประกอบ วิวัฏฐานิสสิตกุศล^{๓๘} ด้วยแล้ว ก็จะต้องเป็นความเพียรที่สมบูรณ์ด้วยองค์ ๔ ที่เรียกว่า จตุรงควิริยะ คือ (๑) แม่น้ำจะเหือดเลือดจะแห้ง (๒) จะเหลือแต่เพียงหนึ่ง (๓) จะเหลือแต่เพียงกระดูก (๔) จะเหลือแต่เพียงเอ็น ก็จะไม่ละเสียจากความเพียรที่กำลังกระทำอยู่นั้นเลย ผู้ที่พากเพียรอย่างนี้ ย่อมล่วงทุกข์ได้ ดังในธรรมบทแสดงไว้ว่า วิริเยน ทุกขมจเจติ ย่อมล่วงทุกข์ได้เพราะความเพียร (จตุรงควิริยะ=ตามนัยแห่งสัมมปปธานนั้น หมายถึง (๑) เพียรละอกุศลที่เกิดแล้ว (๒) เพียรไม่ก่ออกุศลใหม่ให้เกิดขึ้น (๓) เพียรประกอบกุศลใหม่ให้เกิดขึ้น (๔) เพียรเจริญกุศลใหม่นั้นให้ภิญโญยิ่ง ๆ ขึ้นไป) ผู้ที่เคยสร้างทานกุศลไว้ ทานกุศลนั้นย่อมส่งผลให้ได้เกิดมาเป็นผู้ที่สมบูรณ์ด้วยทรัพย์เงินทอง ไม่ต้องมีความลำบากกังวลในเรื่องเงินทอง ก็สามารถทำความเพียรพยายามในการเจริญ ศีล สมาธิ ปัญญา ได้โดยสะดวก ข้อนี้ชี้ให้เห็นว่า วิริยบารมีจะเกิดมีได้ก็ด้วยอาศัยทานบารมีเป็นเครื่องอุดหนุน

๖. ขันติบารมี การอดทนในการล่วงเกินของปวงสัตว์ และสังขารธรรม ด้วยโทสจิตตูปาทะ นั้น เรียกว่า ขันติบารมี ตามปกติ ผู้ที่ประสบกับ อิกฐารมณ^{๓๙} คือ อารมณ์ที่ขบใจ ย่อมแสดงอาการที่แจ่มใสร้ายแรงออกมาให้ปรากฏ ครั้นได้ประสบกับ อนิกฐารมณ คือ อารมณ์ที่ไม่ชอบ ย่อมแสดงความบึ้งตึงมีนขาออกมาให้เห็นเช่นเดียวกัน ทั้งนี้ถ้าเกี่ยวกับบุคคลหรือสัตว์เป็นสิ่งที่ทำให้เกิดความหวั่นไหวดังกล่าวมานั้น ก็จำแนกได้เป็น ๓ ประเภท คือ ปิยบุคคล ผู้ที่เป็นที่รักที่ขบใจ เวริบุคคล ผู้ที่เกลียดชังกันเป็นศัตรูต่อกัน และมีชฉัตตบุคคล ผู้ที่ไม่เป็นที่รักที่ชัง ส่วนอโทสจิตตูปาทะ เป็นจิตที่เกิดขึ้นโดยไม่มีกรรมโกรธเคือง ไม่เพียงแต่ไม่แสดงออกทางกายและวาจาเท่านั้น แม้ในจิตใจก็ไม่โกรธเกลียดชังเลยแม้แต่สักน้อยหนึ่ง ทั้งนี้เพราะไม่ได้ปล่อยกายวาจาใจให้เพลิดเพลนหลงอยู่แต่ในอารมณ์ที่ขบจนเกินไป เลยหมดความยับยั้งใจเมื่อกระทบกับอารมณ์ที่ชังที่ไม่ชอบ แต่ถ้าได้อบรมฝึกฝนจนมีสติและรู้ตัวเป็นอย่างดี จึงสามารถมีอารมณ์อดทนต่อความดีใจหรือเสียใจได้ในทันทีที่ประสบกับอารมณ์นั้น ๆ ดังนี้ จึงจะได้ชื่อว่า เป็นผู้ มี ขันติ ขนตยา ภิชโย น วิชชติ สิ่งอื่น ๆ ไม่ยิ่งไปกว่า ขันติ ความอดทน ผู้มีทรัพย์

^{๓๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, หน้า ๒๓๖.

^{๓๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๕๕.

อันเป็นผลที่ได้รับมาจากทานกุศลที่ตนได้เคยทำไว้นั้น มักจะเป็นผู้ที่มีจิตใจผ่องใสขึ้นบาน เพราะไม่ต้องกังวลหรือมีความเดือดร้อนในเรื่องอาชีพ และย่อมมีโอกาสได้ศึกษาวิชาทั้งทางโลกและทางธรรม ซึ่งทำให้จิตใจของผู้นั้นสูงและใฝ่ดี มีใจคอกหนักแน่น จึงเป็นผู้ที่มีขันตอดทน ไม่หลงไปตามคำสรรเสริญ และไม่ว้าวามไปตามคำนิทา ดังนี้จึงกล่าวได้ว่า ทานบารมีอุปการะให้เกิดขันตอดทน

๗. สัจจบารมี บรรดาเจตนาอันมีวิริตเจตนาเป็นต้นที่ไม่คดโกงนั้น เรียกว่า สัจจบารมีวิริต^{๘๐} แปลว่า การงดเว้น วัตถุที่เว้นมี ๓ คือ มิจฉาวาจาวิริต เว้นจากวจีหุจจริต ๔ คือ มุสา พุดปต ปิสุณา พุดส่อเสียด ผรุสวาจา พุดหยาบคาย และสัมผัปปลาป พุดเพื่อเจ้าไร้สาระ มิจฉากัมมันตวิริต เว้นจากกายหุจจริต ๓ มี ปาณา ฆ่าสัตว์ อทินนา ลักทรัพย์ และกาเม ล่วงประเวณี มิจฉาอาชีวิวิริต เว้นจากมีความเป็นอยู่ด้วยวาจาหุจจริต ๔ กายหุจจริต ๓ อากาการทั้งดเว้น ก็มี ๓^{๘๑} คือ

- ๑) สัมปตตวิริต เว้นจากความชั่วในขณะที่มีอารมณ์ อันพึงจะล่วงมาปรากฏเฉพาะหน้า
- ๒) สมาทานวิริต เว้นจากความชั่วโดยตั้งปณิธาน ตั้งความปรารถนา ไว้เป็นเครื่องสำนึก เป็นเครื่องเตือนใจ จะสมาทานกับพระสงฆ์ พระพุทธรูป ต้นโพธิ์ หรือแม่แต่กับตัวเองก็ได้
- ๓) สมุจเฉทวิริต เว้นจากการตัดกิเลสได้อย่างเด็ดขาด ด้วยอำนาจแห่งปัญญาในมคคจิต วิริตเจตสิก ที่ไม่คดโกงนั้น มีความหมายว่า ชื่อตรงต่อความตั้งใจในอันที่จะเว้นกล่าววาจาชั่ว เว้นกระทำชั่ว และเว้นความเป็นอยู่อย่างชั่ว ๆ ความชื่อตรงต่อความตั้งใจเว้นสิ่งชั่ว ดังกล่าวนี้แหละ เรียกว่า สัจจบารมี

ผู้ใดขัดสน ขาดทรัพย์สมบัติ ผู้นั้นย่อมรักษาสัจจะไต่ยาก ส่วนผู้ที่มีทรัพย์ ย่อมสะดวกในการที่จะบำเพ็ญสัจจบารมี จะเป็นผู้ที่มีทรัพย์ ก็ต้องเป็นผู้ที่ได้เคยสร้างสมทานบารมีมาแต่ปางก่อน กล่าวแต่เพียงเท่านี้ก็พอจะเห็นได้แล้วว่า ทาน ก็เป็นปัจจัยแก่ สัจจะ

๘. อธิษฐานบารมี ที่ตั้งใจแน่อนในการกระทำนั้น เรียกว่า อธิษฐานบารมี ท่านอรรถกถาจารย์ได้จำแนกการ อธิษฐาน^{๘๒} คือ การตั้งความปรารถนาอย่างแรงกล้าไว้ ๔ ประการ คือ

- ๑) สัจจาธิษฐาน เป็นความตั้งใจอันแน่อนเพื่อบรรลุแห่งผลในสัจธรรม ๔ ประการ มีทุกข์ สมุทัย นิโรธ และอัญญัญจิมัคค
- ๒) จาคาธิษฐาน เป็นความตั้งใจอันแน่อนที่จะสละทิ้งกิเลสให้หมดไปจากตนอย่างเด็ดขาด
- ๓) อุปสมาธิษฐาน เป็นความตั้งใจอันแน่อนเพื่อให้บรรลุถึงซึ่งพระนิพพาน
- ๔) ปัญญาธิษฐาน เป็นความตั้งใจอันแน่อนเพื่อให้แจ้ง อนารณญาณ (น = ไม่ อารณ = ห่วงใย ปิดบังญาณ = ความรู้) หมายถึง พระสัพพัญญุตญาณ อันเป็นญาณที่รู้สิ้นปวงสังขตธรรม และอสังขตธรรม อธิษฐานประการที่ ๔ ย่อมมีได้เฉพาะ สัมมาสัมโพธิญาณเท่านั้น ที่เหลืออีก ๓ ประการ เป็นสาธารณะทั้ง สัมมาสัมโพธิญาณ ปัจเจกโพธิญาณ และสาวกโพธิญาณ (อัครสาวก มหาสาวก และปกติสาวก) พึงเห็นได้ว่า อธิษฐาน ทั้ง ๔ ประการนี้ เป็นการตั้งความปรารถนาอย่างแรงกล้าแน่อน ในอันที่จะให้บรรลุถึงซึ่งพระนิพพาน ผู้มีทรัพย์ เมื่อได้ตั้งความปรารถนาอย่างแรงกล้าว่าจะ

^{๘๐} ขุ.ขุ.อ. (ไทย) ๓๙/๖/-/๑๙๕.

^{๘๑} ขุ.ขุ.อ. (ไทย) ๓๙/๖/-/๑๙๕.

^{๘๒} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๑/๒๙๐.

บำเพ็ญกุศลอย่างนั้นอย่างนี้ ก็ย่อมกระทำตาม ความตั้งใจนั้นได้โดยสะดวก ไม่ใคร่มีอุปสรรคข้อขัดข้อง ให้ต้องเลิกล้มความตั้งใจนั้น ๆ ซึ่งตรงกันข้ามกับผู้ที่ขัดสนจนยาก แม้จะตั้งความ พราธนาอย่างแรงกล้าว่าจะกระทำกุศล ก็มักจะขัด ๆ ข้อง ๆ เพราะต้องมีกังวลในการชวนชวยประกอบการเลี้ยงชีพอยู่ ทานจึงเป็นส่วนหนึ่งที่อยู่การให้การอธิษฐานนั้นเป็นผลสำเร็จ อนึ่งมีข้อที่ควรกล่าวว่า อธิษฐานบารมี นี้ จะต้องเกิดร่วมกับบารมีอื่น ๆ เสมอ เพราะลำพังแต่อธิษฐานบารมีอย่างเดียว ย่อมสำเร็จประโยชน์ ไปไม่ได้ เช่น เพียงแต่ตั้งใจว่าจะทำ แต่ไม่ได้ลงมือทำสักที อย่างนี้ไม่จัดว่าเป็นอธิษฐานบารมี เพราะ อธิษฐานบารมีนั้นต้องประกอบไปด้วยอาการ ๒ อย่าง คือมี ความพราธนาอย่างแรงกล้าด้วย และมี การกระทำทางกายก็ดี ทางวาจาก็ดี ให้สำเร็จสมความตั้งใจนั้นด้วย อย่างนี้จึงจัดว่าเป็น อธิษฐานบารมี

๙. เมตตาบารมี ที่ยังให้โลกได้รับประโยชน์สุขโดยพ้นจากการพยาบาทปองร้ายนั้น เรียกว่า เมตตาบารมี เมตตาบารมี เป็นบารมีที่สร้างได้ไม่ยากนัก เพราะบุคคลส่วนมากไม่มีความอิจฉะ เนื่องจาก ต้องตกเป็นทาสของอารมณ์ที่เกิดทางทวารทั้ง ๖ นั้น ความวุ่นวายจึงมักเกิดขึ้นเสมอ ทำให้ขาดการเมตตา ที่มีความประสงค์ดีต่อกัน และกัน ดังนั้นเพื่อให้เมตตาธรรมนี้ได้เกิดขึ้น และดำรงคงเจริญอยู่ในชั้นธ สันดาน จึงจำต้องหมั่นแผ่เมตตาให้แก่ปวงสัตว์ โดยไม่มีกรากำหนดขีดคั่นประการใด ๆ โดยถือหลักในการ แผ่เมตตา ๔ ประการ คือ^{๔๓}

อเวรา โหนตุ	จงอย่ามีเวรแก่กันและกันเลย
อพยาปชมา โหนตุ	จงอย่าพยาบาทเบียดเบียนซึ่งกันและกันเลย
อนินชา โหนตุ	จงอย่าได้มีความทุกข์ร้อนกันเลย
สุขี อุตตทานํ ปริหฺรณตุ	จงมีความสุขทุกอิตตภาพโดยทั่วกัน เทอญ

ดังที่ได้กล่าวไว้ตอนต้น ตรงเมตตาก็มีภูฐาน^{๔๔} มีข้อความละเอียดพอสมควร ขอให้ทบทวนดู ที่นั่นด้วย เมตตาบารมี เป็นความรักที่เกิดขึ้นโดยมิได้เกี่ยวแก่ต้นเหตุเป็นเหตุ แต่เป็นความรักใคร่เอ็นดูต่อ เพื่อนมนุษย์ตลอดจนสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง ไม่มีจำกัดโดย เฉพาะ ๆ มีเจตนาจะให้เขาทั้งหลายได้มีความสุข ความสบายโดยทั่วหน้ากัน ส่วนความรักใคร่เอ็นดูต่อลูกหลาน ญาติพี่น้อง ภริยาสามี บิดามารดา เหล่านี้ เป็นต้น เป็นเมตตาตามธรรมดาสามัญ ไม่ใช่เมตตาบารมี เพราะเมตตานี้เกิดจาก ต้นเหตุเปมะ คือ ความรัก ด้วยต้นเหตุจึงเกิดเมตตาขึ้นในวงแคบโดยเฉพาะพวกของตัวเอง เมตตา เกิดขึ้นมาได้ก็ด้วยมีทานเป็นสิ่ง อุปการะเกื้อหนุน เพราะผู้ที่ยากจนก็มักจะคิดเสียว่า ไม่มีใครเขาจะมารักใคร่ใคร่ต่อคนยากจน เช่น เราไม่ จำเป็นจะไปรักใคร่คนอื่นเขา ดังนั้นเมตตาจิตจึงไม่เกิด ส่วนผู้มีทรัพย์มาก จะได้รับความเคารพนับถือจาก ผู้อื่น ก็ย่อมจะเกิดความเอ็นดูรักใคร่เป็นการตอบแทน การมีใจรักใคร่เอ็นดู พราธนาให้ผู้อื่นได้รับความสุข เช่นนี้ นับว่ามีเมตตาจิตเกิดขึ้นแล้ว เรียกได้ว่าเป็นเมตตาบารมี อันสืบเนื่องมาจาก ทานบารมีเป็นปัจจัย

๑๐. อุเบกขาบารมี การทำลายอารมณ์รัก และชัง อันเกิดแก่สัตว์ หรือสังขารธรรม เพื่อทรง ไว้ซึ่งความสม่ำเสมอ นั้น เรียกว่า อุเบกขาบารมี อุเบกขาธรรม มีโลกธรรม ๘ คือ ลาภ อลาภ ยศ อยศ นิมนน์ ปสนน์ สุขี ทุกข์ เป็นศัตรู คอยทำลายการทำจิตมิให้ลำเอียงนั้น ล้มเหลวลง ศัตรูเหล่านี้ย่อม

^{๔๓} พระพุทธโฆสเถระ, *คัมภีร์วิสุทธิมรรค*, แปลโดย สมเด็จพระพุทธทาสภิกขุ (อาจ อาสภมหาเถระ), พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัทธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๔๘๘.

^{๔๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๘๑.

สอดแทรกในอารมณฺ์ โดยมีสัตว์หรือสังขารธรรม คือ ชนฺ์ ๕ รูป นาม เป็นสื่อชักนำมาให้เกิดความ
 ลำเอียงไป ถ้าเป็น อธิฐารมณฺ์^{๔๕} ก็เป็นสื่อให้เกิดความชื่นชมยินดี หากเป็น อนธิฐารมณฺ์ ก็เป็นสิ่งให้
 เกิดความวุ่นวามหมตความยั้งคิด ทั้งนี้ก็ด้วยอำนาจแห่งความหลง คือ โมหะ เมื่อจิตถูกครอบงำไว้ด้วย
 อำนาจแห่งโมหะแล้ว ก็ขาดสติที่จะพิจารณาไปยังมีให้หลงไปตามอธิฐารมณฺ์ และวุ่นวามไปตาม
 อนธิฐารมณฺ์ที่กล่าวมาเช่นนี้ ดูเหมือนว่าเหมือนกับลักษณะของขันติบารมี จะว่าเป็นอย่างเดียวกันก็ได้
 หรือจะว่าเนื่องกันก็ได้ คือ ถ้าอดทนไว้ได้ ไม่หวั่นไหวเอนเอียงไปในความชอบ ความชัง ก็เป็นอุเบกขา
 ถ้าวินไม่ไหว และเอนเอียงไปในความชอบความชัง ก็ไม่ใช่อุเบกขา อุเบกขาบารมีนี้ เป็นบารมีที่ไม่
 เกี่ยวกับทานบารมีเป็นเหตุ เพราะผู้ที่มีจิตใจเป็นอุเบกขาได้นั้น ต้องการกระทำ ตนให้เปรียบประดุจ
 พื้นแผ่นดิน รองรับสิ่งต่าง ๆ ไม่ว่าจะดีหรือไม่ดีได้นั้น โดยไม่มีอาการผิดแปลกแต่อย่างใด ปราศจาก
 อากาโร ยินดีหรือยินร้าย เช่น ได้รับคำกล่าวสรรเสริญ ก็ไม่ตื้นตันยินดี เมื่อได้รับคำนิทนาว่าร้าย ก็ไม่
 เกิดความสะดุ้งสะเทือนขึ้น อากาโรอย่างนี้ก็เป็นอาการที่ผู้ที่มีมั่งมีทรัพย์แต่อย่างเดียวยังจะวางเฉยต่อ
 อารมณฺ์เหล่านี้ เหตุนี้ทานบารมีจึงไม่เป็นเครื่องอุปการะอุดหนุนให้เกิดอุเบกขาบารมีได้ อุเบกขาบารมี
 ย่อมมีอาการให้สม่าเสมอเป็นกลาง ๆ ไม่เอนเอียง เป็นลักษณะ

๓.๓.๕ ความสำคัญของการบำเพ็ญบารมี

การบำเพ็ญบารมีมีความสำคัญสำหรับบุคคลผู้เกิดเป็นมนุษย์ เพราะบุคคลผู้เกิด เป็นมนุษย์
 นั้น เมื่อปรารถนาความเป็นพระพุทธเจ้า ย่อมทำบุญกรรมทั้งหลาย มีทานเป็นต้น พึงปรารถนาความ
 เป็นมนุษย์เท่านั้น ผู้ดำรงอยู่ในชาติมนุษย์นั้นพึงตั้งปณิธานแล้วย่อม สำเร็จตามที่ต้องการ จึงพยายาม
 บำเพ็ญบุญกุศลด้วยวิธีการต่าง ๆ มากมาย เช่น มีการให้ทาน รักษาศีลเป็นต้น และอาณิสสแห่งการ
 ให้ทานมี ๕ ประการ คือ^{๔๖}

๑. ผู้ให้ทานย่อมเป็นที่รักที่พอใจของคนหมู่มาก
๒. สัตบุรุษผู้สงบยอมคบหาผู้ให้ทาน
๓. กิตติศัพท์อันงามของผู้ให้ทานย่อมจรไป
๔. ผู้ให้ทานย่อมไม่ห่างเหินจากธรรมของคฤหัสถ์
๕. ผู้ให้ทานหลังจากตายแล้วย่อมเกิดในสุคติโลกสวรรค์

สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ในทานกถาว่า แม้วัตถุทานจะบริสุทธิ์ดี เจตนาใน
 การทำทานจะบริสุทธิ์ดี จะทำให้ทานนั้นมีผลมากหรือน้อย ย่อมขึ้นอยู่กับเนื่อทานบุญที่ต้องทำ คือ

๑. ให้ทานแก่สัตว์เดรัจฉานถึง ๑๐๐ ครั้ง ได้บุญน้อยกว่าให้ทานแก่มนุษย์ผู้ไม่มีศีล ธรรม ๑ ครั้ง
๒. ให้ทานแก่มนุษย์ที่ไม่มีศีลธรรมถึง ๑๐๐ ครั้ง ได้บุญน้อยกว่าให้ทานแก่ผู้มีศีล ๕ ๑ ครั้ง
๓. ให้ทานแก่ผู้มีศีล ๕ ถึง ๑๐๐ ครั้ง ได้บุญน้อยกว่าให้ทานแก่ผู้มีศีล ๘ ๑ ครั้ง
๔. ให้ทานแก่ผู้มีศีล ๘ ถึง ๑๐๐ ครั้ง ได้บุญน้อยกว่าให้ทานแก่ผู้มีศีล ๑๐ ๑ ครั้ง
๕. ให้ทานแก่ผู้มีศีล ๑๐ ถึง ๑๐๐ ครั้ง ได้บุญน้อยกว่าให้ทานแก่พระภิกษุผู้มีศีลพระ

ปาฏิโมกข์ ๑ ครั้ง

^{๔๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, หน้า ๓๕๕.

^{๔๖} ขุ.สุ.อ. (ไทย) ๔๖/-/-๘๕.

๖. ให้ทานแก่พระภิกษุ ถึง ๑๐๐ ครั้ง ได้บุญน้อยกว่าการให้ทานแก่ พระโสดาบัน ๑ ครั้ง
๗. ให้ทานแก่พระโสดาบัน ถึง ๑๐๐ ครั้ง ได้บุญน้อยกว่าการให้ทานแก่พระสกิทาคามี ๑ ครั้ง
๘. ให้ทานแก่พระสกิทาคามี ถึง ๑๐๐ ครั้ง ได้บุญน้อยกว่าการให้ทานแก่พระอนาคามี ๑ ครั้ง
๙. ให้ทานแก่พระอนาคามี ถึง ๑๐๐ ครั้ง ได้บุญน้อยกว่าการให้ทานแก่พระอรหันต์ ๑ ครั้ง
๑๐. ให้ทานแก่พระอรหันต์ ถึง ๑๐๐ ครั้ง ได้บุญน้อยกว่าการให้ทานแก่พระปัจเจกพุทธเจ้า ๑ ครั้ง

๑๑. ให้ทานแก่พระปัจเจกพุทธเจ้า ถึง ๑๐๐ ครั้ง ได้บุญน้อยกว่าการให้ทานแก่พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ๑ ครั้ง

๑๒. ถวายทานแก่พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ถึง ๑๐๐ ครั้ง ได้บุญน้อยกว่าการถวายเป็นสังฆทานที่ไม่มีพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นประธาน ๑ ครั้ง

๑๓. ถวายสังฆทานที่ไม่มีองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นประธาน ถึง ๑๐๐ ครั้ง ได้บุญน้อยกว่า การถวายเป็นสังฆทานที่มีพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นประธาน ๑ ครั้ง

๑๔. การให้ “ธรรมเป็นทาน” ย่อมชนะการให้ทั้งปวง^{๔๗}

๑๕. การให้ “อภัยทาน”^{๔๘} คือ การไม่ผูกโกรธ ไม่อาฆาตจองเวร ไม่พยาบาทคิดร้าย ผู้อื่นแม้แต่ศัตรู ซึ่งเป็นการบำเพ็ญเพียรเพื่อ “ละโทสกิเลส” ด้วยการเจริญ เมตตาพรหมวิหาร ให้เกิดขึ้น และพรหมวิหาร ๔ นั้น เป็นคุณธรรมบุคคลที่บำเพ็ญถนและวิปัสสนา เมื่อเมตตา พรหมวิหารเกิดขึ้น ก็ย่อมละพยาบาทได้ เป็นผู้ที่สามารถให้อภัยทานได้ การให้อภัยทานถือว่าเป็นเรื่องที่ยากมาก และทำได้โดยยาก ฉะนั้นการให้อภัยทานแม้จะยากเพียงใดก็ตาม ก็ไม่ทำให้ผู้บำเพ็ญบารมีเพื่อบรรลุพระสัมโพธิญาณละเลิกความปรารถนาได้

๓.๔ สรุปท้ายบท

จากการศึกษาจะเห็นได้ว่า ความหมายการบำเพ็ญบารมี บารมีเป็นการสร้างอุปนิสัยในการการทำความดี โดยมีลำดับขั้นตอนการบำเพ็ญบารมี แบ่งได้เป็น ๓ ระดับ คือ ระดับต้น เรียกว่า บารมีระดับกลาง เรียกว่า อุปบารมี และระดับสูงสุด เรียกว่า ปรมัตถบารมี ที่ประกอบใน ทาน ศีล เนกขัมม ปญญา วิริยะ ขันติ สัจจะ อธิษฐาน เมตตา อุเบกขา เพื่อทำให้ เป็นเลิศ ในคุณธรรมทั้ง ๑๐ อย่าง นับเป็น ๓ ชั้น นับรวมได้ ๓๐ ชั้นเพื่อผลสุดท้าย คือ ความเป็นพระอรหันต์

ผู้ที่บำเพ็ญเป็นพระโพธิสัตว์ ต้องปฏิบัติตนด้วยการส รวมทั้งกาย วาจา และสำรวมอินทรีย์ทั้งหลาย รู้จักประมาณในการบริโภค มีอาชีพบริสุทธิ์ เป็นผู้ให้ถึงพร้อมด้วยอภิญญาที่เป็น ศีล บารมีของพระโพธิสัตว์ที่ควรบำเพ็ญให้สมบูรณ์ขึ้นไป เช่น การบำเพ็ญบารมี การบำเพ็ญ อุปบารมี และการบำเพ็ญปรมัตถบารมี รวมเป็น บารมี ๓๐ ทิศ ซึ่งหมายความว่า บารมีที่บำเพ็ญเป็นปกติ สามัญ เรียกว่า บารมีสามัญ บารมีที่บำเพ็ญให้ยิ่งกว่าปกติสามัญ เรียกว่า อุปบารมี และบารมีที่บำเพ็ญอย่างอุกฤษฏ์ถึงกับสลະชีวิตของตนได้ เรียกว่า ปรมัตถบารมี การบำเพ็ญบารมีมี ความสำคัญมากสำหรับบุคคลผู้ที่เกิดเป็นมนุษย์ เพราะบุคคลผู้เกิดเป็นมนุษย์นั้น เมื่อปรารถนาความเป็นพระพุทธรเจ้าก็ได้

^{๔๗} พ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๐๐/๔๗๗.

^{๔๘} พ.ชา. (ไทย) ๒๗/๑๑๗/๔๑๖.

ปรารถนาเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้าก็ได้ ปรารถนาเป็นพระสาวกก็ได้ ย่อมทำบุญกรรมทั้งหลาย มีทานเป็นต้น แต่ถ้าไปเกิดในภพภูมิที่นอกจากโลกมนุษย์แล้ว ก็ไม่สามารถปรารถนาอะไรได้เลย ผู้ดำรงอยู่ในชาติมนุษย์นั้นแหละ พึงตั้งปณิธานแล้วอภินิหารย่อม สำเร็จตามที่ต้องการ จึงควรพยายามบำเพ็ญบุญกุศล เพื่อให้ได้สำเร็จตามที่ตนปรารถนา

บทที่ ๔

การบำเพ็ญบารมีและการบรรลุนิพพานของพระธัมมาเถรี

ในธรรมวินัยพุทธบริษัท ๔ ของพระผู้มีพระภาคเจ้า เหล่านี้ มีบุพพเจริยาที่สั่งสมไว้มีการใคร่ครวญพิจารณา ข้อธรรม ข้อธรรม ในขณะที่บำเพ็ญบารมีต่างกันแต่ละท่านได้ฟังธรรมและทำความเข้าใจเพื่อการบรรลุนิพพานโดยหัวข้อธรรมแตกต่างกัน เพราะท่านบางท่านใช้เวลาในการเข้ามาสู่ธรรมวินัยจึงบรรลุนิพพาน เพราะรอการแก้ออบของญาณที่ได้สั่งสมไว้ในอดีต บางท่านฟังธรรมไม่มากก็กระทำที่สุดแห่งพรหมจรรย์ได้สำเร็จ จึงได้กำหนดประเด็นศึกษาไว้ดังนี้

- ๔.๑ ประวัติความเป็นมาของพระธัมมาเถรี
- ๔.๒ แนวทางการปฏิบัติธรรมของพระธัมมาเถรี
- ๔.๓ การบรรลุนิพพานของพระธัมมาเถรี
- ๔.๔ สรุปท้ายบท

๔.๑ ประวัติความเป็นมาของพระธัมมาเถรี

แม้พระเถรีองค์นี้ได้สร้างสมบุญบารมีไว้ในพระพุทเจ้าองค์ก่อน ๆ สั่งสมกุศลที่เป็นอุปนิสัยแห่งพระนิพพานไว้ในภพนั้น ๆ ได้รวบรวมบุญสมภารไว้แล้ว ในพุทธอุปาทกาลนี้ บังเกิดในเรือนตระกูล กรุงสาวัตถี เจริญวัยแล้วไปสู่เรือนของสามีที่สมควรกัน มีศรัทธาในศาสนาของพระศาสดา ประสงค์จะบวชแต่สามีไม่อนุญาต ภายหลังเมื่อสามีชีวิตแล้ว นางจึงได้บวชและเจริญกรรมฐาน

ด้วยอุปนิสัยบุญบารมีที่ได้สร้างสมบารมีไว้ในอดีตชาติในเรื่องของทาน ศีล ภาวนา เป็นเหตุปัจจัยให้ในปัจจุบันชาติได้เกิดในตระกูลดี มีศรัทธาในพระพุทศาสนาตั้งแต่วัยเยาว์ วัยสาว แต่ด้วยภาระหน้าที่ของความเป็นภรรยา แม่บ้าน ถึงจะมีจิตศรัทธาอยากจะทำบวช (เนกขัมมะ)^๑ แต่สามีก็ไม่อนุญาต ระหว่างที่อยู่ครองเรือนด้วยความที่นางศรัทธาในพระพุทศาสนาจนกระทั่งมีความคิดที่จะออกบวชไม่ใช่เรื่องที่คนทั่วไปจะคิดได้ ทำได้ ฉะนั้น ระหว่างที่อยู่ครองเรือนนั้น เรื่องทานก็ดี ศีลก็ดี ภาวนาก็ดี อันเป็นหน้าที่ของพุทธบริษัทของนางคงไม่ขาดตกบกพร่องเป็นแน่ อยู่ต่อมาจนกระทั่งสามีเสียชีวิตด้วยโรคชรา นางจึงได้ออกบวชตามที่ตนปรารถนาไว้เมื่อวัยสาว

ฉะนั้น ตอนที่นางออกบวชก็บวชเมื่อแก่แล้วเช่นกัน อายุนางล่วงเลยไปถึงปัจฉิมวัยเสียแล้ว อาวียะร่างกาย ก็ไม่ฟังตาม จะให้ลุก จะให้เดิน จะให้นั่งก็ลำบาก ต้องอาศัยไม้เท้าช่วยในการช่วยพยุงร่างกายของตน เมื่อบวชแล้วก็ต้องทำกิจวัตรหน้าที่ของความเป็นภิกษุณี มีออกบิณฑบาต เจริญวิปัสสนาเป็นต้น ชีวิตประจำวันของพระธัมมาเถรี ต้องอาศัยไม้เท้าในการประคับประคองชีวิต

^๑ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (นนทบุรี: บริษัท เอส. อาร์. พรินต์ติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๔๕), หน้า ๓๒๕.

แม้แต่ในขณะบิณฑบาตก็ต้องอาศัยไม้เท้าในการก้าวเท้าไปภิกขาจาร เชื่อว่าในขณะที่พระธัมมาเถรีปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา อยู่ในอิริยาบถ ยืน เดิน นั่ง นอน พระธัมมาเถรีก็ต้องอาศัยไม้เท้าในการพยุงร่างกายที่ชราของตนในการลุกเดินจงกรม นั่งสมาธิ เช่นกัน การทำได้เช่นนี้ต้องมีวิริยะ ความเพียรไม่ทอดทิ้ง ที่จะสู้กับอุปสรรค (วิริยบารมี) ต้องมีขันติ (ขันติบารมี) ความอดทนอย่างสูง มีสัจจะ (สัจจะบารมี) ความตั้งใจที่แน่วแน่ที่จะทำตามเป้าหมาย ที่ตนตั้งความปรารถนาไว้ (อธิษฐานบารมี) เพื่อบรรลุเป้าหมาย คือ พระนิพพานนั้น เมื่อก้าวถึงบารมีในปัจจุบันชาตินี้ พระธัมมาเถรีถือว่าบารมีเต็มเปี่ยม พร้อมทั้งทาน ศีล เนกขัมมะ ปัญญา วิริยะ ขันติ สัจจะ อธิษฐาน เป็นต้น

อยู่มาวันหนึ่ง พระธรรมเถรี “เที่ยวภิกขาจารแล้ว กำลังเดินมาวิหารหกล้มลง จึงทำเรื่องนั้นแหละเป็นอารมณ์เจริญวิปัสสนา บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยปฏิสัมภิทาทั้งหลาย” ความข้อนี้แสดงถึงการไม่ทิ้งกรรมฐานของพระธัมมาเถรี พระธัมมาเถรีได้กล่าวคาถานี้เป็นอุทานว่า (รับพระพุทธโอวาทแล้วได้กล่าวภาชิตนี้ว่า)

ปิณฑปาต จริตวาน	ทณฺฑมาทาย ทุพฺพลา
เวธมานะหิ คคฺเตหิ	ตตฺถเว นิปตี ฉมา
ทิสฺวา อาทินวฺ กายเ	อถ จิตตํ วิมุจฺจि เมฯ ^๒

เราทุพพลภาพ มีกายสั่นเทา ถือไม้เท้าเที่ยวบิณฑบาต ได้ล้มลงบนแผ่นดินตรงนั้นเอง คราวนั้น จิตของเราหลุดพ้นแล้ว เพราะเห็นโทษในกาย

พระธัมมาเถรีเป็นผู้ที่มีศรัทธาในเบื้องต้น มีความปรารถนาที่จะออกบวช แต่สามีมีของนางไม่อนุญาต หลังจากสามีได้เสียชีวิตนางก็ได้ออกบวช ซึ่งมีอายุชราแล้ว หลังจากได้ฟังธรรมจาก พระสัมมาสัมพุทธเจ้าแล้ว ได้ปฏิบัติกรรมฐาน อยู่มาวันหนึ่ง พระธรรมเถรี เที่ยวภิกขาจารแล้ว กำลังเดินมาวิหารหกล้มลง จึงทำเรื่องนั้นเป็นอารมณ์เจริญวิปัสสนา และได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยปฏิสัมภิทา

๔.๒ แนวทางการปฏิบัติธรรมของพระธัมมาเถรี

วิปัสสนาเป็นการเจริญปัญญา เข้าไปเห็นแจ้งในสภาวะธรรมของรูปนาม ตามความเป็นจริง คือ เห็นแจ้งเป็นพิเศษในอารมณ์ต่าง ๆ ที่ปรากฏทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ โดยความเป็น รูป นาม เห็นแจ้งเป็นพิเศษในอารมณ์ต่าง ๆ ตามเห็น สภาวะของรูปนาม เมื่อตามรู้ตามเห็นแล้วก็จะเห็นสภาวะของ อนิจลักษณะ ทุกขลักษณะ และอนัตตลักษณะ เมื่อจิตรู้เห็นตามความเป็นจริงแล้ว วิปัสสนาญาณย่อมเกิดขึ้น ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ได้ขยายเนื้อความของมหาวิปัสสนาไว้ที่เรียกว่า มหาวิปัสสนา ๑๘ ยังแบ่งออกได้ ๓ ประเภท คือ อนุปัสสนา ๓ อนุปัสสนา ๗ และมหาวิปัสสนา ๑๘

๑. อนุปัสสนา ๓

๑) อนิจจानุปัสสนา พิจารณาเห็นความไม่เที่ยง ปัญญาที่พิจารณาเห็นความไม่ เที่ยงของรูปนาม ที่เนื่องมาจากการเห็นเป็นประจักษ์แห่งการเกิดขึ้น และดับไป ในขณะที่ กำหนดรู้รูปนามอยู่นั้น ปัญญานี้ได้ชื่อว่า อนิจจानุปัสสนา ปัญญาที่เห็นไม่เที่ยงอยู่เนื่อง ๆ ใน รูปนามหรือขั้น ๕ ย่อมเห็นรูปนามขั้น ๕ เป็นอนิจจัง เพราะว่ามีควมวิปริตเปลี่ยนแปลง ไปด้วยความเกิดดับ เป็นการที่

^๒ ขุ.เถรี. (บาลี) ๒๖/๔๑๘/๔๔๔.

เสื่อมสั่นไป เป็นการดับสลายไปแห่งรูปนาม ที่เกิดขึ้นแล้ว ไม่ตั้งอยู่ในอาการนั้น ในการพิจารณาเห็นรูปนามไม่เที่ยงนั้นจึงชื่อว่า อนิจจานุปัสสนา

๒) ทุกขานุปัสสนา การพิจารณาเห็นรูปนามที่เป็นทุกข์อยู่เนื่อง ๆ จนทุกขลักษณะปรากฏเกิดขึ้น ปัญญาที่พิจารณาเห็นความทนอยู่ไม่ได้ของรูป นาม ที่เนื่องมาจากการพบเห็น เป็นประจักษ์แห่งการเบียดเบียน โดยอาการเกิดขึ้นแล้วดับไปติดต่อกันอยู่อย่างไม่ขาดสาย ในขณะที่กำหนดรู้ รูป นาม ตามสภาวะอยู่นั้น ซึ่งปัญญานี้ชื่อว่า ทุกขานุปัสสนา

๓) อนัตตานุปัสสนา ปัญญาที่พิจารณาเห็นความเป็นอนัตตา ไม่มีแก่นสาร ปราศจากการบังคับบัญชาของรูป นาม ที่เนื่องมาจากการพบเห็นเป็นประจักษ์แห่งการไม่ใช่ ตัวตน เราเขา โดยอาการเกิดขึ้นแล้ว ดับไปติดต่อกันอยู่อย่างไม่ขาดสายในขณะที่กำหนดรู้ รูป นาม ตามสภาวะซึ่งปัญญานี้ ชื่อว่า อนัตตานุปัสสนา

๒. อนุปัสสนา ๗

๑) อนิจจานุปัสสนา	พิจารณาเห็นความไม่เที่ยง
๒) ทุกขานุปัสสนา	พิจารณาเห็นความเป็นทุกข์
๓) อนัตตานุปัสสนา	พิจารณาเห็นความไม่มีตัวตน
๔) นิพพิทานุปัสสนา	พิจารณาเห็นความน่าเบื่อหน่าย
๕) วิราคานุปัสสนา	พิจารณาเห็นความคลาย กำหนด
๖) นิโรธานุปัสสนา	พิจารณาเห็นความดับกิเลส
๗) ปฏิินิสสัคคานุปัสสนา	พิจารณาเห็นการสลัดทิ้งไปของกิเลส ^๓

๓. มหาวิปัสสนา ๑๘

๑) เมื่อเจริญอนิจจานุปัสสนา ปัญญาคำนึงเห็นความไม่เที่ยงเกิดขึ้น ย่อมละนิจ สัจญญาที่สำคัญตนว่าเที่ยงให้หมดไปได้

๒) เมื่อเจริญทุกขานุปัสสนา ปัญญาคำนึงถึงความทุกข์ ย่อมละสุขสัจญญาความสำคัญว่าเป็นสุขให้หมดไปได้

๓) เมื่อเจริญอนัตตานุปัสสนา ปัญญาที่เห็นว่ามีใช่ตนเจริญขึ้น ย่อมละอัตตสัจญญาความสำคัญว่าเป็นตนให้หมดไปได้

๔) เมื่อเจริญนิพพิทานุปัสสนา ปัญญาที่คำนึงถึงความน่าเบื่อหน่ายเจริญขึ้น ย่อมละความเพลิดเพลินให้หมดไปได้

๕) เมื่อเจริญวิราคานุปัสสนา ปัญญาที่คำนึงด้วยความคลายกำหนด ย่อมละ รากะความกำหนดได้ความกำหนดให้หมดไปได้

๖) เมื่อเจริญนิโรธานุปัสสนา ปัญญาคำนึงเห็นความดับไปเกิดขึ้น ย่อมละสมุทัยความเกิดให้หมดไปได้

^๓ พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), วิปัสสนาขุณี หลักการปฏิบัติวิปัสสนากาวนา (ฉบับสมบูรณ์), แปลโดย จำรูญ ธรรมดา, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๓), หน้า ๗๐๓.

๗) เมื่อเจริญปฏิสนธิสัปดาห์ที่แปด ปัญหาที่เห็นความสะอาดขึ้นจากการถือว่า เป็นนิจจัง เป็นสุข และเห็นว่าเป็นสิ่งที่สวยงามแล้ว น้อมนิกไปนพระนิพพานให้เจริญขึ้น ย่อมละการเกิดกิเลสให้หมดไปได้^๔

๘) เมื่อเจริญขยานุปัสสนา ปัญหาที่เห็นความสิ้นไปแห่งรูปนาม ย่อมละ ฌนสัญญา ความสำคัญว่าเป็นกลุ่ม เป็นกอง เป็นแห่งให้หมดไปได้

๙) เมื่อเจริญขยานุปัสสนา ปัญหาคำนี้เห็นความเสื่อมไปของสังขารธรรมที่ดับไปแล้ว และจักมีขึ้นในข้างหน้า โดยเปรียบเทียบกับความเสื่อมไปของสังขารธรรม ที่กำลังมีอยู่เฉพาะหน้า เจริญขึ้น ย่อมละความดิ้นรนเพื่อความสุกความก้าวหน้าให้หมดไปได้

๑๐) เมื่อเจริญวิปริณามานุปัสสนา ปัญหาคำนี้เห็นความปรวนแปรไปไม่คงที่ ย่อมละความสำคัญว่าคงที่ ความสำคัญว่ามั่นคงให้หมดไปได้

๑๑) เมื่อเจริญอนิมิตตานุปัสสนา ปัญหาเห็นความไม่มีนิมิต รูปร่างสัณฐานซึ่ง เป็นที่ตั้งอยู่ ย่อมละนิมิต สิ่งถือเอาเป็นเครื่องหมายในความเป็นกลุ่มเป็นก้อนได้

๑๒) เมื่อเจริญอัปปนิตตานุปัสสนา ปัญหาเห็นเป็นสิ่งที่ไม่น่ายินดีปรารถนา ย่อมละความยินดีสิ่งที่น่าปรารถนาให้หมดไปได้

๑๓) เมื่อเจริญสุญญตานุปัสสนา ปัญหาคำนี้เห็นความว่างเปล่า ย่อมละความถือมั่นว่าเป็นเราเป็นเขาให้หมดไปได้

๑๔) เมื่อเจริญอธิปัญญาธัมมิปัสสนา ปัญหาเห็นแจ้งในธรรมอันเป็น อธิปัญญา ย่อมละความมมกาย ความถือมั่นว่าเป็นแก่นสารคงทน ให้หมดไปได้

๑๕) เมื่อเจริญยถาภูตญาณทัสนะ ปัญญาารู้เห็นตามจริง ย่อมละการถือมั่นด้วยความหลงให้หมดไปได้

๑๖) เมื่อเจริญอาทินวานุปัสสนา ปัญหาคำนี้เห็นโทษในรูปนาม มีสภาพ เป็นอนิจจัง เกิดขึ้น ย่อมละความยึดมั่นด้วยอำนาจความอาลัยให้หมดไปได้

๑๗) เมื่อเจริญปฏิสังขานุปัสสนา ปัญหาคำนี้ด้วยพิจารณาหาทางพ้นย่อมละความไม่พิจารณาให้แจ้งประจักษ์ใน รูป นาม ที่มีสภาพเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา อันเป็น ตัวโมหะให้หมดไปได้

๑๘) เมื่อเจริญวิภูฏานุปัสสนา ปัญหาคำนี้เห็นวิภูฏะ ปัญหาที่เห็นรูปนาม มีสภาพ เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เกิดการท้อแท้ใคร่ที่จะปล่อยละทิ้ง อันเป็นตัวสังขารุเปกขญาณ ย่อมละความยึดมั่นประกอบติดในรูปนาม อันเป็นตัวตัณหา มานะ ทิฏฐิให้ หมดไปได้^๕

อนุปัสสนา ๓ เป็นข้อใหญ่ของอนุปัสสนาทั้งหมดเป็นการแสดงตามไตรลักษณ์ อนุปัสสนา ๗ เป็นการพิจารณาอนุปัสสนา ๓ ออกเป็น ๗ ประการ ส่วน มหาวิปัสสนา ๘ เป็นการแสดง อนุปัสสนาโดยพิสดาร หรือการพิจารณารูปนามไปตามสภาวะของการเห็น ความสัมพันธ์ระหว่างอนุปัสสนาทั้ง ๓ เมื่ออนุปัสสนา ๗ ตั้งแต่อนิจจานุปัสสนา ถึงปฏิสนธิสัปดาห์ที่แปดบริบูรณ์แล้ว ก็เท่ากับว่าวิปัสสนา ๑๐

^๔ พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธทาสภิกขุ (อาจ อาสภมหาเถระ), พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๑๐๕๒

^๕ พระโสภณมหาเถระ (มหาศีลยาตอ), วิปัสสนาขุณี หลักการปฏิบัติวิปัสสนากาวนา (ฉบับสมบูรณ์). แปลโดย จำรูญ ธรรมดา, หน้า ๖๔๕-๗๔.

ประการ บริบูรณ์ไปในตัว นอกจากเรื่องอนุปัสสนา ๗ แล้ว ถ้าโยคีปฏิบัติอนุปัสสนา ๓ เป็นเหตุให้นิพพิทานุปัสสนา วิราคานุปัสสนา นิโรธานุปัสสนา และปฏินิสสัคคานุปัสสนาสำเร็จได้โดยอัตโนมัติ ในพระไตรปิฎกนั้น โดยส่วนมากแล้วทรงแสดงเพียง อนุปัสสนา ๓ คือ อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตาเท่านั้น

๔. แนวทางการปฏิบัติตามหลักอนุปัสสนา

การเจริญ หรือหลักการพิจารณาอนุปัสสนา ที่มีมาในอนุปัสสนา ๗ เพื่อเป็นหลักการพอสั่งเขปดังนี้

๑) อนิจจานุปัสสนา ปัญญาที่เห็นความไม่เที่ยงอยู่เนื่อง ๆ ของรูปนามที่ เนื่องมาจากความเห็นอันประจักษ์แห่งความเกิดขึ้น และดับไปของชั้น ๕ ในขณะที่กำหนดรู้ รูปนาม ให้เห็นว่าเป็นอนิจจลักษณะ จนเกิดญาณ ปัญญา เห็นอนิจจังชัดแจ้ง ไตรลักษณ์ ปัญญานี้ได้ชื่อว่า อนิจจานุปัสสนา โดยอนุปัสสนานี้เป็นการตามรู้เห็นสภาวะในรูปนาม

อนิจจะ	ธรรมที่ไม่เที่ยง
อนิจจลักษณะ	เครื่องหมายที่รู้ว่าไม่เที่ยง
อนิจจานุปัสสนา	ปัญญาที่พิจารณาเห็นว่าไม่เที่ยงอยู่เนื่อง ๆ

ในรูปนามชั้น ๕ หรือกายใจ รูปนามชั้น ๕ ชื่อว่า “อนิจจัง” เพราะว่ามี การ วิปริตผิด แปลกเปลี่ยนไปด้วยความเกิดดับ และเป็นอย่างอื่น (ขรา) หรือ อีกในหนึ่งเกิดขึ้น แล้วก็เสื่อมสลับดับไป ไม่มีเหลือลักษณะนั้น ชื่อว่า “อนิจจลักษณะ” คือรูปนามชั้น ๕ ไม่ตั้งอยู่ในลักษณะเดิม การพิจารณาเห็นในรูปธรรมเป็นต้นว่าไม่เที่ยง ด้วยอำนาจแห่งอนิจจลักษณะ ขณะนั้น ได้ชื่อว่า อนิจจานุปัสสนา ลักษณะหลังนี้ เกิดขึ้นแล้วดับไปไม่มีเหลือ จะมีปรากฏชัดแก่ปัญญาของผู้ปฏิบัติ หรือพระโยคีในเมื่อวิปัสสนาญาณเบื้องต้นตั้งแต่ ฅงคญาณเกิดเป็นต้นไป ก็กล่าวได้ว่า อนิจจานุปัสสนานี้ได้เจริญดียิ่งเป็นพิเศษ ยังมีลักษณะ อีก ๔ ประการ ในการที่จะทำให้รู้ได้ว่า รูปนามชั้น ๕ เป็นอนิจจัง

อุปาทหะวะยะวันตัตตา	มีการเกิด ดับ เป็นที่สุด
วิปะริณามะ	มีการเปลี่ยนไปไม่คงที่
ดาวะการิกะ	ตั้งอยู่ชั่วขณะ
นิจจะปะฎิกเขปะ	มีการปฏิเสธความเที่ยง

ลักษณะทั้ง ๔ ประการนี้ อรรถกถาจารย์มิได้นำมาแสดงพร้อมกัน คงยกมา แสดงไว้เป็นประธานแต่คำว่า หุตวา อภาว อย่างเดียวเท่านั้น เพราะลักษณะทั้ง ๔ มี อุปาทหะวะวันตัตตา รวมอยู่ในลักษณะ หุตวา อภาว (การเกิดขึ้นแล้วดับไปไม่มีเหลือ) หมายความว่า เมื่อผู้ปฏิบัติ หรือ โยคีบุคคล ได้พิจารณาเห็น รูปนาม โดยความเป็น อนิจจังตามลักษณะ หุตวา อภาว เวลาใด เวลานั้นก็มีความรู้ในลักษณะทั้ง ๔ นี้ไปด้วย

อนิจจานุปัสสนา เป็นการพิจารณาเห็นความไม่เที่ยง ปัญญาที่ พิจารณาเห็นความไม่เที่ยงของรูป นาม ที่เนื่องมาจากการเห็นเป็นประจักษ์แห่งการเกิดขึ้น และดับไป ในขณะที่กำหนดรู้รูปนาม

อยู่นั้น ปัญหานี้ได้ชื่อว่า อนิจจานุปัสสนา^๖ ปัญญาที่ เห็นไม่เที่ยงอยู่เนื่อง ๆ ในรูปนามหรือชั้น ๕ ย่อมเห็นรูปนามชั้น ๕ เป็นอนิจจัง เพราะว่ามี ความวิปริตเปลี่ยนแปลงไปด้วยความเกิดดับ เป็นการเสื่อมสิ้นไป เป็นการดับสลายไปแห่งรูป นาม ที่เกิดขึ้นแล้วไม่ตั้งอยู่ในอาการนั้น ในการพิจารณาเห็นรูปนามไม่เที่ยงนั้นจึงชื่อว่า อนิจจานุปัสสนา

๒) ทุกขานุปัสสนา การพิจารณาเห็นความเป็นทุกข์ ได้แก่ชาติทุกข์ ชรา ทุกข์ พยาธิทุกข์ มรณทุกข์ โสภปริเทวทุกข์โทมนัสสุขุปายาสทุกข์ ทุกข์ คือ ความเสียหาย ทุกข์เนื่องจากการเกิดในนรก ทุกข์ เนื่องจากการเกิดในกำเนิดเดรัจฉาน ทุกข์เนื่องจากการ เกิดในเปรตวิสัย ทุกข์เนื่องจากการเกิดในโลกมนุษย์ ทุกข์เนื่องจากการถือกำเนิดในครรภ์ ทุกข์เนื่องจากการอยู่ในครรภ์ ทุกข์เนื่องจากการคลอดจากครรภ์ ทุกข์ที่สืบเนื่องมาจากผู้เกิด ทุกข์ของผู้เกิดที่เนื่องมาจากผู้อื่น ทุกข์ที่เกิดจากความพยายามของตนเอง ทุกข์ที่เกิดจากความ พยายามของผู้อื่น ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ ทุกข์ในสังสาร ทุกข์ที่เกิดจากความแปรผัน โรค ทางตา โรคทางหู โรคทางจมูก โรคทางลิ้น โรคทางกาย โรคศีรษะ โรคหู โรคปาก โรค ฟัน โรคไอ โรคหืด ไข้หวัด ไข้พิษ ไข้เชื่อมซึม โรคท้อง เป็นลมสลบลงแดง จุกเสียด อหิวาตกโรค โรคเรื้อน ฝี กลาก มองคร่อ ลมบ้าหมู หิดเปื่อย หิดด้าน หิด หูด โรคละลอก โรคตีชาน โรคตีกำเร็บ โรคเบาหวาน โรคเริม โรคพุพอง โรคริดสีดวง ความเจ็บป่วยที่เกิดจากดี ความเจ็บป่วยที่เกิดจากเสมหะ ความเจ็บป่วยที่เกิดจากลม ไข้สันนิบาต ความเจ็บป่วยที่เกิดจากการเปลี่ยนฤดู

ความเจ็บป่วยที่เกิดจากการผลัดเปลี่ยนอิริยาบถไม่ได้ส่วน ความเจ็บป่วยที่เกิดจากความพากเพียรเกินกำลัง ความเจ็บป่วยที่เกิดจากผลกรรม ความหนาว ความร้อน ความหิว ความกระหาย ปวดอุจจาระ ปวดปัสสาวะ ทุกข์ที่เกิดจากสัมผัสแห่งเหลือบ ยุง ลม แดด และสัตว์เลื้อยคลาน ทุกข์เพราะมารดาตาย ทุกข์เพราะบิดาตาย ทุกข์เพราะพี่ชายน้องชายตาย ทุกข์เพราะพี่สาวน้องสาวตาย ทุกข์เพราะบุตรตาย ทุกข์เพราะธิดาตายทุกข์เพราะความพิณาศ ของญาติ ทุกข์เพราะความเสียหายที่เกิดจากโรค ทุกข์เพราะโรคทรัพย์พิณาศ ทุกข์เพราะ สิววิบัติ ทุกข์เพราะทมิฬวิบัติ^๗

ทุกขานุปัสสนา เป็นการพิจารณาเห็นรูปนามที่เป็นทุกข์อยู่ เนื่อง ๆ จนทุกขลักษณะปรากฏเกิดขึ้น ปัญญาที่พิจารณาเห็นความทนอยู่ไม่ได้ของรูป นาม ที่เนื่องมาจากการพบเห็นเป็นประจักษ์แห่งการเบียดเบียน โดยอาการเกิดขึ้นแล้วดับไป ติดต่อกันอยู่อย่างไม่ขาดสาย ในขณะที่กำหนดรู้รูปนามตามสภาวะอยู่นั้น ซึ่งปัญหานี้ ชื่อว่า ทุกขานุปัสสนา

๓) อนัตตานุปัสสนา พิจารณาเห็นความไม่มีตัวตนสมจริงดังที่พระพุทเจ้า ตรัสไว้ในอนัตตานุปัสสสูตรว่า กุลบุตรผู้บวชด้วย ศรัทธา มีธรรมอันเหมาะสม คือ ฟังเป็น ผู้พิจารณาเห็นอนัตตาในรูปอยู่ ในเวทนา ในสัญญา ในสังขาร ในวิญญาณอยู่ ผู้ใดพิจารณา เห็นอนัตตาในรูป ในเวทนา ในสัญญา ในสังขาร ในวิญญาณอยู่ ก็จะกำหนดรู้รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ผู้นั้นเมื่อ

^๖ พระภิกษุทันตะอาสาภมมาเถระ, **ปฐมวิปัสสนวงศ์ ในประเทศไทย**, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๗๑.

^๗ ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/๘/๑๕.

กำหนดรูปร่าง กำหนดรู้เวทนา กำหนดรู้สัญญา กำหนดรู้สังขาร กำหนดรู้วิญญาณ ย่อมพ้นจากรูป ย่อมพ้นจากเวทนา ย่อมพ้นจากสัญญา ย่อมพ้นจากสังขาร ย่อมพ้นจากวิญญาณ ย่อมพ้นจากชาติ ชรามรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส และย่อมพ้นจากทุกข์ นี้เรียกว่า ผู้มีปกติพิจารณาเห็นด้วยปัญญาของวิปัสสนาญาณด้วยหลัก อนัตตานุปัสสนา^๘

อนัตตานุปัสสนา เป็นปัญญาที่พิจารณาเห็นความเป็นอนัตตา ไม่มีแก่นสารปราศจากการบังคับบัญชาของรูป นาม ที่เนื่องมาจากการพบเห็นเป็นประจักษ์ แห่งการไม่ใช่ตัวตน เรา เขา โดยการเกิดขึ้นแล้วดับไปติดต่อกันอยู่อย่างไม่ขาดสายใน ขณะที่กำหนดรูปร่างตามสภาวะซึ่งปัญญานี้ชื่อว่า อนัตตานุปัสสนา

๔) นิพพิทานุปัสสนา พิจารณาเห็นความน่าเบื่อหน่าย คือ กุศลบุตรผู้บวชด้วย ศรัทธา มีธรรมอันเหมาะสม พึงเป็นผู้มากด้วยความเบื่อหน่ายในรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ผู้ใดมากด้วยความเบื่อหน่ายในรูป ในเวทนา ในสัญญา ในสังขาร ในวิญญาณอยู่ ก็จะกำหนดรูปร่าง เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ผู้หนึ่งเมื่อกำหนดรูปร่าง กำหนดรู้เวทนา กำหนดรู้สัญญา กำหนดรู้สังขาร กำหนดรู้วิญญาณ ย่อมพ้นจากรูป ย่อมพ้นจากเวทนา ย่อมพ้นจากสัญญา ย่อมพ้นจากสังขาร ย่อมพ้นจากวิญญาณ ดังนั้นย่อมพ้นจากชาติ ชรามรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส และย่อมพ้นจากทุกข์ เรียกว่า ผู้มีปกติ พิจารณาเห็นด้วยปัญญาของวิปัสสนาญาณด้วยหลัก นิพพิทานุปัสสนา^๙

ผู้ปฏิบัติที่มีการพิจารณาเห็นถึง รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ อยู่เนื่อง ๆ เห็นถึงความไม่เที่ยง เห็นถึงความเป็นทุกข์ ความไม่ใช่ ตัวตน จิตย่อมเกิดความเบื่อหน่าย การกำหนดรูปร่างจึงเป็น นิพพิทานุปัสสนา

๕) วิราคานุปัสสนา พิจารณาเห็นความคลายกำหนด พระพุทธเจ้าทรงตรัสไว้ใน “ทุติยนิมิตกขยสูตร” ว่า จมมนสิการน้อมใจไปในรูปโดยแยกคาย และจงพิจารณาเห็นความ ไม่เที่ยงแห่งรูปตามความเป็นจริง เมื่อมนสิการรูปโดยแยกคายและพิจารณาเห็นความไม่ เที่ยงแห่งรูปตามความเป็นจริง ก็ย่อมเบื่อหน่ายในรูป เพราะสิ้นความเพติดเพลินจึงสิ้นความ กำหนด เพราะสิ้นความ กำหนดจึงสิ้นความเพติดเพลิน เพราะสิ้นทั้งความเพติดเพลินและ ความกำหนดจิตจึงหลุดพ้น เราเรียกว่า หลุดพ้นดีแล้ว

วิราคานุปัสสนา เป็นการกำหนดรู้ในขั้น ๕ หรือรูปนามที่มี การเกิดดับ ที่มีการเปลี่ยนแปลงไปตามกฎของไตรลักษณ์ โดยการพิจารณาเห็นขั้น ๕ โดย ตามความเป็นจริงแล้วจิตย่อมความคลายกำหนด หมดความเพติดเพลิน จิตย่อมหลุดพ้นจาก สิ่งยึดเหนี่ยวทั้งปวง

๖) นิโรธานุปัสสนา พิจารณาเห็นความดับกิเลส พระพุทธเจ้าทรงตรัสไว้ใน “อนันทสูตร” ว่า รูปไม่เที่ยง ถูกปัจจัยปรุงแต่งอาศัยปัจจัยเกิดขึ้น มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความคลายไปเป็นธรรมดา มีความดับไปเป็นธรรมดา ความ ดับแห่งรูปนั้น เรียกว่า นิโรธ เวทนาไม่เที่ยง ถูกปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น มีความ สิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความคลายไปเป็นธรรมดา มีความดับไป เป็นธรรมดา ความดับแห่งเวทนานั้น เรียกว่า

^๘ ส.ข. (ไทย) ๑๗/๑๑/๒๕.

^๙ ส.ข. (ไทย) ๑๗/๔๖/๖๔.

นิโรธ สัญญาไม่เที่ยง ถูกปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความคลายไป เป็นธรรมดา มีความดับไปเป็นธรรมดา ความดับแห่งเวทนานั้น เรียกว่า นิโรธ สังขารไม่เที่ยง ถูกปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความคลายไปเป็นธรรมดา มีความดับไปเป็นธรรมดา ความดับแห่งสังขารนั้น เราเรียกว่า นิโรธ วิญญาณไม่เที่ยง ถูกปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความคลายไปเป็นธรรมดา มีความดับไปเป็นธรรมดา ความดับแห่งวิญญาณนั้น เราเรียกว่า นิโรธ^{๑๐}

นิโรธานุปัสสนา คือ การที่จิตไปตามรู้ในรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ แล้วเห็นแต่ความเสื่อมไปของสังขารหรือชั้น ๕ มีแต่ความดับไป มีแต่ความสิ้นไป เมื่อจิตเห็นดังนั้นจิตย่อมถึงความดับไป

๗) ปฏินิสสัคคานุปัสสนา พิจารณาเห็น ความสลัดทิ้งกิเลสใน“ธรรมทั้งปวง ไม่ควรยึดมั่น” หมายถึง ชั้น ๕ आयตนะ และธาตุ ๘ เป็นธรรมที่ไม่ควรยึดมั่นด้วย อำนาจตัณหา และทิฏฐิ เพราะเป็นภาวะไม่ดำรงอยู่โดยอาการที่บุคคลจะยึดถือได้ พิจารณา เห็นความรู้ยิ่งในธรรมทั้งปวง ครั้นรู้ยิ่งในธรรมทั้งปวงแล้ว ย่อมกำหนดรู้ธรรมทั้งปวง ครั้นกำหนดรู้ธรรมทั้งปวงแล้ว เมื่อได้เสวยเวทนา อย่างใดอย่างหนึ่ง สุขก็ตาม ทุกข์ก็ตาม มิใช่ทุกข์มิใช่สุขก็ตาม เมื่อพิจารณาเห็นความไม่เที่ยง พิจารณาเห็นความคลายกำหนด พิจารณาเห็นความดับ และพิจารณาเห็นความสลัดทิ้งในเวทนาทั้งหลายนั้นอยู่ เมื่อพิจารณา เห็นความไม่เที่ยง พิจารณาเห็นความคลายกำหนด พิจารณาเห็นความดับและพิจารณาเห็น ความสลัดทิ้งในเวทนาทั้งหลายนั้นอยู่ ย่อมไม่ยึดมั่นอะไร ๆ ในโลก เมื่อไม่ยึดมั่น ย่อมไม่ สะดุ้งหวาดหวั่น เมื่อไม่สะดุ้งหวาดหวั่น ย่อมดับกิเลสได้เฉพาะตนและรู้ชัดว่า ชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป ผู้มีปกติ พิจารณาเห็นด้วยปัญญาของวิปัสสนาญาณ ด้วยหลักปฏินิสสัคคานุปัสสนา^{๑๑}

การรู้การเห็นด้วยปัญญาของวิปัสสนาญาณตามความเป็นจริง ว่าชั้น ๕ आयตนะ ธาตุ ๘ ว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่มีตัวตน ไม่สามารถยึด มั่นถือมั่นไว้ได้เพราะเป็นกฎแห่งไตรลักษณ์ ส่วนอนุปัสสนาที่เหลือนั้นก็ยังมีหลักพิจารณาใน หลักการอันเดียวกัน ที่อยู่ในหลักใหญ่ ๓ ประการคือ อนิจจานุปัสสนา ทุกขานุปัสสนา และอนัตตานุปัสสนา

อนุปัสสนาในไตรลักษณ์ มีอนิจจานุปัสสนา เวทนานุปัสสนา อนัตตานุปัสสนา หมายถึง ตัวปัญญาที่รู้แจ้งชั้น ๕ มุ่งโดยตรงสู่พระไตรลักษณ์ เป็นการพิจารณาสภาวะ ลักษณะถึงลักษณะของไตรลักษณ์ ที่กำลังปรากฏให้เห็นถึงความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็น อนัตตา เมื่อไตรลักษณ์ปรากฏชัดแจ้ง จึงยกไตรลักษณ์ขึ้นสู่วิปัสสนาในขั้นสูงต่อไป

อนุปัสสนาในสติปัฏฐานอันมีกายานุปัสสนา เวทนานุปัสสนา จิตตานุปัสสนา และธรรมานุปัสสนา เป็นบทกิริยาที่ขยายความหมายของคำว่าสติ หมายถึง วิริยะ สมาธิ และปัญญา ซึ่งจัดเป็น สัมปยุตตธรรมที่เกิดร่วมกันทั้งหมด โดยมีสติทำหน้าที่เป็นประธาน อนุปัสสนาในสติปัฏฐาน ๔ เป็นทั้ง

^{๑๐} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๒๑/๓๒.

^{๑๑} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๙๐/๔๒๑.

สมถและวิปัสสนา คือเป็นเพียงการรู้ รูปร่างและนาม กิริยา อาการของรูปร่างและนาม ที่ดำเนินไปในอิริยาบถต่าง ๆ ตลอดจนการคิดนึก ในปัจจุบันอารมณ์ ไตรลักษณ์ยังไม่ปรากฏชัดแจ้ง ปัญญาเป็นได้ทั้งโลกียะและโลกุตตระ สติปัฏฐาน ๔ เป็น การพิจารณาที่มุ่งถึงอารมณ์หรือภูมิของวิปัสสนา

๕. สติปัฏฐาน ๔

สติปัฏฐานทั้ง ๔ นี้ เป็นหนทางของการประพฤติปฏิบัติ หมายความว่า พระพุทธเจ้าทุก ๆ พระองค์ พระอัครสาวกชายชวา พระมหาสาวก ๘๐ พระองค์ หรือพระอรหันต์สาวกเจ้าทั้งหลาย ดำเนินไปแล้วสู่พระนิพพาน ก็เพราะปฏิบัติตามสติปัฏฐานทั้ง ๔ นี้ผู้ที่ได้สำเร็จเป็นพระโสดาบันก็ดี พระสกทาคามีก็ดี พระอนาคามีก็ดี ก็เพราะปฏิบัติตามสติปัฏฐานทั้ง ๔ เหมือนกัน แม้พวกเราท่านทั้งหลายที่กำลังปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานอยู่ในขณะนี้ ก็ปฏิบัติตามสติปัฏฐานทั้ง ๔ การปฏิบัตินี้ ถ้าหากว่าขาดสติปัฏฐานทั้ง ๔ แล้ว ไม่สามารถที่จะดำเนินถึงพระนิพพานได้ เพราะสติปัฏฐานทั้ง ๔ นี้ เป็นหนทางที่จะดำเนินไปสู่พระนิพพาน ในเมื่อพระนิพพานมีหนทางที่จะไป ได้แก่ สติปัฏฐาน ๔ หากว่าเราไปเดินทางอื่นเสียออกจากสติปัฏฐาน ๔ ก็ไม่สามารถจะถึงพระนิพพานได้อุปมาเหมือนกันกับเราจะไปกรุงเทพฯ แต่เวลาเดินทางเราไปทางประเทศลาว หรือ ประเทศฝรั่งเศส เยอรมัน อเมริกา อย่างนี้ ก็ไม่สามารถที่จะถึงกรุงเทพฯ ได้ หรือว่าเราไปทางภายในประเทศ แต่ว่าเราไปทางจันทบุรี ระยอง ตรวด เราไม่วกเข้าไปหาหนทางที่จะเข้าไปสู่กรุงเทพฯ เลย ก็ไม่สามารถที่จะถึงกรุงเทพฯ ข้อนี้นั้นใด แม้ว่าเราจะประพฤติปฏิบัติธรรมข้ออื่น ๆ ก็จริง แต่เราขาดสติปัฏฐานทั้ง ๔ ไม่ดำเนินตามสติปัฏฐานทั้ง ๔ หรือว่า ไม่น้อมนำเอาสติปัฏฐานทั้ง ๔ อันเป็นหนทางที่จะไปสู่พระนิพพานมาปฏิบัติ เราก็ไม่สามารถที่จะไปถึงนิพพานได้^{๑๒}

๑) กายานุปัสสนา การพิจารณากาย คือการมีสติกำหนดพิจารณากาย หรือตามดูรู้ทัน กายมี ๔ ข้อ ได้แก่ พิจารณาลมหายใจเข้าออก อิริยาบถ ๔ คือ ยืน เดิน นั่ง นอน สัมผัสสัญญา คือ อิริยาบถย่อย มีการเหยียดคู้ เป็นต้น ปฏิกุศล คือ อาการ ๓๒ ธาตุ ๔ คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม และป่าช้า ๙^{๑๓}

๒) เวทนานุปัสสนา การตามดูรู้ทันเวทนา คือเมื่อเกิดความรู้สึกสุขก็ดีทุกข์ก็ดี เฉย ๆ กดีทั้งที่เป็นชนิดสามิสและนิรามิส ก็รู้ชัดตามที่เป็นอยู่ในขณะนั้น ๆ เวทนามี ๙ ข้อ

๓) จิตตานุปัสสนา การตามดูรู้ทันจิต คือจิตของตนในขณะนั้น ๆ เช่น มีราคะ ไม่มีราคะ มีโทสะ ไม่มีโทสะ มีโมหะ ไม่มีโมหะ ฟุ้งซ่าน เป็นสมาธิหลุดพ้น ยังไม่หลุดพ้น ก็รู้ชัดตามที่มีน เป็นอยู่ในขณะนั้น ๆ อาการต่าง ๆ ของจิต

๔) ธัมมานุปัสสนา การตามดูรู้ทันธรรม คือ การมีสติกำหนดพิจารณาสภาพ ธรรมต่าง ๆ มี ๕ ข้อ ได้แก่ นีวรณ ๕ ชั้น ๕ आयตนะ โพชฌงค์ ๗ อริยสัจ ๔

๖. โยนิโสมนสิการ

วิธีคิดแบบโยนิโสมนสิการ เป็นปัจจัยที่ทำให้เกิดสัมมาทิฐิ คือ ความรู้ ความเข้าใจตามความเป็นจริง สามารถพัฒนาตนเองไปสู่อิสรภาพได้อย่างแท้จริงได้นั้นต้องอาศัยปัจจัย ๒ ประการ คือ ปัจจัยภายนอกและปัจจัยภายใน คือ

^{๑๒} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๐๑.

^{๑๓} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๒/๓๐๑.

๒) ปัจจัยภายนอก เรียกว่า โปรโตไซอะ คือ เสียงจากผู้อื่นที่ทำให้เกิดสัมมาทิฐิ ได้แก่ เสียงที่ติงาม เสียงที่ถูกต้องเสียงที่บอกกล่าวชี้แจงความจริง มีเหตุผล มีประโยชน์ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง เกิดจากความรักความปรารถนาดี เสียงที่ติงามเช่นนี้เกิดจากแหล่งที่ดี คือ คนดี คนมีปัญญา คนมีคุณธรรม คนเช่นนี้ทางธรรมเรียกว่า สัตบุรุษหรือบัณฑิต ทำหน้าที่ช่วยเหลือ แนะนำ สั่งสอน อธิบายชี้แจง ชักนำความคิดที่ถูกต้องให้เกิดแก่ผู้อื่น ซึ่งเราเรียกว่า “กัลยาณมิตร” ซึ่งตามปกติกัลยาณมิตร จะทำหน้าที่ให้เกิดผลดีและประสบผลสำเร็จได้นั้นจะต้องสร้างศรัทธาให้เกิดเสียก่อน

๒) ปัจจัยภายใน เป็นปัจจัยที่เกิดขึ้นจากอารมณ์และความนึกคิดของตัวบุคคลภายในใต้พื้นฐานที่ไม่นำความรู้สึกที่คล้อยตามต้นหาของตนเข้าเกี่ยวข้อง ทำให้บุคคลนั้น ๆ รู้จักมอง รู้จักพิจารณาในเหตุตามสภาวะความเป็นจริง^{๑๔}

วิธีคิดแบบโยนิโสมนสิการไว้ ๑๐ วิธี วิธีคิดแบบสืบสาวเหตุปัจจัย วิธีคิดแบบแยกส่วน วิธีคิดแบบสามัญลักษณ์ วิธีคิดแบบอริยสัจ วิธีคิดแบบอรรถธรรมสัมพันธ์ วิธีคิดแบบพิจารณาคุณโทษ และหาทางออก วิธีคิดแบบรู้คุณค่าแท้ คุณค่าเทียม วิธีคิดแบบอุบายปลูกเร้าคุณธรรม วิธีคิดแบบอยู่กับปัจจุบันและวิธีคิดแบบวิภาษวาท

การเจริญสติปัญญา เป็นแนวทางการเจริญวิปัสสนาที่ทำให้เกิดปัญญา หยั่งเห็น รูป นาม ตามความเป็นจริง เมื่อจิตรู้รูปนามตามความเป็นจริงแล้วจิตย่อมถ้อยถอน ความยึดมั่นถือมั่น ว่าเป็นเรา เป็นเขา เป็นสัตว์ บุคคล ไตรลักษณ์ญาณย่อมเกิดแก่บุคคลผู้นั้น จิตย่อมหยั่งถึงอริยสัจ ๔ ได้อย่างแท้จริง การเจริญสติปัญญากับการเจริญวิปัสสนาจึง เหมือนกัน การกำหนดอนุปัสสนาจึงเป็นการกำหนดวิปัสสนาด้วยเช่นกัน โดยการกำหนดสติอยู่กับฐานทั้ง ๔ คือ กาย เวทนา จิต และธรรม เมื่อสติพร้อมบริบูรณ์แล้วมรรคผล นิพพานย่อมเกิดแก่บุคคลผู้นั้น

๔.๓ การบรรลุธรรมของพระธัมมาเถรี

ความเบื้องต้นว่า อยู่มาวันหนึ่ง พระธรรมเถรี “เที่ยวภิกขาจารแล้ว กำลังเดินมาวิหารหก ล้มลง จึงทำเรื่องนั้นแหละเป็นอารมณ์เจริญวิปัสสนา บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยปฏิสัมภิทาทั้งหลาย” ความข้อนี้แสดงถึงการไม่ทิ้งกรรมฐานของพระธัมมาเถรี พระธัมมาเถรีได้กล่าวคาถานี้เป็นอุทานว่า (รับพระพุทธโอวาทแล้วได้กล่าวภาษิตนี้ว่า)

ปัญทปาตํ จริตวาน	ทณฺฑมาทาย ทุพฺพลา
เวธฺมาเนหิ คตฺเตหิ	ตตฺถเว นิปตี ฌมา
ทิสฺวา อาทีนวิ กายเ	อถ จิตฺตํ วิมฺจุจฺจि เมฯ ^{๑๕}

เราทุพพลภาพ มีกายสั้นเทา ถือไม้เท้าเที่ยวบิณฑบาต ได้ล้มลงบนแผ่นดินตรงนั้นเอง คราวนั้น จิตของเราหลุดพ้นแล้ว เพราะเห็นโทษในกาย

อรรถกถาจารย์ ขยายความภาษิตคาถาของพระธัมมาเถรี ไว้ว่า

^{๑๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, พิมพ์ครั้งที่ ๓๗, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธรรม, ๒๕๕๗), หน้า ๔๓๘.

^{๑๕} ชู.เถรี. (บาลี) ๒๖/๔๑๘/๔๔๔.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ปิณฑปาต จริตวาน ทนฺตมาทาย ทุพฺพลา ความว่า ใช้ไม้เท้า ค้ำยันเที่ยวไปในเมืองเพื่อต้องการบิณฑบาต คือ เทียวภิกขาจาร บทว่า ฉมา ได้แก่ บนแผ่นดิน คือ พื้นดิน อธิบายว่า ล้มลงบนพื้นดิน เพราะเท้าทั้งสองไม่มีกำลัง

บทว่า ทิสฺวา อาทินฺว กาย ความว่า เห็นโทษในสรีระโดยประการต่าง ๆ มีไม่งาม ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาเป็นต้น ด้วยปัญญาจักขุ^{๑๖}

ก. ดีความอารมณ์กรรมฐานที่พระธัมมาเถรีใช้เป็นอารมณ์ในการปฏิบัติวิปัสสนา

พระธัมมาเถรี “เทียวภิกขาจารแล้ว กำลังเดินมาวิหารหกล้มลง จึงทำเรื่องนั้นแหละเป็น อารมณ์เจริญวิปัสสนา” คือ ทำเรื่องหกล้ม หกล้มเพราะเท้าทั้งสองไม่มีกำลัง เท้าทั้งสองไม่มีกำลัง เพราะความความทุพพลภาพ (ความแก่) ลักษณะของความแก่ คือ มีกายสั่นเทา เท้าทั้งสองไม่มีกำลัง เป็นเหตุให้ล้มลง พระธัมมาเถรีจึงถือความแก่นี้แหละเป็นอารมณ์วิปัสสนา “โดยการพิจารณาเห็นโทษ ในสรีระโดยประการต่าง ๆ มีไม่งาม ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาเป็นต้น ด้วยปัญญาจักขุ”

“การพิจารณาเห็นโทษในสรีระโดยประการต่าง ๆ มีไม่งาม ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา” เป็นการพิจารณาในหมวดกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน ข้อนี้ตรงกับคำที่พระอรธกถาจารย์ว่า การพิจารณา เห็นกาย ท่านอธิบายว่า พิจารณาเห็นกายเป็นที่รวมของอาการ คือ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มิใช่ตัวตน และไม่สวยงาม^{๑๗}

คำว่า เห็นโทษในสรีระ หมายถึง เห็นโทษในรูปขันธ์นี้นั่นเอง อะไรเป็นโทษของรูปขันธ์นี้ “สภาพที่รูปไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา นี่เป็นโทษของรูป”^{๑๘} แม้เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ อันเป็นนาม ก็มีลักษณะเดียวกัน คือ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา ฉะนั้น การพิจารณาเห็นกาย (รูป) โดยความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มิใช่ตัวตนเป็นต้น ชื่อว่า เป็นการ พิจารณาเห็นโทษของกาย (รูป) ในหมวดกายานุปัสสนา อนึ่ง ในนวสติกะ ๙ (ป่าช้า ๙) พระผู้มี พระภาคตรัสไว้ด้วยอำนาจอาทินวานุปัสสนา^{๑๙} เพื่อเป็นบาทฐานของวิปัสสนาญาณเพื่อให้โยคีได้ เกิดสังเวคญาณ สังเวคญาณ คือ ญาณที่มองเห็นโทษของสังขารรูปนามขันธ์ห้า ซึ่งเป็นบาทฐานของ วิปัสสนาญาณ จึงสงเคราะห์อยู่ในวิปัสสนาญาณ ที่มีชื่อเรียกว่า อาทินวานุปัสสนา^{๒๐}

แต่ในกรณีของพระธัมมาเถรี ท่านเห็นโทษในความทุพพลภาพ คือ ความชรา ที่มีลักษณะกาย สั่นเทา เพราะเรี่ยวแรงของเท้าทั้งสองไม่มีกำลัง อันเป็นลักษณะอาการปรากฏของรูปขันธ์ เรียกว่า ความชรา ความแก่ ความคร่ำคร่า ความมีพินหลุด ความมีผมหงอก ความมีหนังเหี่ยวย่น ความเสื่อมอายุ ความแก่หง่อมแห่งอินทรีย์ ในหมู่สัตว์นั้น ๆ ของเหล่าสัตว์นั้น ๆ นี้เรียกว่า ชรา^{๒๑} ความมดงามที่เคยมี

^{๑๖} ชู.เถรี.อ. (ไทย) ๕๔/๔/-/๔๐-๔๑.

^{๑๗} ที.ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒/-/๒๘๓.

^{๑๘} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๘๒/๑๓๘.

^{๑๙} ม.ม.อ. (ไทย) ๑๗/๑/-/๗๒๘.

^{๒๐} คณะกรรมการโครงการจัดสร้างพระไตรปิฎกนิสสยะ, พระไตรปิฎกนิสสยะ [ฉบับพิเศษ] พระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค มหาสติปัฏฐานสูตร, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๔), หน้า ๑๐๘.

^{๒๑} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๙๐/๓๒๕.

แต่เมื่อล่วงอายุ ๘๐ ปี ๙๐ ปี หรือ ๑๐๐ ปีโดยกำเนิด เป็นคนแก่ มีชีวิตคงคดงกลอนเรื้อน มีหลังงอ ถือไม้เท้า เดินก ๆ เงิน ๆ ไป กระสับกระส่าย ผ่านวัยไปแล้ว ฟันหัก ผมหงอก หัวโกร๋น หัวล้าน หน้างเหี่ยว มีตัวตกระ ความมดงาม ความเปล่งปลั่ง แต่ก่อนนั้นหายไปแล้ว โทษก็ปรากฏชัด^{๒๒} ลักษณะเช่นนี้เป็นอาการปรากฏของรูปชั้น โดยเป็นความแก่ ชรา คำคร่ำ ตามนัยอภิธรรม ชรา มีความแก่ความเสื่อมของชั้น ที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบันภาพเป็นลักษณะ มีการนำเข้าไปใกล้ความตายเป็นกิจ มีการทำลายวัยที่ดีเป็นอาการปรากฏ เป็นผล มีรูปที่กำลังแก่เป็นเหตุใกล้

อีกอย่างหนึ่ง เพราะความแก่ชรานี้แหละ เป็นเหตุสืบเนื่องต่อไปสู่ความเจ็บไข้ (อาที่นว สัญญา กำหนดหมายโทษทุกข์ของกายอันมีความเจ็บไข้ต่าง ๆ) และความเจ็บไข้เป็นเหตุสืบเนื่องต่อไปสู่ความตาย เป็นซากศพที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้า ตายแล้ว ๑ วันบ้าง ๒ วันบ้าง ๓ วันบ้าง ที่ขึ้นพอง สีเขียว น่าเกลียด น้ำเหลืองไหลน่าเกลียด (นวลสีถิกะ ป่าช้า ๙)

อีกอย่างหนึ่ง ความชราจัดเป็นรูป เป็นอารมณ์ของวิปัสสนา อารมณ์หนึ่ง ในวิปัสสนาภูมิ ๖ ในหมวด ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ ชรามรณะ และอริยสังข ๔ ทุกข์สังข (ความเกิด ความแก่ ความตาย ฯลฯ) อันเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา

ฉะนั้น คำที่อรรถกถาจารย์อธิบายว่า เห็นโทษในสรีระโดยประการต่าง ๆ มีไม่งาม ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาเป็นต้น ด้วยปัญญาจักขุ จึงตีความออกไปได้อีกหลายประการ เช่น คำว่า “ไม่งาม” อาจเป็นการพิจารณาปฏิกุศลมนสิการปีพพะ หมวดมนสิการสิ่งปฏิกุศล ได้แก่ อาการ ๓๒ มี ผล ขน เล็บ ฟัน หน้าง เป็นต้นก็ยอมได้ อยู่ที่ว่าพื้นฐานกรรมฐานของพระธัมมาเถรีนั้น เริ่มต้นพิจารณา หรือศึกษากรรมฐานแบบไหนมาบ้าง ถ้าเคยพิจารณานวลสีถิกะปีพพะ ก็ยอมอ่อนมมาสู่ตนโดยพิจารณาเป็นอาที่นวนุปัสสนาได้เช่นกัน แต่ในที่นี้พระธัมมาเถรี ทำพุพพลภาพ คือ ความแก่ชราของตนนั่นเองให้เป็นอารมณ์ โดยสรุป คือ พิจารณารูปชั้น อันเป็นทุกข์เพราะความชราที่เป็นไปในปัจจุบันนั้นแหละ ให้เป็นอารมณ์ ยกขึ้นพิจารณาเห็นโทษในรูปชั้นของตนโดยประการต่าง ๆ ว่า ไม่งาม ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาเป็นต้น ด้วยปัญญาจักขุ ได้แก่ การพิจารณาไปตามอนุปัสสนา ๗ มหาวิปัสสนา ๑๘ หรือ วิปัสสนาญาณนั่นเอง

เมื่อพระธรรมเถรีพิจารณาเห็นโทษในสรีระโดยประการต่าง ๆ มีไม่งาม ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาเป็นต้น ด้วยปัญญาจักขุ จิตของนางหลุดพ้นแล้วจากกิเลสทั้งหลาย ความต่อไปนี้

บทว่า อถ จิตตํ วิมุจฺจิมิ เม ความว่า จิตของเราหลุดพ้นแล้วจากกิเลสทั้งหลาย เพราะข่มไว้ด้วยนิพพิทานุปัสสนาเป็นต้น ที่เป็นไปข้างหน้าด้วยอาที่นวนุปัสสนา ชื่อว่าหลุดพ้นแล้ว คือ พ้นวิเศษแล้วโดยประการทั้งปวง ด้วยสมุจเฉทวิมุตติตามลำดับมรรคผลและด้วยปฏิปัสสัทธิวิมุตติอีก อธิบายว่า บัดนี้ สิ่งที่จะต้องหลุดพ้นไม่มีแก่พระเถรีนั้น อนึ่ง การกล่าวคาถาเป็นอุทานนี้แหละ เป็นการพยากรณ์พระอรหัตผลของพระเถรีนั้นแล

ข. ข้อนี้แยกอธิบายได้ ๒ ส่วน คือ ส่วนที่เป็นโลกิยะ และส่วนที่เป็นโลกุตตระ

๑. โลกิยะ จิตของเราหลุดพ้นแล้วจากกิเลสทั้งหลาย^{๒๓} เพราะข่มไว้ด้วยนิพพิทานุปัสสนาเป็นต้น ที่เป็นไปข้างหน้าด้วยอาที่นวนุปัสสนา เป็นความหลุดพ้นแบบโลกิยะ ตหังคิวิมุตติ เป็นการ

^{๒๒} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๗๑/๑๗๒.

^{๒๓} ชุ.เถรี.อ. (ไทย) ๕๔/๔/-/๕๐.

ข่มไว้ด้วยอนุปัสสนา ๗ หรือ อนุปัสสนา ๑๘ มีนิจจานุปัสสนาเป็นต้น ได้แก่ สัมมสนญาณ อุทฺถัพพยา
อนุปัสสนาญาณ ภัคฺคานุปัสสนาญาณ (ภยตฺถุปัจฉานุปัสสนาญาณ อาทินวานุปัสสนาญาณ นิพพิทานุปัสสนา
ญาณ) ในส่วนนี้แสดงไว้เพียงนิพพิทานุปัสสนาญาณเท่านั้น แต่พึงทราบโดยนัยว่า (มฺญฺจิตุกามยตา
ญาณ ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ สังขารุเปกขาญาณ) สัจจานุโลมิกญาณ ก็เป็นอันแสดงไว้ด้วย

๒. โลกุตตระ ชื่อว่าหลุดพ้นแล้ว คือพ้นวิเศษแล้วโดยประการทั้งปวง ด้วยสมุจเฉทวิมุตติ
ตามลำดับมรรคผล และด้วยปฏิปัสสัทธิวิมุตติอีก ส่วนนี้เป็นการหลุดพ้นแบบโลกุตตระ ได้แก่ มรรคญาณ
และผลญาณ

ค. การหลุดพ้น เรียกว่า วิมุตติ มี ๕ อย่าง คือ

๑. วิกขัมภณวิมุตติ พ้นด้วยข่มไว้ สมบัติ ๘ จัดเป็นวิกขัมภณวิมุตติ เพราะพ้นจากนิวรรณ์
เป็นต้นที่ข่มไว้ได้เอง

๒. ตทังควิมุตติ พ้นชั่วคราว อนุปัสสนา ๗ มี อนิจจานุปัสสนาเป็นต้น จัดเป็นตทังควิมุตติ
เพราะกำหนดด้วยสามารถเป็นข้าศึกของธรรมนั้น ๆ เองเพราะพ้นจากนิจสัจญาณเป็นต้นเหล่านั้น

๓. สมุจเฉทวิมุตติ พ้นเด็ดขาด อริยมรรค จัดเป็นสมุจเฉทวิมุตติ เพราะพ้นจากกิเลสที่ตัด
ขาดแล้วเอง (มรรคญาณ)

๔. ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ พ้นอย่างสงบ สามัญญผล ๔ จัดเป็นปฏิปัสสัทธิวิมุตติ เพราะเกิดขึ้น
ในที่สุดแห่งการสงบของกิเลสด้วยอานาภามรรค (ผลญาณ)

๕. นิสสรณวิมุตติ พ้นออกไป นิพพานจัดเป็นนิสสรณวิมุตติ เพราะพ้นคือเพราะปราศจาก
คือ เพราะตั้งอยู่ไกลจากกิเลสทั้งปวง (นิพพาน)^{๒๔}

ง. ตีความลำดับการหลุดพ้นของพระธัมมาเถรี

๑. โลภิยะ ในคำว่า “จิตของเราหลุดพ้นแล้วจากกิเลสทั้งหลาย เพราะข่มไว้ด้วยนิพพิทา
อนุปัสสนาเป็นต้น ที่เป็นไปข้างหน้าด้วยอาทินวานุปัสสนา” เป็นความหลุดพ้นแบบโลกิยะ ตทังควิมุตติ
เป็นการข่มไว้ด้วยอนุปัสสนา ๗ หรือมหาวิปัสสนา ๑๘ มีนิจจานุปัสสนาเป็นต้น

๑) วิกขัมภณวิมุตติ พ้นด้วยข่มไว้ ชูระในพระพุทธศาสนามี ๒ คือ คันถธุระและวิปัสสนา
ธุระ ภิกษุหรือภิกษุณีผู้บวชเมื่อแก่แม้จะเลือกเรียนวิปัสสนาธุระ เช่น พระมหาปาละ “ข้าพระองค์บวช
แล้วแต่เมื่อแก่ ไม่สามารถจะบำเพ็ญคันถธุระให้บริบูรณ์ได้, แต่จักบำเพ็ญวิปัสสนาธุระให้บริบูรณ์”^{๒๕}
และส่วนมากเป็นวิปัสสนายานิก เป็นพระอรหันต์ประเภทปัญญาวิมุตติ^{๒๖} ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา ได้แก่
ท่านผู้มุ่งหน้าบำเพ็ญแต่วิปัสสนา อาศัยสมณะเพียงใช้สมาธิเท่าที่จำเป็น พอเป็นบาทฐานของวิปัสสนาให้
บรรลุอัสวักขยญาณเท่านั้น ได้สมณะไม่เกินรูปมาณ ๔ ไม่มีความสามารถพิเศษ เช่น เข้านิโรธสมาบัติไม่ได้
ไม่ได้โลกิยอภิญญา ๕ ฉะนั้น วิกขัมภณวิมุตติ อันเป็นของสมณยานิก ย่อมไม่ได้ในพระธัมมาเถรี

^{๒๔} ที.ม.อ. (ไทย) ๑๓/๑/-/๙๓.

^{๒๕} ขุ.ขุ.อ. (ไทย) ๔๐/๒/๑/๑๕.

^{๒๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, พิมพ์ครั้งที่ ๓๗, หน้า ๔๑๘-๔๑๙.

๒) ตหังควิมุตติ พันชั๋วคราว อนุปัสสนา ๗ มี อนิจจานุปัสสนาเป็นต้น จัดเป็นตหังควิมุตติ เพราะกำหนดด้วยสามารถเป็นข้าศึกของธรรมนั้น ๆ เองเพราะพ้นจากนิจจสัญญาเป็นต้น เหล่านี้บรรณกถาจารย์อธิบายความหลุดพ้นของพระธัมมาเถรีว่า “จิตของเราหลุดพ้นแล้วจากกิเลสทั้งหลาย เพราะข่มไว้ด้วยนิพพิทานุปัสสนาเป็นต้น ที่เป็นไปข้างหน้าด้วยอาทีนวานุปัสสนา” ในส่วนนี้ ท่านอธิบายชัดเจนว่า หลุดพ้นด้วยข่มไว้ ซึ่งก็คือ ตหังควิมุตตินั้นเอง ข่มไว้ด้วยอนุปัสสนา ๗ หรือมหาวิปัสสนา ๑๘ มีนิจจานุปัสสนาเป็นต้น มีลักษณะการพิจารณาดังนี้

การพิจารณาเห็นกาย ท่านอธิบายว่า พิจารณาเห็นกายเป็นที่รวมของอาการ คือไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มิใช่ตัวตนและไม่สวยงาม^{๒๗} ซึ่งมีนัยที่มาในปฏิสัมภิทามรรค ตามลำดับบาลี เป็นต้นว่า พิจารณาเห็นในกายนี้ โดยความเป็นของไม่เที่ยง ไม่ใช่โดยเป็นของเที่ยงดังนี้

จริงอย่างนั้น ภิกษุผู้ปฏิบัติ ปฏิบัติ คือ พิจารณาเห็นกายนี้ ย่อมพิจารณาเห็นกายอันนี้โดยเป็นของไม่เที่ยง ไม่ใช่เห็นโดยเป็นของเที่ยง พิจารณาเห็นโดยเป็นทุกข์ ไม่ใช่เห็นโดยเป็นสุข พิจารณาเห็นโดยมิใช่ตัวตน ไม่ใช่เห็นเป็นตัวตน ด้วยอำนาจอนุปัสสนา (คือ การพิจารณาเห็น) ๗ ประการ (๑) มีพิจารณาเห็นความไม่เที่ยง (อนิจจานุปัสสนา) (๒) พิจารณาเห็นทุกข์ (ทุกขานุปัสสนา) (๓) พิจารณาเห็นอนัตตา (อนัตตานุปัสสนา) (๔) พิจารณาเห็นความเบื่อหน่าย (นิพพิทานุปัสสนา) (๕) พิจารณาเห็นความคลายกำหนด (วิราคานุปัสสนา) (๖) พิจารณาเห็นความดับ (นิโรธานุปัสสนา) (๗) พิจารณาเห็นความสลละคืน (ปฏินิสัสคคานุปัสสนา) ย่อมเบื่อหน่าย มิใช่ยินดี ย่อมคลายกำหนด มิใช่กำหนด ย่อมดับทุกข์ มิใช่ก่อทุกข์ ย่อมสลละ มิใช่ยึดถือ

ภิกษุนั้นเมื่อพิจารณาเห็นกายอันนี้ (๑) โดยความเป็นของไม่เที่ยง ย่อมละนิจจสัญญา ความสำคัญว่าเที่ยงเสียได้ (๒) เมื่อพิจารณาเห็นโดยความเป็นทุกข์ ย่อมละสุขสัญญาความสำคัญว่าเป็นสุขเสียได้ (๓) เมื่อพิจารณาเห็นโดยความเป็นของไม่ใช่ตัวตน ย่อมละอัตตสัญญาความสำคัญว่าเป็นตัวตนเสียได้ (๔) เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมละความยินดีเสียได้ (๕) เมื่อคลายกำหนด ย่อมละความกำหนดเสียได้ (๖) เมื่อดับทุกข์ ย่อมละเหตุเกิดทุกข์เสียได้ (๗) เมื่อสลละย่อมละความยึดถือเสียได้ อนุปัสสนา ๗ จัดเป็นตหังควิมุตติ เพราะสลัดพ้นแล้วจากนิจจสัญญาเป็นต้นที่ตนสลละแล้วด้วยสามารถแห่งองค์ที่เป็นข้าศึกของมรรคนั้น ๆ^{๒๘}

การแสดงอนุปัสสนา ๗ นี้พึงทราบว่าเป็นอันแสดง (๓) สัมมสนญาณ (กลาปสัมมสนญาณ) และ (๔) อุทยพานุปัสสนาญาณด้วย เพราะอนิจจานุปัสสนาเป็นต้นสำเร็จด้วยอำนาจวิปัสสนา ๒ เหล่านี้, หรือ เมื่อกกล่าวถึงวิปัสสนาเหล่านี้เป็นอันกล่าวถึงวิปัสสนาเหล่านี้ด้วย เพราะวิปัสสนา ๒ เหล่านี้ เว้นอนิจจานุปัสสนาเหล่านี้ด้วยเสียแล้วก็จะเป็นไปไม่ได้^{๒๙}

อนุปัสสนา ๗ ในส่วนที่แสดงนี้ จัดเป็น (๕) ภังคานุปัสสนาญาณ เป็นภูมิของปหานปริยญา^{๓๐} เพราะว่า ตั้งแต่ตั้งตั้งภังคานุปัสสนาญาณนั้นไป ความเป็นใหญ่มีอยู่แก่อนุปัสสนา ๗ ซึ่งทำให้สำเร็จ

^{๒๗} ที.ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒/-/๒๘๓.

^{๒๘} ดุรายละเอียดยใน ม.อ.อ. (ไทย) ๒๓/๒/-/๔๘.

^{๒๙} ขุ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๑/-/๓๐๖.

^{๓๐} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธทาสภิกขุ (อาจ อาสภมหาเถระ), พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, หน้า ๑๐๑๐.

การละความหมายรู้ มีความหมายรู้ว่าเที่ยงเป็นต้นตามที่กล่าวไว้แล้วว่า “ภิกษุ นั้นเมื่อพิจารณาเห็น ภายอันนี้ (๑) โดยความเป็นของไม่เที่ยง ย่อมละนิจจสัญญา ความสำคัญว่าเที่ยงเสียได้”^{๓๑}

คำว่า ที่เป็นไปข้างหน้าด้วยอาทิวานุปัสสนา หมายถึง เมื่อพระธัมมาเถรีพิจารณาเห็นโทษใน สรีระโดยประการต่าง ๆ มีไม่งาม ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาเป็นอาทิวานุปัสสนาซึ่งเกิดขึ้นก่อน เพราะเมื่อเห็นโทษของสรีระหรือรูปขันธ์โดยประการต่าง ๆ ไม่มีงาม ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาเป็นต้น จึงเกิดนิพพิทานุปัสสนา เกิดความเบื่อหน่าย นิพพิทา ความเบื่อหน่าย ย่อมสำเร็จ ด้วยอานุภาพแห่งอา ทิวานุปัสสนา การตามพิจารณาเห็นโทษ, เมื่อเห็นโทษจึงเกิดความเบื่อหน่าย ญาณเหล่านี้ โดย ความหมาย เป็นอันเดียวกัน ในข้อนี้ เมื่อท่านกล่าวถึง อาทิวานุปัสสนา การพิจารณาเห็นโทษ ด้วยภยตูปัญฐานญาณ เป็นอันท่านกล่าวถึงนิพพิทานุปัสสนา การพิจารณาเห็นด้วยความเบื่อหน่าย ไว้ในนิทเทศนี้ ด้วยเพราะบาลีว่า ธรรมเหล่านี้ คือ (๖) ภยตูปัญฐานญาณ (๗) อาทิวานุปัสสนา (๘) และนิพพิทาญาณ มีอรรถ อย่างเดียวกัน พยัญชนะเท่านั้นต่างกัน

ยถาภูตาทสสนะ ความรู้เห็นตามความเป็นจริง ได้แก่ (๖) ภยตูปัญฐานญาณ ปรีชาคานัง เห็นสังขารปรากฏเป็นของน่ากลัว ว่า สังขารทั้งหลายน่ากลัวเพราะเห็นความดับแล้ว ๆ เล่า ๆ (๗) อาทิวานุปัสสนา การพิจารณาเห็นโทษ ได้แก่ เห็นการรู้โทษ ด้วยภยตูปัญฐานญาณ (เห็นสังขารเป็น ของน่ากลัว) อันเกิดขึ้นแล้วในภพทั้งปวง

เมื่อท่านกล่าวถึง อาทิวานุปัสสนา การพิจารณาเห็นโทษ ด้วยภยตูปัญฐานญาณ เป็นอัน ท่านกล่าวถึง (๘) นิพพิทานุปัสสนา การพิจารณาเห็นด้วยความเบื่อหน่าย^{๓๒}

อนึ่ง นิพพิทาญาณ โดยความหมายก็เป็นญาณเดียวกันกับภยตูปัญฐานญาณและอาทิว านุปัสสนา เพราะเหตุนี้ ท่านโบราณจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวว่า “ภยตูปัญฐานญาณเดี่ยวนั้นแล ได้ชื่อ ๓ ชื่อ คือ ชื่อว่า ภยตูปัญฐาน เพราะเห็นสังขารทั้งปวงโดยความน่ากลัว ชื่อว่าอาทิวานุปัสสนา เพราะให้ เกิด (ความเห็น) โทษร้ายขึ้นในสังขารทั้งหลายเหล่านั้นนั่นเอง, ชื่อว่านิพพิทานุปัสสนา เพราะเกิดเบื่อ หน่ายขึ้นแล้วในสังขารทั้งหลายเหล่านั้นนั่นแล”^{๓๓}

กลุ่มมฤจิตุกัมยตาญาณ ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ สังขารูปกชาญาณ โดยความหมาย ก็เป็น ญาณเดียวกัน ท่านพระโบราณจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า “สังขารูปกชาญาณนี้ ญาณเดี่ยวนั้นแลได้ ชื่อ ๓ ชื่อ คือ เกิดขึ้นในตอนต้น มีชื่อว่า มฤจิตุกัมยตาญาณ เกิดขึ้นในตอนกลาง มีชื่อว่า ปฏิสังขา นุปัสสนาญาณ และในตอนท้ายที่บรรลุถึงยอด มีชื่อว่า สังขารูปกชาญาณ”^{๓๔} อนุโลมญาณ เป็นญาณ ที่อนุโลมคล้อยตามวิปัสสนาญาณ ๘ ข้างต้นที่กล่าวมาแล้วคือ อุทยพยญาณ ถึง สังขารูปกชาญาณ ญาณอื่น ๆ ก็เกิดขึ้นโดยลำดับแห่งญาณ

^{๓๑} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๑-๕๒/๘๒-๘๓.

^{๓๒} ชุ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๑/-/๓๐๘.

^{๓๓} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธทาสภิกขุ (อาจ อาสภมหาเถระ), พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, หน้า ๑๐๘๐.

^{๓๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๘.

๒. **โลกุตตระ** ชื่อว่าหลุดพ้นแล้ว คือ พันวิเศษแล้วโดยประการทั้งปวง ด้วยสมุจเฉทวิมุตติ ตามลำดับมรรคผลและด้วยปฏิปัสสัทธิวิมุตติอีก ส่วนนี้เป็นการหลุดพ้นแบบโลกุตตระ ได้แก่ มรรค ญาณ และผลญาณ

๓) สมุจเฉทวิมุตติ พันเด็ดขาด อริยมรรค จัดเป็นสมุจเฉทวิมุตติ เพราะพ้นจากกิเลสที่ ตัดขาดแล้วเอง

๔) ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ พันอย่างสงบ สามัญญผล ๔ จัดเป็นปฏิปัสสัทธิวิมุตติ เพราะ เกิดขึ้นในที่สุดแห่งการสงบของกิเลสด้วยอานูภาพมรรค (ผลญาณ)

ในส่วนนี้แสดงถึงความหลุดพ้นของพระธัมมาเถรีไว้ชัดเจนแล้วว่า พระธรรมเถรีนั้น หลุดพ้นวิเศษตามลำดับแห่งมรรคผล มรรคญาณ ผลญาณดังกล่าว

“อธิบายว่า บัดนี้ สิ่งที่จะต้องหลุดพ้นไม่มีแก่พระเถรีนั้น อนึ่ง การกล่าวคาถาเป็น อุทานนี้แหละ เป็นการพยากรณ์พระอรหัตผลของพระเถรีนั้นแล” คำนี้เป็นอันแสดงถึงนิสสรณวิมุตติ โดยปริยาย คือ ความเป็นพระอรหัตผล กล่าวถึง พระนิพพานนั่นเอง

๕) นิสสรณวิมุตติ พันออกไป นิพพานจัดเป็นนิสสรณวิมุตติ เพราะพ้นคือเพราะ ปราศจากคือ เพราะตั้งอยู่ไกลจากกิเลสทั้งปวง (นิพพาน)

พระธัมมาเถรี “บรรลुพระอรหัตพร้อมด้วยปฏิสัมภิตาทั้งหลาย” เป็นอรหัตประเภท ปัญญาวิมุตติ คือ ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา ได้แก่ ท่านผู้มุ่งหน้าบำเพ็ญแต่วิปัสสนา อาศัยสมณะเพียงใช้ สมาธิเท่าที่จำเป็น พอเป็นบาทฐานของวิปัสสนาให้บรรลุอาสวัภยญาณเท่านั้น ได้สมณะไม่เกินรูป ฌาน ๔ ไม่มีความสามารถพิเศษ เช่น เข้านิโรธสมาบัติไม่ได้ ไม่ได้โลกียอภิญา ๕ เป็นต้น จำแนกได้ ดังนี้

๑) พระสุกขวิปัสสกา ผู้เจริญวิปัสสนาล้วน ได้สมาธิถึงระดับฌาน ต่อเมื่อถึงขณะแห่งมรรค

๒) พระปัญญาวิมุตติ ผู้ได้ฌาน ๔ อย่างน้อยขั้นหนึ่งก่อนแล้ว จึงเจริญวิปัสสนาที่ให้ บรรลุอรหัตผล

๓) ปฏิสัมภิต์ปัตตะ ผู้บรรลุปฏิสัมภิตา ๔ คือ ได้ปัญญาแตกฉาน ๔ ประการ

(๑) อตฺตปฏิสัมภิตา ปัญญาแตกฉานในอรรถ หรือปริชาแจ้งเจนในความหมาย

(๒) ฌมฺมปฏิสัมภิตา ปัญญาแตกฉานในธรรม หรือปริชาแจ้งเจนในหลัก

(๓) นิรุตติปฏิสัมภิตา ปัญญาแตกฉานในนิรุกติ หรือปริชาแจ้งเจนในภาษา

(๔) ปฎิภาณปฏิสัมภิตา ปัญญาแตกฉานในปฎิภาณ หรือปริชาแจ้งเจนในความคิด

พันการ^{๓๕}

บุคคลผู้ชื่อว่า ปัญญาวิมุตตะ เพราะหลุดพ้นด้วยปัญญา ปัญญาวิมุตตะนั้นมี ๕ จำพวก ได้แก่ บุคคลเหล่านี้ คือ พระอรหัตสุกขวิปัสสกาจำพวก ๑ ท่านออกจากฌาน ๔ แล้วบรรลุพระอรหัต ๔ จำพวก^{๓๖}

พระธัมมาเถรี ในอรรถกถาไม่ได้รับบุชิตเจนว่าได้รับฌาน หรือไม่ แต่ตีความได้ว่า ผู้บวช เมื่อแก่แล้วการจะเจริญสมณะจนได้รับฌาน ๔ นี้ เป็นเรื่องยาก ด้วยความลำบากทางกาย เช่น กับพระ

^{๓๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, พิมพ์ครั้งที่ ๓๗, หน้า ๔๑๘-๔๑๙.

^{๓๖} อง.สตตค.อ. (ไทย) ๓๗/-/-/๒๔.

โคธิกเถระ ฆานของท่านเสื่อมถึง ๖ ครั้ง ด้วยอำนาจแห่งโรคชนิดหนึ่งอันเรื้อรัง^{๓๗} แสดงว่าความชรา และโรคร้ายต่าง ๆ ย่อมเป็นอุปสรรคต่อรักษาฆาน และในอรรถกถาก็ไม่ได้ระบุว่าเป็นพระอรหันต์ ปัญญาวิมุตติ แบบสุขขวิปัสสกะเช่นกัน ในกรณีพระธัมมาเถรีตีความได้ทั้งสองแบบ

พระธัมมาเถรีเป็นพระอรหันต์ปัญญาวิมุตติ ผู้ได้ฆาน ๑ เพราะอาภรณ์ที่พิจารณาว่า “ไม่งาม” ย่อมได้ในกายคตาสติ (อาการ ๓๒), และอสุภ ๑๐ อนุโลมเข้าในนวสีถิกะ ปาฐา ๙ grunnฐานเหล่านี้ สามารถพิจารณาได้สูงสุดถึงปฐมฆาน จึงเป็นไปได้ว่า พระธัมมาเถรีได้ฆานสูงสุดเพียงปฐมฆาน อาจเป็นพระอรหันต์ปัญญาวิมุตติ ผู้ได้ปฐมฆาน อีกอย่างหนึ่ง ถ้าพระอรหันต์ประเภทปัญญาวิมุตติ แบบสุขขวิปัสสกะ ในอรรถกถาจะระบุไว้ว่าเป็นพระสุขขวิปัสสกะ

เหตุที่เป็นเช่นนั้นเพราะอาภรณ์ grunnฐานในหมวดกายานุปัสสนานั้น เป็นได้ทั้งสมณะ และ วิปัสสนา แต่ว่าโดยจริตผู้เจริญกายานุปัสสนาสติปัญญา จะ เป็นสมณยานิกโดยมีอานาปานสติ กายคตาสติ อสุภ ๑๐ หรือ นวสีถิกะ ปาฐา ๙ มาก่อน ซึ่งเป็นบาทแห่งวิปัสสนา เมื่อมาเจริญวิปัสสนาก็เป็นอัน พิจารณาวิปัสสนาในหมวดกายานุปัสสนา ยกขึ้นสู่วิปัสสนาได้ทันที ในกรณีพระธัมมาเถรีจึงตีความได้ ทั้งสองแบบ เพราะท่านพิจารณาเห็นความไม่งามของสรีระนี้ด้วย การพิจารณาสรีระโดยความไม่งามนี้ ย่อมได้ในกายคตาสติ นวสีถิกะ อสุภะ grunnฐานดังกล่าว จึงตีความว่า พระธัมมาเถรีมีพื้นฐานในการ เจริญ grunnฐานในหมวดกายคตาสติ นวสีถิกะ หรืออสุภะ grunnฐานด้วยเช่นกัน หรือจะเรียกว่าเป็น การเจริญทั้งสมณะ และวิปัสสนาควบคู่กันไปก็ได้ แต่ประเด็นสำคัญคือ เป็นพระอรหันต์แบบปัญญา วิมุตติ พร้อมด้วยปฏิสัมภิตา ดังข้อความว่า พระธัมมาเถรี “เทียวภิกขาจารแล้ว กำลังเดินมาวิหารหก ล้มลง จึงทำเรื่องนั้นแหละเป็นอาภรณ์เจริญวิปัสสนา บรรลุพระอรหันต์พร้อมด้วยปฏิสัมภิตาทั้งหลาย” พระธัมมาเถรีได้กล่าวคาถานี้เป็นอุทานว่า (รับพระพุทธโอวาทแล้วได้กล่าวภาษิตนี้ว่า)

ปิณฑปาต จริตวาน	ทณฺฑมาทาย ทุพฺพลา
เวธฺมาเนหิ คตเตหิ	ตตเถว นิปตี ฌมา
ทิสฺวา อาทีนวิ กายเ	อล จิตฺตํ วิมุจฺจि เมฯ

เราทุพพลภาพ มีกายสั้นเตา ถือไม้เท้าเทียวบิณฑบาต ได้ล้มลงบนแผ่นดินตรงนั้นเอง คราวนั้น จิตของเราหลุดพ้นแล้ว เพราะเห็นโทษในกาย^{๓๘}

พระธัมมาเถรีพิจารณาเห็นโทษในสรีระโดยประการต่าง ๆ มีไม่งาม ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็น อนัตตา เป็นต้น ส่วนนี้ก็เป็นกำหนัดลักษณะความหลุดพ้นของพระธัมมาเถรีได้เช่นกัน การพิจารณา เห็นโทษของสรีระสังขารที่ทุพพลภาพ ความแก่ชรา ว่าสังขารร่างกายนี้ไม่เที่ยง เสื่อมไป ทрудโทรมไป ผุพัง ไม่ยั่งยืน แปรปรวน เป็นต้น เป็นลักษณะของอนิจจานุปัสสนา ถ้าหลุดพ้นจะเป็นการหลุดพ้นแบบ บอนิมิตตวิโมกข์ พระโยคาวจรมนสิการโดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นผู้มากไปด้วยความน้อมใจเชื่อ ย่อมได้เฉพาะอนิมิตตวิโมกข์^{๓๙} เมื่ออยู่ในช่วงของสังขารูปেকขาญาณ จะเป็นตัวบ่งบอกลักษณะการ หลุดพ้นดังกล่าว

^{๓๗} พุ.จ.อ. (ไทย) ๔๑/๒/๒/๑๓๐.

^{๓๘} พุ.เถรี. (บาลี) ๒๖/๔๑๘/๔๔๔-๔๔๕, พุ.เถรี. (ไทย) ๒๖/๑๗/๕๕๖.

^{๓๙} พุ.จ.อ. (ไทย) ๖๗/-/-/๖๕๓.

ลักษณะการพิจารณาชั้น ๕ (รูปและนาม) ว่าแบบไหนเป็นอนิจจานุปัสสนา ทุกขานุปัสสนา อนัตตานุปัสสนา อาจเทียบลักษณะการพิจารณาอนุปัสสนา ๔๐ ตามที่ปรากฏในวิปัสสนากถา^{๕๐} ว่า ภิกษุยอมได้อุโลมขันติ (วิปัสสนาญาณ) ด้วยอาการ ๔๐ อย่าง หยั่งลงสู่สัมมัตตนิยาม (โลกุตตรมรรค) ด้วยอาการ ๔๐ อย่าง เรียกว่า อนุปัสสนา ๔๐ คือ การพิจารณาเห็นเบญจขันธ์ โดยอนิจจานุปัสสนา ๑๐, ทุกขานุปัสสนา ๒๕, อนัตตานุปัสสนา ๕ รวมเป็นอาการ ๔๐ ดังนี้

๑. อนิจจานุปัสสนา ๑๐ อย่าง ได้แก่ (๑) อนิจจโต โดยความไม่เที่ยง (๒) ปโลกโต (โดยการทำลาย เสื่อมไป ทрудโทรม) (๓) จลโต โดยเป็นความหวั่นไหว (๔) ปภังคโต โดยเป็นของผุพัง ชำรุด (๕) อทฐโต โดยเป็นของไม่ยั่งยืน (๖) วิปริณามธมมโต โดยเป็นของมีความแปรปรวน แปรผันเป็นธรรมดา (๗) อสารถโต โดยความไม่มีสาระ (๘) วิภวโต โดยปราศจากความเจริญ (๙) สงขโต โดยเป็นของถูกปัจจัยปรุงแต่ง (๑๐) มรณธมมโต โดยเป็นของมีความตายเป็นธรรมดา ได้แก่ อนิจจานุปัสสนา

๒. ทุกขานุปัสสนา ๒๕ อย่าง ได้แก่ (๑) โดยเป็นอุปสรรค (๒) โดยเป็นอาพาธ (๓) โดยเป็นอุปมงคล (๔) โดยเป็นอันตราย (๕) โดยเป็นภัย (๖) โดยเป็นโทษ (๗) โดยเป็นความลำบาก (๘) โดยเป็นของไม่มีอะไรป้องกัน (๙) โดยเป็นของไม่มีอะไรต้านทาน (๑๐) โดยเป็นของไม่มีที่พึ่ง (๑๑) โดยความเป็นโรค (๑๒) โดยความเป็นทุกข์ (๑๓) โดยความเป็นดังหัวผี (๑๔) โดยความเป็นดังลูกศร (๑๕) โดยเป็นเหยื่อแห่งมาร (๑๖) โดยเป็นมูลแห่งความลำบาก (๑๗) โดยเป็นดังเพชรฆาต (๑๘) โดยเป็นของมีอาสวะ (๑๙) โดยเป็นของมีความเศร้าหมองเป็นธรรมดา (๒๐) โดยเป็นของมีความเศร้าโศกเป็นธรรมดา (๒๑) โดยเป็นของมีความร่าเริงเป็นธรรมดา (๒๒) โดยเป็นของมีความเจ็บไข้เป็นธรรมดา (๒๓) โดยเป็นของมีความคับแค้นใจเป็นธรรมดา (๒๔) โดยเป็นของมีความแก่เป็นธรรมดา (๒๕) โดยเป็นของมีความเกิดเป็นธรรมดา

๓. อนัตตานุปัสสนา ๕ อย่าง (๑) ปรโต โดยเป็นอย่างอื่น (๒) ริดโต โดยเป็นของว่าง (๓) ตุจฺจโต โดยเป็นของเปล่า (๔) สฺยญฺจโต โดยเป็นของสูญ (๕) อนตฺตโต โดยเป็นอนัตตา

ภิกษุผู้ได้อุโลมขันติด้วยอาการ ๔๐ อย่างนี้ ผู้หยั่งลงสู่สัมมัตตนิยามด้วยอาการ ๔๐ อย่างนี้มีอนิจจานุปัสสนาเท่าไร มีทุกขานุปัสสนาเท่าไร มีอนัตตานุปัสสนาเท่าไร ท่านกล่าวว่า มีอนิจจานุปัสสนา ๕๐ มีทุกขานุปัสสนา ๑๒๕ มีอนัตตานุปัสสนา ๒๕ ฉะนั้น (โดยพิจารณาไปในชั้น ๕)^{๕๑}

ลักษณะการเข้าสู่มรรคของพระธัมมาเถรีการอาจมองได้สองแบบ คือ (๑) พิจารณาเห็นโทษในสรีระโดยประการต่าง ๆ มีไม่งาม ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาเป็นต้น การพิจารณาเห็นโทษของสรีระสังขารที่ทุพพลภาพ ความแก่ชรา ว่าสังขารร่างกายนี้ไม่เที่ยง เสื่อมไป ทрудโทรมไป ผุพัง ไม่ยั่งยืน แปรปรวนเป็นต้น เป็นลักษณะของอนิจจานุปัสสนา (๒) การพิจารณาเห็นรูปขันธ์ โดยความเป็นโทษก็ดี โดยความแก่ก็ดี โดยความเป็นทุกข์ก็ดี จัดว่าเป็นการพิจารณาทุกขานุปัสสนา

แต่ในที่นี้ผู้วิจัยตีความว่า เป็นการพิจารณาแบบอนิจจานุปัสสนา เข้าสู่มรรคหลุดแบบอนิมิตตวิโมกข์ เพราะลักษณะการเจริญวิปัสสนาของพระธัมมาเถรีเข้ากับอนิมิตตวิโมกข์ด้วยส่วนหนึ่ง คือ ผู้ที่บำเพ็ญเพียร เจริญวิปัสสนาภาวนาที่มีสัทธินทรีย์แก่กล้า มีศรัทธาเป็นปฐพาทิการสูง คือ

^{๕๐} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๖-๓๙/๕๙๖-๖๐๕, ขุ.ป.อ. (ไทย) ๖๙/๒/-/๘๒๗.

^{๕๑} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๘๔/๒๙๐.

ได้สร้างสมมาแต่ชาติก่อนเป็นกำลังส่ง ขณะที่ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาอยู่นั้น ท่านย่อมจะเห็นแจ้งชัด ในอิจจลักษณะมากที่สุด เหตุใดจึงเห็นแจ้งชัดแต่อนิจจลักษณะเท่านั้น พระไตรลักษณ์อื่น ๆ ไม่เห็นหรือตอบว่า เห็นทุกข้อแต่ว่าพระไตรลักษณ์ข้ออื่น ๆ ไม่ชัดเท่าอนิจจลักษณะ เพราะอิจจลักษณะมีกำลังแรงกล้า ฉะนั้น เมื่อภูฐานคามินีวิปัสสนา คือ ตัววิปัสสนาที่จะเข้าไปสู่มรรคกำลังเป็นไปนั้น ย่อมจะทำให้เห็นรูปนามแสดงความไม่เที่ยงแล้วก็เข้าสู่มรรค ลักษณะอย่างนี้ชื่อว่า อนิมิตตวิโมกข์ คือ หลุดพ้นด้วยอนิจจัง หรือเข้าสู่มรรคด้วยอนิจจลักษณะ^{๔๒} ลักษณะของพระธัมมาเถรีเข้ากับข้อนี้มากที่สุด

ถ้าเป็นอัปณิหิตวิโมกข์ จะต้องมีส่วนอินทรีย์แก่กล้า เมื่อมนสิการโดยความเป็นทุกข์ เป็นผู้มากไปด้วยปัสสัทธิ ย่อมได้เฉพาะอัปณิหิตวิโมกข์ (ย่อมได้ในสมถยานิกบุคคลโดยมาก)

อนิมิตตวิโมกข์เป็นไฉน อนิจจานุปัสสนาญาณ ย่อมพ้นจาก เครื่องหมายโดยความเป็นสภาพเที่ยง เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอนิมิตตวิโมกข์ ญาณ คือ การพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงในรูป ย่อมพ้นจาก เครื่องหมายโดย ความเป็นสภาพเที่ยง เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอนิมิตตวิโมกข์ ญาณ คือ การพิจารณาเห็นความไม่มีนิมิตในขรา และมรณะ ย่อมพ้นจากนิมิตทุกอย่าง เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอนิมิตตวิโมกข์ ญาณ คือ การพิจารณาเห็นความไม่มีที่ตั้งในขรา และมรณะ ย่อมพ้นจากเครื่องหมายโดยความเป็นที่ตั้ง เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอนิมิตตวิโมกข์ ญาณ คือ การพิจารณาเห็นความว่างเปล่าในขรา และมรณะ ย่อมพ้นจากเครื่องหมายโดยความยึดมั่น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอนิมิตตวิโมกข์ นี้เป็นอนิมิตตวิโมกข์^{๔๓}

พระธัมมาเถรีเป็นพระอรหันต์ประเภทปัญญาวิมุตติ พร้อมด้วยปฏิสัมภิกา เป็นวิปัสสนายานิก เป็นอนิมิตตวิโมกข์ (ความพ้นที่เกิดจากปัญญาพิจารณาเห็นไตรลักษณ์คือ อนิจจัง) เข้าสู่มรรคด้วยการพิจารณาหนักไปทางอนิจจานุปัสสนา เพราะสัทอินทรีย์แก่กล้า มีศรัทธาเป็นบุพพาทิการสูง

๔.๔ สรุปท้ายบท

หลักยึดเหนี่ยวเบื้องต้นของชาวพุทธ คือพระรัตนตรัย อันได้แก่ พระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ ตามปกติจึงถือเอาสรณคมน์ คือ การถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะ ว่าเป็นเครื่องหมายของการเป็นพุทธศาสนิกชน และความเป็นอุบาสกอุบาสิกา แม้แต่พระโสดาบัน ก็มีคุณสมบัติอย่างหนึ่งว่า เป็นผู้มิมีศรัทธาตั้งมั่นไม่หวั่นไหว ในพระรัตนตรัย ของพระโสดาบัน เป็นเครื่องแสดงให้เห็นชัดเจนแล้วว่าคุณธรรมที่เด่นสำหรับพุทธศาสนิกชนในระดับเบื้องต้นนี้ทั้งหมด ได้แก่ ศรัทธา

การบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเกิดขึ้นได้เพราะการเจริญวิปัสสนา ในบรรดาวิปัสสนา ๔ แบบ ผู้ปฏิบัติดำเนินตามให้ถูกต้องกับจริตนิสัยที่ตนได้เคยสั่งสมมาก่อนแล้วสามารถทำมรรค ผล นิพพาน ในการสร้างคุณงามความดีเพื่อการเข้าถึงความสุขอันยิ่งตามความหมายของพระพุทธศาสนา นั้นเรียกว่า บารมี ๑๐ หรือ ทศบารมี เป็นบารมีที่พระโพธิสัตว์บำเพ็ญมาอย่างยิ่งยวด จึงได้ตรัสรู้เป็น พระพุทธเจ้า ทรงบำเพ็ญเป็น ๓ ชั้น (๑) บารมี ระดับสามัญ เช่น ทานบารมี ได้แก่ ให้ทรัพย์สินเงินทอง สมบัตินอกกาย (๒) อุบารมี ระดับรองหรือจวนจะสูงสุด เช่น ทานอุบารมี ได้แก่ การเสียสละ

^{๔๒} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจารย์, อภิธัมมตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๙ เล่ม ๒, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: หจก. ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๔), หน้า ๒๔๘.

^{๔๓} ขุ.ป.อ. (ไทย) ๖๙/๒/-/๓๖๐-๓๖๑.

อวัยวะเป็นทาน (๓) ปรมัตถบารมี ระดับสูงสุด เช่น ทานปรมัตถบารมี ได้แก่ การเสียสละชีวิตเพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่น

พระธัมมาเถรีแม่พระเถรียงค์นี้ก็ได้สร้างสมบุญบารมีไว้ในพระพุทธเจ้าองค์ก่อน ๆ สิ่งสมกุศลที่เป็นอุปนิสัยแห่งพระนิพพานไว้ในภพนั้น ๆ ได้รวบรวมบุญบารมีไว้แล้ว บังเกิดในเรือนตระกูลกรุงสาวัตถี เจริญวัยแล้วไปสู่เรือนของสามีที่สมควรกัน ได้ศรัทธาในศาสนาของพระศาสดา ประสงค์จะบวชแต่สามีไม่อนุญาต ภายหลังเมื่อสามีตายแล้ว นางได้ออกบวช หลังจากออกบวชแล้วได้รับพุทธโอวาทเป็นแนวทางในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา วันหนึ่งได้ออกบิณฑบาตในเมือง โดยอาศัยไม้เท้าค้ำยันในการเดินหลังจากออกจากเมืองเพื่อกลับสู่วิหารของตนได้หกล้มลง เพราะเท้าทั้งสองไม่มีกำลัง ในขณะที่นั้นได้ใช้วิปัสสนาในการโยนิโสมนสิการที่เกิดขึ้นโดยวิปัสสนาปัญญา ปัญญาที่รู้หรือเห็นรูปนามไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ของกายสังขาร และผลที่ได้จากการเจริญวิปัสสนานั้น นางได้บรรลุพระอรหันต์ และได้กล่าวคาถาเป็นอุทานว่า “เราทุกข์พลภาพ มีกายสั่นเทา ถือไม้เท้าที่ยาวบิณฑบาต ได้ล้มลงบนแผ่นดินตรงนั่นเอง ครั้งนั้น จิตของเราหลุดพ้นแล้ว เพราะเห็นโทษในกาย” พระธัมมาเถรีพิจารณารูปขันธ์ อันเป็นทุกข์เพราะความชราที่เป็นไปในปัจจุบันให้เป็นอารมณ์ ยกขึ้นพิจารณาเห็นโทษในรูปขันธ์ของตนโดยประการต่าง ๆ ว่า ไม่งาม ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ด้วยปัญญาจักขุ ได้แก่ การพิจารณาไปตามอนุปัสสนา ๗ มหาวิปัสสนา ๑๘ หรือ วิปัสสนาญาณ เป็นพระอรหันต์ ประเภทปัญญาวิมุตติ พร้อมด้วยปฏิสัมภิตา เป็นวิปัสสนายานิก เป็นอนิมิตตวิโมกข์ (ความพ้นที่เกิดจากปัญญาพิจารณาเห็นไตรลักษณ์คือ อนิจจัง) เข้าสู่มรรคด้วยการพิจารณาหนักไปทางอนิจจานุปัสสนา เพราะสัทธินทรีย์แก่กล้า มีศรัทธาเป็นปุพพาธิการสูง ท่านผู้มุ่งหน้าบำเพ็ญแต่วิปัสสนา อาศัยสมณะเพียงใช้สมาธิเท่าที่จำเป็น พอเป็นบาทฐานของวิปัสสนาให้บรรลุอัสวัคชญาณ

บทที่ ๕

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

การศึกษาเรื่อง “การบำเพ็ญบารมีและบรรลุนิพพานของพระอัมมาเถรี” มีวัตถุประสงค์ เพื่อศึกษา การบรรลุนิพพานในพระพุทธศาสนาเถรวาท เพื่อศึกษาการบำเพ็ญบารมีเพื่อการบรรลุนิพพานในคัมภีร์ พุทธศาสนาเถรวาท และเพื่อศึกษาการบำเพ็ญบารมีและบรรลุนิพพานของพระอัมมาเถรี ในการวิจัยครั้งนี้ เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร โดยการศึกษาข้อมูลจากคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา ปกรณวิเสส ตำรา ผลงานทางวิชาการและงานวิจัยต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับเรื่องพระอัมมาเถรีทั้งหมด นำมาเสนอแบบเชิงพรรณนา โดยมีผลสรุปจากการวิจัยข้อมูลนำเสนอแนะ ดังต่อไปนี้

๕.๑ สรุปผลการวิจัย

๕.๑.๑ การบรรลุนิพพานในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

การบรรลุนิพพาน คือ ความรู้แจ้งเห็นจริงในอริยสัจ ๔ เป็นการดับทุกข์ในพระพุทธศาสนา พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ทรงวางแนวทางปฏิบัติไว้เรียกว่า ข้อปฏิบัติสายกลาง สำหรับปฏิบัติเพื่อตัด ต้นเหตุแห่งทุกข์ทั้งหลาย และทรงแสดงธรรมให้เหมาะสมแก่บุพพจริยาของพุทธบริษัทเหล่านั้น แม้จะ ต่างกันบ้าง ตรงการถือข้อวัตรปฏิบัติ และเพศ เช่น บางบริษัทเป็นพระภิกษุ บางบริษัทเป็นภิกษุณี เป็นต้น หากสามารถรู้ทุกข์ รู้เหตุแห่งกองทุกข์ รู้หาวิธีดับทุกข์ และรู้ทางปฏิบัติเพื่อให้พ้นจากทุกข์ ก็จัดเป็นบุรุษ ๔ คู่ ๘ บุคคล เป็นพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนาทั้งสิ้น ผลจากการวิจัยนี้การบรรลุนิพพานในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท เป็นหนทางที่สามารถดำเนินไปสู่ความดับทุกข์ได้

๕.๑.๒ การบำเพ็ญบารมีเพื่อการบรรลุนิพพานในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

การบำเพ็ญบารมี คือ การสั่งสมบุญกุศลด้วยการกระทำคุณงามความดีด้วยวิธีการต่าง ๆ เช่น การให้ทานแก่บุคคลทั่วไป การรักษาศีล ๕ และศีลอุโบสถ การออกบวชปฏิบัติธรรมเจริญภาวนา เพื่อให้ได้มาซึ่งประโยชน์สูงสุด หมายถึงความพ้นทุกข์ กล่าวคือ มรรคผลนิพพานอันเป็นความดับทุกข์ทั้งปวง และการสร้างบารมีนี้ไม่ใช่เป็นเรื่องง่ายเลย บุคคลที่มีความปรารถนาอยากบรรลุนิพพานเป็นพระสัมมาสัมโพธิญาณเป็นพระพุทธเจ้าองค์ใดองค์หนึ่งแล้ว ก็ต้องพยายามบำเพ็ญบารมีทั้ง ๓๐ รวมทั้งมหาบริจาต ๕ จริยา ๓ ให้บริบูรณ์ การบำเพ็ญบารมีนั้น เป็นสิ่งสำคัญสำหรับบุคคลผู้มีความปรารถนาต้องการความสุขในชีวิตเพื่อตน และผู้อื่น พยายามทำบุญกุศลคุณงามความดีอยู่เนื่อง ๆ ถึงแม้จะต้องแลกด้วยชีวิตก็ตาม บุญบารมีนี้จะสำเร็จตามเจตนาที่ตั้งไว้แน่นอน

การบำเพ็ญบารมี มีความสำคัญมากสำหรับบุคคลผู้เกิดเป็นมนุษย์ เพราะบุคคลที่ ได้เกิดเป็นมนุษย์นั้นเป็นโอกาสดี สามารถตั้งความปรารถนาเป็นพระพุทธเจ้าก็ได้ เป็นพระปัจเจกพุทธเจ้าก็ได้ เป็นพระสาวกก็ได้ ด้วยการบำเพ็ญบุญบารมีทั้งหลาย มีการให้ ทาน เป็นต้น ก็ย่อมทำได้แต่ถ้าหลงไปเกิดในภพภูมิที่นอกจากโลกมนุษย์แล้ว ก็ไม่สามารถปรารถนาหรือทำคุณงามความดีอะไรได้เลย

บุคคลผู้เกิดอยู่ในมนุษยโลกนั้น เมื่อต้องการความสุขก็ควรพยายามบำเพ็ญบุญบารมีอยู่เนื่อง ๆ จึงจะสำเร็จความปรารถนาได้ ผลแห่งความสำเร็จนั้น ย่อมส่งผลให้มีความสุขใน อนาคตได้แน่นอน

๕.๑.๓ การบำเพ็ญบารมีและการบรรลุธรรมของพระธัมมาเถรี

พระธัมมาเถรีเป็นภิกษุณี ในการสร้างคุณงามความดีเพื่อการเข้าถึงความสุขอันยิ่งตามความหมายของพระพุทธศาสนานั้นเรียกว่า บารมี ๑๐ หรือ ทศบารมี หมายถึง ปฏิปทาอันยอดเยี่ยม คุณธรรมที่ประพฤติปฏิบัติอย่างยิ่งยวด คือ ความดีที่บำเพ็ญอย่างพิเศษ เพื่อบรรลุซึ่งจุดหมายอันสูง เช่น ความเป็นพระพุทธเจ้า และความเป็นมหาสาวกเป็นต้น ได้แก่ ทานบารมี ศีลบารมี เนกขัมมบารมี ปัญญา บารมี วิริยบารมี ขันติบารมี สัจจบารมี อธิษฐานบารมี เมตตาบารมี อุเบกขาบารมี เป็นบารมีที่พระโพธิสัตว์บำเพ็ญมาอย่างยิ่งยวด จึงได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า ทรงบำเพ็ญเป็น ๓ ชั้น (๑) บารมีระดับสามัญ เช่น ทานบารมี ได้แก่ ให้ทรัพย์สินเงินทอง สมบัตินอกกาย (๒) อุปบารมี ระดับรองหรือจวนจะสูงสุด เช่น ทานอุปบารมี ได้แก่ การเสียสละอวัยวะเป็นทาน (๓) ปรมัตถบารมี ระดับสูงสุด เช่น ทานปรมัตถบารมี ได้แก่ การเสียสละชีวิตเพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่น

บรรลุธรรมของพระธัมมาเถรีองค์นี้ก็ได้สร้างสมบุญบารมีไว้ในพระพุทธเจ้าองค์ก่อน ๆ สังสมกุศล ที่เป็นอุปนิสัยแห่งพระนิพพานไว้ในภพนั้น ๆ ได้บำเพ็ญบุญบารมีไว้แล้ว บังเกิดในเรือนตระกูลกรุงสาวัตถี เจริญวัยแล้วไปสู่เรือนของสามีที่สมควรกัน ได้ศรัทธาในศาสนาของพระศาสดา ประสงค์จะบวชแต่สามีไม่อนุญาต ภายหลังเมื่อสามีตายแล้ว นางได้ออกบวชและเจริญวิปัสสนา “วันหนึ่งเที่ยวภิกขาจารแล้ว กำลังเดินมาวิหารทกลมลง จึงทำเรื่องนั้นแหละเป็นอารมณ์การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา” พระธัมมาเถรีหลังจากออกบวชแล้วได้รับพุทธโอวาทเป็นแนวทางในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา วันหนึ่งได้ออกบิณฑบาตในเมือง โดยอาศัยไม้เท้าค้ำยันในการเดินหลังจากออกจากเมืองเพื่อกลับสู่วิหารของตนได้ทกลมลง เพราะเท้าทั้งสองไม่มีกำลัง ในขณะที่นั้นได้ใช้วิปัสสนา ในการโยนิโสมนสิการที่เกิดขึ้นโดยอนุปัสสนาปัญญา ปัญญาที่รู้หรือเห็นรูปนามไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ของกายสังขาร และผลที่ได้จากการปฏิบัติวิปัสสนานั้น นางได้บรรลุพระอรหันต์ และได้กล่าวคาถาเป็นอุทานว่า “เราทุพพลภาพ มีกายสั่นเทา ถือไม้เท้าเที่ยวบิณฑบาต ได้ล้มลงบนแผ่นดินตรงนั้นเอง ครั้งนั้นจิตของเราหลุดพ้นแล้ว เพราะเห็นโทษในกาย” การกล่าวคาถาเป็นอุทานนี้แหละ เป็นการพยากรณ์พระอรหันต์ผลของ พระเถรีนั้นแล.

ในคุณวิเสส อันได้แก่ ปฏิสัมภทา ๔ คือ ปัญญาแตกฉาน ๔ อย่างปฏิสัมภทา ย่อมผ่องใสด้วยเหตุ ๕ คือ ด้วยอริคม ด้วยปริยัติ ด้วยสวณะ ด้วยปริบุงฉา ด้วยบุพพโยคะ ปฏิสัมภทาทั้งหลายย่อมสำเร็จแก่บรรดาพระอริยะบุคคล ด้วยอริยผลทั้งหลายนั้นคุณทศพลญาณสำเร็จแก่พระตถาคตทั้งหลาย ฉะนั้น ปฏิสัมภทา ๔ ที่พระธัมมาเถรีบรรลุแล้วมีความวิจิตรน่าอัศจรรย์ดังได้ยกมาพอเป็นแนวทางแห่งการศึกษา ที่พระเถรีได้บรรลุแล้วตามลำดับ

๕.๒ ข้อเสนอแนะ

๕.๒.๑ ข้อเสนอแนะในการนำผลการวิจัยไปใช้

การวิจัยเรื่องศึกษาการบำเพ็ญบารมี และการบรรลุธรรมของพระธัมมาเถรี ตามหลักฐานในพระไตรปิฎก และอรรถกถาทวารวิชาการต่าง ๆ แล้วพบว่า การปฏิบัติเพื่อดำเนินไปสู่การบรรลุธรรมนั้นได้กำหนดเป็นแนวทางใหญ่ ๆ ไว้ ๒ ทางนั้น คือ ผู้ปฏิบัติเพื่อให้เกิดความสงบของจิต หรือเพื่อความสงบของกิเลสเป็นความหลุดพ้นได้อย่างชั่วคราวเรียกว่า สมถกัมมัฏฐาน ผู้ปฏิบัติเพื่อให้เกิดความสิ้นไปแห่งอาสวกิเลสโดยเห็นตามความเป็นจริงในขั้น ๕ พิจารณาขั้น ๕ จนเห็นไตรลักษณ์ คลายอุปาทานปล่อยวางความยึดมั่นในขั้น ๕ ถึงความสิ้นไปแห่งอาสวกิเลสได้อย่างสิ้นเชิง การปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนา ต้องอาศัยหลักอริยสัจ ๔ โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ และวิปัสสนาภูมิ และการโยนิโสมนสิการ ซึ่งเป็นหมวดธรรมที่ครอบคลุมข้อปฏิบัติทาง กาย วาจา และใจ อย่างครบถ้วน เป็นเข็มทิศเป็นเครื่องชี้นำทางเป็นแผนที่ในการดำเนินไปสู่ความสิ้นอาสวะ เพราะหมวดธรรมที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา ล้วนเป็นธรรมเกื้อหนุน สอดคล้องกัน เช่น บุคคลผู้มีศรัทธาเป็นเบื้องต้น เมื่อบุคคลมุ่งมั่นรักษาศีลดี มีศีลบริสุทธ์ จิตก็เป็นสมาธิได้เร็ว และตั้งมั่น เมื่อจิตตั้งมั่น ปัญญาที่เป็นประจักษ์จรรณาคมก็จะสามารถตัดกิเลสที่เป็นประจักษ์จรรณาคมได้อย่างแน่นอน

๕.๒.๓ ข้อเสนอแนะในการทำวิทยานิพนธ์ครั้งต่อไป

การวิจัยในครั้งนี้ ผู้วิจัยจึงมีข้อเสนอแนะเพื่อจะเป็นการศึกษาต่อไป เนื่องจากเป็นสิ่งที่ เป็นประโยชน์ต่อผู้ศึกษาต่อ อันเป็นความละเอียดในทางวิชาการมากขึ้น จึงมีข้อเสนอแนะเป็นข้อ ๆ ดังนี้

๑. ศึกษาอนุปัสสนาและการบรรลุธรรมของพระสาวก
๒. ศึกษากายคตาสติและการบรรลุธรรมของพระสาวก
๓. ศึกษาอนุปัสสนากับการบรรลุธรรมเพื่อประยุกต์ปฏิบัติในยุคปัจจุบัน

บรรณานุกรม

๑. ภาษาบาลี-ไทย:

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ (Primary Sources)

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

มหามกุฏราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับสยามรัฐเบ็ดเสร็จ ๒๕๒๕. กรุงเทพมหานคร:

โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕.

_____. พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถา แปล ชุด ๙๑ เล่ม. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ (Secondary Source)

(๑) หนังสือ:

ขุนสรพกิจโกศล โกวิท ปัทมะสุนทร. ลักษณะที่จุดกะแห่งปรมัตถธรรม. กรุงเทพมหานคร: บริษัทล
เลอร์ส โฟร์ จำกัด, ๒๕๓๗.

คณะกรรมการโครงการจัดสร้างพระไตรปิฎกนิสสยะ. พระไตรปิฎกนิสสยะ [ฉบับพิเศษ] พระสูตรต้นตอ
ที่ฉนิกาย มหาวรรค มหาสติปัฏฐานสูตร. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์น
ไทย การพิมพ์, ๒๕๕๔.

ธนิต อยู่โพธิ์. วิปัสสนานิยม. พิมพ์ครั้งที่ ๗. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,
๒๕๔๐.

พระกัมมัญญานาจริยะ อุ บัณฑิตาภิวงษะ. โพชฌงค์. พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพมหานคร: บริษัทสหธรรมิก
จำกัด, ๒๕๔๖.

พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรสี). วิปัสสนาภูมิ. พิมพ์ครั้งที่ ๗. กรุงเทพมหานคร: บริษัทบุญศิริการ
พิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๕.

พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมมาจารย์ ประเสริฐ มนต์เสวี. วิปัสสนาภาวนา ที่ไม่ถูกเขียนไว้ใน
พระไตรปิฎก. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๗.

พระคันธสาราภิวงษ์. โพธิปักขิยธรรม. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร: บุญศิริการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๕.

พระธรรมธีรราชมหาวิทยาลัย (โชดก ญาณสิทธิ ป.ธ. ๙). คู่มือสอบอารมณ์กรรมฐาน. พิมพ์ครั้งที่ ๕.
กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม. พิมพ์ครั้งที่ ๑๐.
กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์บริษัท เอส. อาร์. ฟรินติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๔๕.

_____. พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์. พิมพ์ครั้งที่ ๑๕. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์
บริษัทสหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๓.

- _____ **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย**. พิมพ์ครั้งที่ ๓๗. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม์, ๒๕๕๗.
- พระพุทโธมสเถระ. **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**. แปลโดย สมเด็จพระพุฒาจารย์ อาง อาสภมหาเถร. พิมพ์ครั้งที่ ๑๐. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๔.
- พระภิกษุทันตะอาสภเถระ. **วิปัสสนาที่ปณีฎีกา**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ พีแอนด์ โฟร์, ๒๕๒๖.
- _____ **ปฐมวิปัสสนวงศ์ ในประเทศไทย**. พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพมหานคร: บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด, ๒๕๕๔.
- พระมหาสมปอง มุทีโต. **คัมภีร์อภิธานวรรณนา**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: บริษัทประยูรวงศ์ พริ้นท์ติ้ง จำกัด, ๒๕๔๗.
- พระราชวรมุนี และคณะ. **วิมุตติมรรค**. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ สำนักพิมพ์สยาม บริษัทเคล็ดไทย จำกัด, ๒๕๔๑.
- พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจารย์. **อภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๙ เล่ม ๒**. พิมพ์ครั้งที่ ๖. (กรุงเทพมหานคร: หจก. ทิพยวิสุทธิ, ๒๕๕๔.
- _____ **ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๓ และปริจเฉทที่ ๗**. กรุงเทพมหานคร: หจก. ทิพยวิสุทธิ, ๒๕๔๔.
- พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ). **วิปัสสนาขุณี หลักการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา (ฉบับสมบูรณ์)**. แปลโดย จำรูญ ธรรมดา. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๓.
- _____ **วิปัสสนานัยเล่ม ๒**. แปลโดย พระคันธสาราภิงค์. นครปฐม: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ซีเอไอ เซ็นเตอร์ จำกัด, ๒๕๕๖.
- _____ **หลักการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน**. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวัน การพิมพ์, ๒๕๔๖.
- พระอุตรคณาธิการ (ชวินทร์ สระคำ), จำลอง สารพัฒน์ น.ค.พิเศษ ดร. **พจนานุกรม บาลี-ไทย สำหรับ นักศึกษา ฉบับปรับปรุงใหม่**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. (กรุงเทพมหานคร: เรื่องปัญญา, ๒๕๔๖.
- มหาอำมาตย์จตุรงค์พล. **อภิธานปุพทีปกาฎีกา**. ปรีวรรตโดย พระศรีสุทธิพงษ์ (สมศักดิ์ อุปสโม). กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เทคนิค (๑๙), ๒๕๒๗.
- สมเด็จพระญาณสังวร. **ทศบารมี ทศพิธราชธรรม**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖.
- สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี. **ทศบารมีในพุทธศาสนาเถรวาท**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.
- สมเด็จพระพุทธิชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ). **อริยวังสปฏิปทา ปฏิปทาอันเป็นวงศ์แห่งพระ อริยเจ้า**. กรุงเทพมหานคร: หจก.ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๔.
- อร่าม อินพุ่ม. **มงคลชีวิต ๓๘ ประการ**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์เพชรกระรัต, ๒๕๓๗.

(๒) วิทยานิพนธ์:

นางทศนี วงศ์เย็น ได้ทำการวิจัยเรื่อง. “ศึกษาวิเคราะห์การปฏิบัติกัมมัฏฐานตามแนวกายคตาสติใน คัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐.

นายประจวบ สะพุ. “ศึกษาตีเหตุบุคคลกับการบรรลุลุธรรม”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.

นายไพรัช ลาวัณยากุล. “การศึกษาเชิงวิเคราะห์วิธีการศึกษาเพื่อบรรลุลุธรรมของพระราหุลเถระ”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙.

พระพงษ์สิทธิ์ พาหิโย (เทพอารีนันท์). “ศึกษาหลักธรรมในอนุปทุสตรกับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. สาขาวิปัสสนาภาวนา. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕.

พระมหาสังเวช ธมฺมเนตฺติโก เนตรนิมิตร. “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่อง ชีวิตภิกษุณีกับการบรรลุลุธรรม: เฉพาะที่ปรากฏในเถรีคาถา”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖.

พระมหาอนุชา ภาทิสฺสโร จันทวงศ์. “ศึกษาหลักธรรมที่เกี่ยวข้องกับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในปริยุญญยสูตร”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕.

พระมหาอำนาจ อานนฺโท จันทรเปล่ง. “การศึกษาเรื่องการบรรลุลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒.

พระวรมน ขนฺติโก วัตถุมมา. “ศึกษาสัมมปปธาน ๔ อันเป็นองค์แห่งการบรรลุลุธรรม”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔.

อัมพร จันทรตัน. “การศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างการปฏิบัติธุดงค์กับการบรรลุลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖.

ประวัติผู้วิจัย

ชื่อ-ฉายา/นามสกุล: พระโดม อมโร (เจริญรัมย์)

วัน/เดือน/ปี เกิด : วันพุธ ที่ ๑๖ เดือนกันยายน พ.ศ. ๒๕๒๔

ภูมิลำเนา : ๕๕ หมู่ที่ ๗ บ้านเพชร ตำบลห้วยราชา อำเภอห้วยราช จังหวัดบุรีรัมย์
๑๓๐๐๐

การศึกษาทางโลก

พ.ศ. ๒๕๕๕ : สำเร็จการศึกษาชั้นปริญญาพุทธศาสตรบัณฑิต (พธ.บ.) คณะพุทธศาสตร์
สาขาวิชาปรัชญา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

การศึกษาทางธรรม

พ.ศ. ๒๕๔๗ : นักรธรรมตรี

: วัดอโศกนิมิตาราม ตำบลห้วยราชา อำเภอห้วยราช จังหวัดบุรีรัมย์ ๑๓๐๐๐

ประวัติการปฏิบัติธรรม

พ.ศ. ๒๕๔๗ ผ่านหลักสูตรเข้มวิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน

ระยะที่ ๑ ระหว่างวันที่ ๑๒ กรกฎาคมถึง ๖ พฤศจิกายน ๒๕๔๗ เป็นเวลา ๔
เดือน ณ ศูนย์ปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี” อำเภอปากช่อง จังหวัดนครราชสีมา

ระยะที่ ๒ ระหว่างวันที่ ๗ พฤศจิกายน ถึง ๗ ธันวาคม ๒๕๔๗ เป็นเวลา ๓๐
วัน ณ วัดนาหลวง อำเภอบ้านฝืด จังหวัดอุดรธานี

ระยะที่ ๓ ระหว่างวันที่ ๑๒ ธันวาคม ๒๕๔๗ ถึง ๑๒ กุมภาพันธ์ ๒๕๔๘ เป็น
เวลา ๒ เดือน ณ สำนักปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา มหาสิทธาสนเยภา กรุงย่างกุ้ง
สหภาพเมียนมาร์”

บรรพชา/อุปสมบท: ๑๗ เมษายน พ.ศ. ๒๕๔๗

สังกัดวัด : วัดอโศกนิมิตาราม ตำบลห้วยราชา อำเภอห้วยราช จังหวัดบุรีรัมย์ ๑๓๐๐๐

ปีที่เข้าศึกษา : ๒๕๕๖

ปีที่สำเร็จการศึกษา: ๒๕๖๑

ที่อยู่ปัจจุบัน : ๔๙๒ วัดเทพนารี จรัญสนิทวงศ์ ๖๘ เขตบางพลัด แขวงบางพลัด
กรุงเทพมหานคร ๑๐๗๐๐

โทรศัพท์ : ๐๘๕-๓๒๕-๓๘๑๒

E-mail : mardom99@gmail.com